

УÆЛДÆР АХУЫРАДЫ ФЕДЕРАЛОН ПАДДЗАХАДОН
БЮДЖЕТОН АХУЫРАДОН УАГДОН «ЦÆГАТ ИРЫСТОНЫ
ХЕТÆГКАТЫ КЪОСТАЙЫ НОМЫЛ ПАДДЗАХАДОН УНИВЕРСИТЕТ»

КУЫДЗОЙТЫ А.Ф.,
МАЙРÆМЫХЪУАТЫ Ф.А.

ИРОН ÆВЗАГ АМОНЫНЫ МЕТОДИКÆ

Дзæуджыхъæу
2020

ББК 81+74.268.1 (Осе)

К 88

К 88 **Куыдзойты А.Ф., Майрамышхуаты Ф.А.** Ирон æвзаг амоныны методикæ: Ахуыргæнæн чиныг уæлдæр ахуыргæнæндæттæ студенттæн; Цæгат Ирыстоны паддзахадон университет. Дзæуджыхъæу: ЦИПУ-йы рауагъдад, 2020. – 160 ф.

ISBN 978-5-8336-1032-9

Наукон редактор: филологон наукаæты доктор, профессор **Цопанты Р.Г.**

Рецензенттæ: педагогон наукаæты кандидат, доцент **Дзусты Б.Т.**
ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæг **Гаджиты Л.А.**

Ахуыргæнæн чиныджы ныхас цæуы ирон æвзаг астауккаг скъолайы ахуыргæнинагтæн амоныны методикайы сæйраг фæрстытыл; æргом здæхт цæуы куыд Республика Цæгат Ирыстон-Аланийы астауккаг ахуырады иумæйаг проблемæтæм, афтæ ирон æвзаджы æппæт къабæзтæ амоныны фæрстытæм дæр; уымæ дзырдæуы ирон æвзаг куыд мадæлон амоныныл. Ахуыргæнæн чиныг дзуапп дæттæ бакалавриаты къæпхæны (44.03.05 Педагогон ахуырад (дыууæ профилимæ) æмæ 45.03.01 Филологи) федералон паддзахадон ахуырадон стандартты домæнтæн, арæст у бакалавртæ цæттæ кæныны ахуырадон пълантæм гæсгæ.

Ахуыргæнæн чиныг сæрмагондæй арæст у здæхт 44.03.05 Педагогон ахуырад, профильтæ «Ирон æвзаг æмæ литературæ, уырыссаг æвзаг», профильтæ «Ирон æвзаг æмæ литературæ, фæсарæйнаг æвзаг (англисаг æвзаг)», здæхт 45.03.01 Филологи, профиль «Ирон æвзаг æмæ литературæ»-йы студенттæн, фæлæ пайда уыдзæнис ирон æвзаджы ахуыргæнджытæн дæр.

Мыхуыргонд цæуы уæлдæр ахуырады федералон паддзахадон бюджетон ахуырадон уагдон «Цæгат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет»-ы методикон советы уынаффæмæ гæсгæ.

ББК 81+74.268.1 (Осе)

ISBN 978-5-8336-1032-9

© Издательско-полиграфический центр
Северо-Осетинского государственного
университета имени К. Л. Хетагурова, 2020

Разныхас.....	6
 I. Æвзаг амоньыны методикæ куыд наука	
1.1. Æвзаг амоньыны методикæ куыд педагогон наука.....	7
1.2. Методикæйы бастдзинад æндæр наукатимæ.....	9
1.3. Иртасыны методтæ.....	11
1.4. Амоньыны методтæ.....	14
 II. Ахуырадон процессы арæзт	
2.1. Ахуырадон процессы æмбарынад.....	17
2.2. Кусæн программа.....	19
2.3. Пъланты хуызтæ.....	25
 III. Æвзаг амоньыны мадзæлттæ	
3.1. Æвзаг амоньыны мадзæлтты хуызтæ.....	41
3.2. Ахуыргæнæн чиныг.....	41
 IV. Урокты хуызтæ	
4.1. Урокты хуызтæ федералон паддзахадон ахуырадон стандарттæм гæсгæ.....	57
4.2. Урочы структура.....	58
4.3. Амонæн æмæ контролон уроктæ.....	59
4.4. Интерактивон уроктæ.....	62

4.5. Федералон паддзахадон ахуырадон стандартты фæзынд ирон æвзаджы ахуыртыл.....	63
4.6. Урочы структурон хæйтты мидис.....	75
4.7. Ахуыргæнæгмæ домæнтæ.....	80
4.8. Ирон æвзаджы урокты бастдзинад иннæ предметтимæ.....	82
4.9. Факультатив, элективон курс.....	84

V. Фонетикæ, лексикæ æмæ фразеологи амоныны методикæ

5.1. Фонетикæ амоныны методикæ.....	85
5.2. Лексикæ æмæ фразеологи амоныны методикæ.....	87

VI. Грамматикæ амоныны методикæ

6.1. Морфологи амоныны методикæ.....	92
6.2. Синтаксис амоныны методикæ.....	98

VII. Фысгæ куыстыты системæ æмæ типологи

7.1. Фысгæ куыстыты хуызтæ.....	103
7.2. Диктантты хуызтæ æмæ сæ аразыны методикæ.....	104
7.3. Изложениы хуызтæ æмæ методикæ.....	107
7.4. Нывæцæнтæ ирон æвзаджы урочы.....	117

VIII. Зонындзинаедтæ бæрæг кæныны методикæ

8.1. Бæрæггæнæн куыстытæ кæныны фæтк.....	126
8.2. Диктант бæрæг кæныны фæтк.....	126
8.3. Нывæцæнтæ æмæ изложениæ бæрæг кæнын.....	128
8.4. Изложени æмæ нывæцæны рæдыдтытыл куыст.....	130

IX. Ныхасы рæзтыл куыст

9.1. Цæстуынгæ æрмæгимæ куыст.....	132
9.2. Нывмæ гæсгæ куыст.....	133
9.3. Сфæлдыстадон куыстытæ хи фæлтæрддзинады бындурыл	135
9.4. Æвзагон хъæзтытæ.....	137

X. Тетрæдты нымæц æмæ сæ нысан

10.1. Иумæйаг домæнтæ тетрæдты нымæцмæ.....	143
10.2. Тетрæдтæ бæрæг кæныны фæтк.....	143

XI. Фæсурокты куыст ирон æвзагæй.....

145

Уæлæмхасæн æрмæг.....	152
-----------------------	-----

Ирон филологийы факультеты студенттæ цы педагогон дисциплинæтæ ахуыр кæнынц, уыдонæй сæйрагдæр сты ирон æвзаг амоныны методикæ æмæ ирон литературæ амоныны методикæ.

Ирон æвзаг амоныны методикæйы нысан у студентты педагогон куыстмæ, фидæны дæснийадмæ бацæттæ кæнын. Методикæйы курс фæвæййы педагогон практикæйæ РЦИ-Аланийы скъолаты – арæхдæр горæт Дзæуджыхъæуы; ам студенттæ практикон хуызы æвдисынц æмæ фидар кæнынц сæ теоретикон зонындзинæдтæ.

Ахуыргæнæн чиныг арæзт æрцыдис Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты ирон æвзаг æмæ литературæйы кафедрæйы ахуырадон дисциплинæ «Ирон æвзаг астæуккаг скъолайы амоныны методикæ»-йæ лекциты курсы бындурыл.

Ахуыргæнæн чиниджы ис 11 сæргонды æмæ уæлæмхасæн æрмæг.

Фыццаг – цыппæрæм сæргæндты ныхас цæуы ирон æвзаг амоныны методикæйы иумæйаг фæрстытыл, фæндзæм – иуæндæсæм сæргæндты æвзæрст цæуынц ирон æвзаджы хицæн хайтты методикæйы фæрстытæ.

1.1. Ёвзаг амоньны методикаæ куыд педагогон наукаæ

Ёвзаг амоньны методикаæ у педагогон наукаæтæй иу. Иртасы ахуырдаутаен æвзаг амоньны процесстæ: æвзаджы тыххæй зоньндзинæдтæ дæттын, æвзагон æмæ ныхасон арæхстдзинæдтæ фæзынын кæнын. Мадалон æвзаджы методикаæ æнцой кæны, æвзагæн æхсæнады рæзты цы ахадьндзинад ис, уый æмбарыныл. Ф.И. Буслаев фыста: «Родной язык есть неистощимая сокровищница всего духовного бытия человеческого» (Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. М., 1992. 26 ф.).

Ёвзаг амоньны методикаæйæн йæ сæйрагдæр хæс у алы ахуырдауæн дæр йæ æвзагон фæрæзтæ афтæ тасаг, афтæ хъæздыг скæнын, цæмæй суой адаймаджы интеллектуалон дунейы хай. Адаймаг йæ хъуыдытæ раст æмæ тагъд æвдисын, искай хъуыды раст æмбарын куы нæ зона, уæд йæ бон нæ бауыдзæнис æхсæнады æххæстбарджын уæнг уæвын.

Йæ нысан æххæст кæнынаен методикаæ агуры æппæты ахадгæдæр (оптималон) фæрæзтæ. Уымæ хынцын хъæуы, методикаæ кæддæриддæр карз фæлгæтты кæй архайы: кълас, урок, сахæтты бæлвырд бæрц; программайы домæнтæм гæсгæ арæзт æрмæджы бæлвырд гуырахст, кусæн æрмæг: тетрæдтæ, чингуытæ, фæйнаг, мел, лингафоны кабинеттæ, телеуынынад æмæ компьютертæ.

Дисциплина «ирон æвзаджы методикаæ»-йы *предмет* у ирон æвзаг бацамоньны процесс, уымæ дзырд «бацамоньн» æмбарын хъæуы куыд ахуыргæнæг æмæ ахуырдауы æмгуыст:

1) ахуыргæнæг рæтты æвзагон æрмæг æмæ æвзæрын кæны æвзагон арæхстдзинæдтæ; разамынд дæтты ахуырдауты куыстæн, бæрæг сын кæны сæ зоньндзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ;

3) ахуырдаутæ исынц æвзагон зоньндзинæдтæ æмæ архайынц сæ арæхстдзинæдтæ рæзын кæныныл.

Афтæмæй, **амоньны** процесс у дыууæрдæм арæзт: иу архайæг дæтты зоньндзинæдтæ, иннæ сæ исы.

Ирон æвзаджы методикайы хæстæ сбæрæг кæнæн ис, йæ размæ цы фæрстытæ æвæры, уыдонæн дзуапп ратгæйæ:

1) *цауыл ахуыр кæнæм*, ома методикæ бæрæг кæны ахуыры мидис (ирон æвзаджы программæтæ, ахуыргæнæн чингуытæ, æххуысгæнæн чингуытæ хъуамæ цавæр домæнтæн дзуапп дæттой, цавæр принципты бындурыл арæзт уой, цавæр æмæ цас зонадон (лингвистикон) информаци сæ уа æмæ цавæр нормæтæм гæсгæ бæрæг кæнын хъæуы ахуырдауты зоньндзинæдтæ); алы ахуырадон къæпхæны (къласы) дæр цавæр зонадон информаци раттын хъæуы; цавæр темæтæ; куыд арф æмæ цал урочы дæргы ахуыр кæнын хъæуы уыцы темæтæ; стæй куыд бæрæг кæнын хъæуы, скъоладзаутæ цы базыдтой æмæ цæмæ арæхсынц, уый;

2) *кай ахуыр кæнæм*, ома бæрæг кæны архайды адресаты; кай зæгъын æй хъæуы, хицæндзинæдтæ ис алы ахуырадон къæпхæны методикайы дæр: райдайæн кълæсты амонан фæрæзтæй нæ пайда кæнæм хистæр кълæсты æ.а.д.

3) *цæмæн, цæй тыххæй ахуыр кæнæм*, ома бæрæг кæны ирон æвзаг ахуыр кæныны хæстæ æмæ нысан. Уый дæр баст у ахуыры адресатимæ: зæгъæм, ирон æвзаг мадæлон кæмæн у, хъуыды дæр æмæ дзургæ дæр иронау чи кæны, уыцы скъоладзаутæн бацамонын хъæуы æвзаджы структурæ; ирон дыккаг æвзаг кæмæн у, уый та сахуыр кæнын хъæуы ныхас æмбарыныл æмæ иронау дзурынмæ арæхсыныл;

4) *куыд ахуыр кæнæм*, ома йæ хæс у методтæ æмæ фæрæзтæ, мадзæлттæ иртасын, агурын;

5) *куыд сбæрæг кæнын хъæуы зоньндзинæдтæ*.

Бæстондæр æркæсæм ацы фæрстыты мидисмæ. Цы ахуыр кæнæм? – Ирон æвзаг. Кай ахуыр кæнæм, уый бæрæг у дисциплинайы номæй дæр – скъоладзауты. Фæлæ бирæнацион республикайы нырыккон æвзагон ситуацийы хицæндзинæдтæ хынцгæйæ, нæ аудитори дих кæны дыууæ къордыл: фыццагмæ хæссæм, ирон æвзагыл æдæрсгæ чи дзуры (æмæ хъуыды кæны), уыцы скъоладзауты, дыккагмæ та – ирон æвзаг скъолайы чи райдыдта ахуыр кæнын (ома дыккаг кæмæн у), уыдоны. Ацы уавæримæ баст у æртыккаг фарстæн дзуапп – цæмæн ахуыр кæнæм? Фыццаг къорды ахуырдаутæн бацамонын хъæуы ирон æвзаджы структурæ, ома сын раттын хъæуы æвзаджы тыххæй теоретикон зоньндзинæдтæ, схайджын кæнын сæ хъæуы ирон ныхасы бæрзонд культурæйæ. Дыккаг къорды скъоладзаутимæ куыстæн йæ нысан у æндæр: уыдоны хъæуы ирон ныхас хъусын æмæ æмбарыныл сахуыр кæнын, хи хъуыдытæ раст æвдисын бацамонын, иу ныхасæй, Ирыстоны

сын æнцондæр цæрæн цæмæй уа, ууыл бацархайын. Кæй зæгъын æй хъæуы, алыхуызон нысæнттæ домынц алыхуызон методтæ дæр. Иронау дзурæг сывæллæттæн актуалон нæу (кæнæ хъуамæ ма уа) мыртыл куыст, дзырдтæ ахуыр кæнын, дзырдтæй хъуыдыйæдтæ аразын амонын æ.а.д. Ирон æвзаг дыккаг кæмæн у, уыдонимæ та нæй сфæлдыстадон куыстытæ (изложенитæ, нывæцæнтæ) кæнæн, дзæвгар къаддæр сæ хъæуы теоретикон æрмæг.

1.2. Методикæйы бастдзинад æндæр наукаимæ

Методикæ æвзæргæ дæр ракодта цалдæр наукайы фæрцы, сæ æмархайдæй, уымæ гæсгæ ахуыргæнæг уыцы иу рæстæг хъуамæ уа психолог, лингвист, литератураиртасæг, дидактик (ахуырад æмæ амоныны теори зонæг).

Методикæ æмæ философи. Куыд педагогикайы æппæт къабæзтæ, афтæ методикæ дæр хауы æхсæнадон наукæтæм; уый иртасы адæймаджы рæзты бæлвырд аспекттæ, æмæ йын уыцы миниуæг бæрæг кæны йæ бастдзинад иннæ наукаимæ. Философи куыд зæгъы, афтæмæй зонындзинадмæ фæндаг цæуы эмоционалонæй рационалонмæ, логиконмæ (æнкъарæнæй – хъуыдымæ) æмæ фæвæййы практикæйæ: *банкъардтон - базыдтон - махæдаг æй бакодтон*. Æвзаг ахуыр кæнгæйæ, ахуырдаутæ ивынц, хъæздыгдæр кæнынц сæ дунæмбарынад; æвзаг сæ бахоны æхсæнадон цардмæ, дæтты сын информаци исыны фадат. Философтæ æмæ физиологтæ куыд сбæрæг кодтой, афтæмæй æвзаг æмæ зонд, æвзаг æмæ хъуыдыкæнынад тынг æнгом баст сты. Адæймаджы хъуыды материалон хуыз райсы ныхасы, æвзаджы формæты; ныхас аразгæйæ, ахуырдау æвдисы йæ хъуыды, рацаразы йæ логикон хуызы. Æнæ æвзагон æрмæгæй адæймаджы хъуыдыкæнынадæн рæзæн нæй: цас фылдæр дзырдтæ, грамматикон формæтæ зона адæймаг, уыйас хъæздыгдæр у йæ хъуыдыкæнынад.

Ахуырадон æрмæг куыд хæццæ кæны ахуырдаутæм, куыд æй бахъуыды кæнынц, куыд æй сфæлхат кæнынц, уый раиртасынæн методикæ æнцой кæны *психологийыл*. Методикæ æвзары, сæ бындуры психологион феномен кæмæн ис, ахæм проблемæтæ дæр: растфыссынады арæхстдзинадтæ куыд фæзынынц, æвзагон æмбарынадтæ куыд фæхæццæ вæййынц ахуырдаутæм, исты зонинмæ тырнындзинад сæм куыд фæзыны, æппæт уыдаттæ. Психологийæ ист сты ахæм æмбарынадтæ, куыд *зонындзинад, арæхстдзинад, фæлтæрддзинад, райрæзт*.

Психологийы фæрцы ахуыргæнæг æмбары ахуырдауты архайды структура, сæ кары хицæндзинадтæ æмæ, уыцы хицæндзинадтæ сæ ахуырмаæ куыд баст сты, уый, цæйбæрц æрмæг сæ бон бамбарын у, уый æ.а.д.

Дидактикаимæ бастдзинад. Ирон æвзаг амоныны бындурны ис иумæйагдидактикон принцип «Ахуыр кæнын, хъомыл кæнгæйæ». Ацы принцип нысан кæны:

1) æвзагон æрмæджы æвзæрстыл ахуыр кæнгæйæ, пайда кæнын хъæуы, хъомыладон нысаниуæг кæмæн ис, ахæм æрмæгæй – дзырдтæй, тексттæй;

2) æвзаджы системæйы иумæйаг æгъдауттæ ахуыр кæнгæйæ, ахуырдаутæ фæзыны логикон æмæ лингвистикон хъуыдыкæнынад;

3) ахуырдауты ныхасы культурæ бæрзонддæр кæнгæйæ, ирон æвзагмæ уарзондзинад æвзæрын кæнгæйæ, йæ рæсугъддзинад ын æвдисгæйæ, дунейы æвзæгты æхсæн ын йæ бынат бæлвырд кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъомыл кæны патриотты;

4) нывæцаæны, радзырды мидаг ахуырдау æвдисы йæхи миниуджытæ, йæ царды позици, ома йæхæдæг йæхи хъомыл кæны, йæхæдæг йæхиуыл кусы.

Дидактикæйы дыккаг принцип у *теори æмæ практикæйы бастдзинад*. Уыцы принципмæ гæсгæ ирон æвзаг хъæуы афтæ амонын, цæмæй дзы ахуырдау реалон царды пайда кæнын зона, алы уавæры дæр равзара хуыздæр, растдæр æвзагон фæрæзтæ, раст фысса æмæ дзура, рæсугъд æмæ бæлвырдæй æвдиса йæ хъуыдытæ.

Дидактикæ дæр æмæ методикæ дæр иртасынц ахуыр кæнынны (амоныны) алыхуызон методтæ. Ис сын куыд иумæйаг, афтæ спецификон методтæ дæр. Зæгъæм, *репродуктивон, проблемон, агураг* æмæ æндæр методтæй пайда кæны дидактикæ дæр æмæ æвзаджы методикæ дæр. Иуæй-иу дидактæ ма рахицæн кæнынц ахæм методтæ, куыд *лекцион, практикон, фæлтæраены, анализ æмæ синтезы, дедукцион æмæ индукцион* – æппæт уыдонæй пайда кæны æвзаг амонынны методикæ дæр. Ис сæрмагонд, комкоммæ æвзагон методтæ дæр: *æвзагон анализы метод*, ныхасы рæзты – *коммуникативон метод*, дзырдарæзт амонынны – *генетикон метод*, орфографийыл ахуыр кæнынны – *орфографцион хынцйнагтæ кæнынны метод* (орфограммæтæ бæрæг кæнын) æ.а.д.

Методикæ æмæ æвзагзонынад. Ахуырадон предмет «ирон æвзаг»-æн йæ конкретон мидис у *æвзагзонынад*. Æвзаг у системæ, æмæ йæ скъолайы дæр ахуыр кæнын хъæуы системон хуызы, йæ хæйтты специфика

хынцгайæ. Æвзаг амонгайæ, ахуыргæнæг хъуамæ бæлвырдæй зона, цавæр æвзагон зониндзинадтæ æмæ арахстдзинадтæ æвзарын кæны скъоладзаумæ, ома цавæр «социалон, æхсæнадон хæс» æххæст кæны. Скъола йæ ахуырдаутæн хъуамæ фаг зониндзинадтæ дæтта сæ мадæлон æвзаджы – æппæты сæйрагдæр гуманитарон предметы тыххæй. («Чи дæн?», «цавæр дæн?») - ацы фæрстытæн дзуапп дæтты ирон æвзаг.)

1.3. Иртасыны методтæ

Куыд иннæ наукаы, афтæ методикайы дæр, хатдзагтæ æмæ уынаффæтæ раст сты æви нæ, уый бæрæг кæнынц *иртасæн методты* фæрцы.

Наукон иртæстытæн ис дыууæ хуызы: *фундаменталон æмæ практикон*. Фыццагтæн сæ нысан у æвзагыл ахуыр кæныны иумæйаг æгъдауттæ сбæрæг кæнын, методикайы иумæйаг теоретикон фæрстытæ алыг кæнын (зæгъæм, растфыссынадыл ахуыр кæныны методтæ сбæрæг кæнын). Иннæтæ та бæрæг кæнынц практикон фæрстытæ (ног методты æмæ мадзæлтты ахадындынад, ног ахуыргæнæн чингуыты хъæд æ.а.д.). Нырыккон методикайы пайда кæнынц ахæм иртасæн методтæй: *эксперимент, ахуырады æмæ методикайы истори ахуыр кæнын, методикон литературæйы теоретикон анализ, ахуырадон-хъомыладон процессы модель аразын, ахуыры зындынадты диагностика* æ.а.д.

Методикæ хъæздыгдæр кæны *хуыздæр ахуыргæнджыты фæлтæрддынад* дæр. Ног методикон мадзæлттæ, фæрæзтæ, системæтæ равзарынц скъолайы, æмæ сæ парахат кæнынц ахуыргæнджыты конференциты, газеттæ æмæ журналты, уацты æмбырдгæндты. Ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн сæ куысты тынг æххуыс у «Рухстауæг» - нæ республикайы Ахуырады кусджыты квалификаци уæлдæргæнæн институт æфæдз цыппар хатты цы наукон-методикон журнал уадзы, уый. Йæ алы номыры дæр ис куыд теоретикон æрмæг (æвзагзонынадæй, литературæзонынадæй, методикайæ), афтæ практикон куыстытæ дæр – урокты конспекттæ, бæстон пылантæ, урок бацагтæ кæнына æххуысы æрмæджытæ æмæ æнд.

Цымыдисаг æрмæг дæттынц *ахуырдауты куыстытæ*, сæ дзургæ æмæ фысгæ ныхас. Уымæн анализ кæнгæйæ, ахуыргæнæг бæлвырд хуызы аразы йæ куыст. Анализы æрмæг сты алыхуызон фысгæ куыстытæ, нывæцæнтæ, фæлтæрæнтæ, тестытæ, анкетæтæ æ.æнд.

1.3.1. Методикон эксперимент. Парахатæй дзы пайда кæнынц, ног программæтæн, ахуыргæнæн чингуытæн анализ кæнгæйæ, ног методтæ æмæ мадзæлттæ, урокты типтæ, ног ахуыргæнæн системæты ахадындынад æмæ сæ хæрзхæддзинад бæрæг кæнгæйæ.

Экспериментæн ис æртæ хуызы: *агураг*, *формæаразæг* (бæлвырдгæнæг), *контролон*.

Агураг эксперименты нысан у проблемæ сбæрæг кæнын, лыггæнинаг фæрстытæ раиртасын, арфдæр цæуыл бакусын хъæуы, уый раиртасын. Зæгъæм, дæсгай азты дæргъы скъолаты мадæлон æвзаг ахуыр кодтой уыцы иу программæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæм гæсгæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ программæмæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæм цавæрдæр ивдзинаedtæ хаст цыди, фæлæ уыдон бындуронæй чингуыты концепци нæ ивтой. Афтæмæй сæвзæрди проблемон уавæр: цард размæ цæуы, æхсæнады ивдзинаedtæ фылдæрæй-фылдæр кæнынц, сæ бынаты нæ лæууынд нæдæр ирон æвзаджы теори, нæдæр методикæ, фæлæ æппæт уыцы ногдзинаedtæ æмæ ивдзинаedtæ ницы хуызы зынынц нæдæр программæйыл, нæдæр ахуыргæнæн чингуытыл. Проблемæ рагом кæныны, лыггæнинаг фæрстытæ сбæрæг кæныны тыххæй Цæгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты ЮНЕСКО-йы кафедрæйы арæст æрцыдис сæрмагонд кусæн къорд. Уырдаæм бацыдысты куыд ахуыргæндтæ – лингвисттæ, методисттæ, афтæ скъолаты ахуыргæнджытæ дæр. Ирон æвзаджы программæмæ, ахуыргæнæн чингуытæм нырыккон ахуырады домæнты цæстæй æркæсгæйæ, фæлтæрдджындæр ахуыргæнджыты цæстæнгас хынцгæйæ, ирон æвзаг зоныны уавæр сбæрæг кæнгæйæ, æрцыдысты ахæм хатдзæгмæ: бындуронæй бакусын хъæуы, фыццаджыдæр, мадæлон æвзаг амонаны концепцийыл, стæй та йæ амонаны фæрæзтыл – программæйыл æмæ ахуыргæнæн чингуытыл. Уый уыди агураг эксперименты хатдзæг.

Бæлвырдгæнæг эксперимент ваййы дæргъвæтиндæр, бæстон пылангонд, фыст цæуынд йæ æппæт фæстиуджытæ дæр. Ахæм экспериментæн равзарынц, зæгъæм, хицæн (эксперименталон) кълас кæнæ скъола. Эксперимент куыд цæуы, уый æвдыст ваййы протоколты, аудио æмæ видео æрмæджыты; стæй уыцы æрмæджытæ равзарынц æмæ скæнынц цавæрдæр хатдзæгтæ. Ацы куысты бындур у абарст: эксперименталон кълæстимæ ма ваййы æндæр контролон кълæстæ дæр, æндæр программæимæ. Ома иу кълас кусы ног (эксперименталон) æрмæджытæй, иннæ та – традицион программæмæ гæсгæ. Ахæм эксперименты фæрцы рабæрæг ваййынд кæцыдæр методикæйы æппæрццаг æмæ пайдайæг миниуджытæ. Зæгъæм, ЮНЕСКО-йы кафедрæйы цы сæрмагонд къорд куыста, уый уæнгтæ

сбæрæг кодтой ирон æвзаг амоныны концепци (поликультурон ахуырады полилингвалон принцип), сарæзтой ирон æвзаджы программæйы макет, уый бындурыл та – ирон æвзаджы ахуыргæнæн чингуыты кæухфыстытæ. Уыцы программæ æмæ чингуытæм гæсгæ кусын райдыдтой эксперименталон кълæстæ нæ республикæйы цалдæр скъолайы – Дзæуджыхъæуы 7-æм, 13-æм, 38-æм скъолаты, Джызæлы 1-æм скъолайы, Беслæныхъæуы, Цыколайы, Хæтæлдоны æмæ районы æндæр скъолаты. Эксперименталон кълæсты цы ахуыргæнджытæ куыстой, уыдон лæмбынæг æххæст кодтой «эксперименты боныг», æмбæлдысты чингуыты автортимæ, иумæ бæрæг кодтой хъæндзинæдтæ æмæ сæ аиуварс кæныны мадзæлттæ æмæ хуызтæ. Ацы эксперимент цыдис цыппар азы дæргы.

Контролон эксперименты нысан у ног методикæйæн аргъ скæныны тыххæй æрмæг æрæмбырд кæнын. Йæ формæтæ сты: контролон куыстытæ, тестытæ, нывæцæнтæ, ахуырдауы докладтæ, сфæлдыстадон куыстытæ æ.а.д. Ам æнæмæнг хъæуы дыууæ къорды, зæгъæм, эксперименталон кълас æмæ сæ параллелон кълас, традицион ахуыргæнæн чингуытæй чи пайда кæны, ахæм. Дыууæ къласы скъоладзаутæн лæвæрд цæуынц æмхуызон хæлæвæрдтæ, контролон куыстытæ æ.æнд. Афтæмæй бæрæг кæнынц, ирон æвзагæй зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ арфдæр æмæ фылдæр кæцы къласы сты, уый.

1.3.2. Лингвистикон эксперимент. Ахуырдаутæн раттынц цавæрдæр æвзагон хынцинаг, æмæ йæ алчидæр æххæст кæны, куыд йæ бон у, афтæ. Уый фæстæ æркæсынц куыстытæм æмæ скæнынц хатдзæгтæ. Зæгъæм, иу эксперименты хæс уыдис, ахуырдаутæ, уыцыиу цау æвдисгæйæ, цавæр синтаксисон конструкцитæй пайда кæнынц, уый сбæрæг кæнын. Куыд рабæрæг ис, афтæмæй хистæр кълæсты фылдæр пайда кæнынц домгæвазыгджын хъуыдыйæдтæй.

1.3.3. Диагностикон метод. Зæгъæм, цалдæр азы дæргы ахуыргæнæг йæ цæст дары, скъоладзауты фысгæ куыстыты арæхдæр цавæр орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтытæ æмбæлынц, уымæ. Уыцы рæдыдтыты абарсты фæрцы ахуыргæнæг бæрæг кæны, арæхдæр цавæр æгъдауы рæдийынц, уый æмæ йæм фылдæр æргом аздахы, ноджы ма анализ кæны фысгæ куыстытæн æмæ раиртасы, азæй азмæ скъоладзаутæн сæ фыссыны хъæд куыд ивы, уый.

1.4. Амоныны методтæ

Ацы методтæн сæ нысан у зонындзинадтæ ахуыргæнагæй скъоладзаумæ фæхæццæ кæнын. Хицæн кæнынц амонаен методты æртæ сæйраг традицион хуызы:

- дзырдон (вербалон);
- практикон;
- цæстуынгæ.

Дзырдон методæн йæ ном йæ уæлæ ис – йæ бындуры æвæрд ис *дзырд*; ахуыргæнагджы хæс – *дзырды* фæрцы скъоладзаумæ информаци фæхæццæ кæнын. Кæй зæгъын æй хъæуы, фæстаг рæстæджы тынг райрæзтысты наука, техника, фæзындысты ног ахуырадон мадзæлттæ æмæ уыдонæй пайда кæныны формæтæ, фæлæ кæддæриддæр скъоладзау æмæ ахуыргæнагджы æмгуысты процессы сæйраг бынат ахсдзæнис *дзырд*.

Дзырдон методтæм хауынц: *радзырд, лекци, æмбарынгæнаен ныхас, дискусси, диалог*, стæй скъоладзаумæ хибарæй куыст.

Радзырд æмæ лекци сты монологон методтæ – ам ис æрмæст иу активон архайæг (зæгъæм, ахуыргæнаг дзуры, æмбарын кæны, пассивон архайæг (кълас, хицæн скъоладзау) та хъусы). Диалог (ныхас) æмæ дискусси та сты активон методтæ – куысты активонæй архайынц скъоладзаутæ дæр æмæ уый фæрцы цымыдис кæнынц ахуырадон процессмæ.

Практикон методтыл нымад сты *фæлтаæрæнтæ, лабораторон æмæ практикон куыстытæ, дидактикон хъæзтытæ* (уыдоныл ныхас цæудзæнис дæлдæр, фæлæ сæ мидис ис уый мидæг, æмæ скъоладзаутæ цы зонындзинадтæ райсынц, уыдон фидар кæнынц æмæ бæлвырддæр кæнынц, практикон хæслæвæрдтæ æххæст кæнгæйæ).

Цæстуынгæ методты хицæндзинад у уый, æмæ пайда кæнынц, фенæн æмæ фехъусæн кæмæн ис, ахæм æрмæджытæй. Уымæ уыцы æрмæджытæ хъуамæ æвдисой, скъоладзаутæ цы æвзагон объект, фæзынд кæнæ процесс ахуыр кæнынц, уымæн йæ мидис.

Цæстуынгæ методтæ дих кæнынц дыуæ къордыл: 1) иллюстрацион: нывтæ, таблицæтæ, картæтæ, схемæтæ; 2) демонстрацион: кинонывтæ, слайдтæ, видеороликтæ, презентацитæ æ.а.д. (Уыдоныл дæр бæстон ныхас цæудзæнис дæлдæр.)

Эвристикон метод нæ уыдис традицион методикайы. Йæ мидис у уый, æмæ ахуыргæнаг æрæвæры цавæрдæр фарст, сбæрæг кæны проблемæ, скъоладзаутæ та уыцы фарстæн дзуапп агурынц, фæлварынц

проблемæ райхалыныл. Афтамæй скъоладзау ног информаци цæттæйæ нæ райсы, фæлæ йæ йæхи куысты фæрцы ссары, базоны. Эвристикон методы хуызтæ сты: алыхуызон конкурстæ, иртæстытæ, нывæцæнтæ, интеллектуалон хъæзтытæ, олимпиадæтæ, æндæр интерактивон формæтæ.

Проблемон ахуырад. Афтæ хуыйны, проблемон ситуацитæ æвзарыны, иртасыны хуызы арæст ахуырадон процесс. Хорз у уымæй, æмæ, зонындзинæдтæ дæттынай уæлдай, скъоладзауты ахуыр кæны анализ кæныныл, хибар иртасæн куыст кæныныл, информаци агурыныл. Рæзын кæны скъоладзауты сфæлдыстадон гæнæнтæ, æхсæнадон активондзинад.

Иртасæн методы мидис ис уый мидæг, æмæ зонындзинæдтæ ахуыргæнæг нæ дæтты, фæлæ сæ скъоладзаутæ сæхæдæг агурынц æмæ исынц: ахуыргæнæг сæвæры нысан, ратты хæс, скъоладзаутæ та сæхæдæг æрæвæрынц гипотезæ, саразынц гипотезæ сбæрæг кæныны пълан æмæ скæнынц хатдзæгтæ. Ацы методы æппæрццæг миниуæг у уый, æмæ йыл бирæ рæстæг кæй хардз кæны, нæй дзы арæх пайда кæнæн.

Репродуктивон метод. Ам та зонындзинæдтæ лæвæрд цæуынц «цæттæйæ», ахуыргæнæг ног информаци (темæ) радзурь, бамбарын æй кæны. Цæмæй йæ скъоладзаутæ бахъуыды кæной, уый тыххæй сын ратты фæлтæрæнтæ – хуызæгмæ гæсгæ куыст. Афтамæй уыцы иу информаци фæлхатгонд цæуы цалдæр хатты: ахуыргæнæг радзырдта ног темæ, бамбарын æй кодта дæнцæгты фæрцы, равдыста темæйы мидис фæйнæгыл кæнæ техникон фæрæзты фæрцы, скъоладзаутæм фæрстытæ радта, уый фæстæ сын дæнцæгмæ гæсгæ сæххæст кæнын кодта фæлтæрæн æмæ йæ сбæрæг кодта. Афтамæй скъоладзаутæн æнцондæр у ног темæ бамбарын.

Æмбарынгæнæн-иллюстрацион метод – амонæн методты ахадгæдæртæй иу. Уымæ гæсгæ дзы тынг арæх пайда кæнынц, стæй алы къласы дæр. Йæ мидис уый мидæг ис, æмæ ахуыргæнæг информаци скъоладзаутæм хæццæ кæны цалдæр мадзалы фæрцы – дзургæ æмæ фысгæ ныхасы, цæстуынгæ æмæ практикон æрмæджыты фæрцы. Ома ахуыргæнæг дзургæйæ æмбарын кæны цавæрдæр æвзагон фæзынд (дзургæ ныхас), стæй скъоладзаутæ раиртæст кæсынц (фысгæ ныхас), æвзарынц æрмæг табицæ кæнæ схемæйы фæрцы (цæстуынгæ æрмæг), æххæст кæнынц алыхуызон фæлтæрæнтæ (практикон æрмæг). Афтамæй скъоладзаутæ кæнынц цалдæр ахуырадон архайды: хъусынц, кæсынц, фыссынц, уынынц, барынц раздæр рацыд æрмæгимæ æмæ сæ зæрдыл дарынц.

Æрмæг ныффидар кæнын. Ног æрмæг бацамонын у куыстæн æрмæст йæ фыццаг къæпхæн. Дарддæр уыцы æрмæг хъæуы ныффидар кæнын,

зæрдыл бадарын, бамбарын, пайда кæнынмæ дзы арæхсын. Æрмæг фидар кæныны куысты сæйраг хуызтæ сты: æрныхас кæнын (беседа), раиртæст радзурын, фæрстытæн дзуапп дæттын, ахуыргæнæн чиныгимæ бакусын.

Тынг ахсджиаг у скъоладзауы *хибар куыст*. Йæ сæйраг методтæ: ахуыргæнæн чиныгимæ кусын, фæлтæрæнтæ, лабораторон (практикон) куыстытæ æххæст кæнын. Хибар куыст раттыны размæ ахуыргæнæг хъуамæ æрмæг бæстон бамбарын кæна, сбæрæг кæна, иууылдæр æй кæй бамбæрстой, уый; хæслæвæрдтæ хъуамæ æгæр зын ма уой, науæд скъоладзаутæ сæхиуыл, сæ тыхыл нал æууæнддзысты, сæ ныфс асæтдзæн æмæ кусынмæ разæнгард нæ кæндзысты.

Зонындзинаедтæ бæрæг кæнын æмæ сын аргъ кæнын. Ацы куыстæн ис цалдæр хуызы: æрвылбоны бæрæггæнтæ, ахуырадон четverty фæстиуджытæм гæсгæ бæрæггæнæнтæ, афæдзы кæроны бæрæггæнæнтæ æвæрын, рауагъдон фæлварæнтæ æ.æнд.

Æрвылбоны бæрæггæнæн куысты формæтæ сты: индивидуалон, фронталон, къорды, фысгæйæ фарст.

II. АХУЫРАДОН ПРОЦЕССЫ АРÆЗТ

2.1. Ахуырадон процессы æмбарынад

Ахуырадон процесс у ахуыргæнæг æмæ скъоладзауы æмархайд. Уыцы æмархайды мидис æмæ нысан у ног зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ раттын æмæ райсын: ахуыргæнæг дæтты зонындзинæдтæ æмæ архайы зонындзинæдты бындурыл арæхстдзинæдтæ сæвзæрын кæныныл, скъоладзау та исы зонындзинæдтæ (ахуыр кæны æрмæг) æмæ йæм фæлтæрæнты фæрцы фæзыны практикон арæхстдзинæдтæ.

Ахуырадон процесс арæзт цауы Федералон паддзахадон ахуырадон стандарттæм гæсгæ. Скъолайы алы къæпхæнæн дæр ис йæхи Стандарт. Хистæр кълæстæн (10-11) арæзт Стандарт (Федеральный государственный образовательный стандарт среднего (полного) общего образования) Уæрæсейы Федерацийы Ахуырад æмæ наукæйы министрад сфидар кодта 2012 азы 17 майы (бардзырд № 413), астæуккаг (5-9) кълæсты Стандарт та раздæр – 2010 азы 17 декабры (бардзырд №1897). Ацы документы мидис бæрæггонд цауы йæ фыццаг хайы:

«I. Общие положения.

1. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования (далее – Стандарт) представляет собой совокупность требований, обязательных при реализации основной образовательной программы основного общего образования образовательными учреждениями, имеющими государственную аккредитацию.

Стандарт включает в себя требования:

к результатам освоения основной образовательной программы основного общего образования;

к структуре основной образовательной программы основного общего образования, в том числе требования к соотношению частей основной образовательной программы и их объёму, а также к соотношению обязательной части основной образовательной программы и части, формируемой участниками образовательного процесса;

к условиям реализации основной образовательной программы основного общего образования, в том числе к кадровым, финансовым, материально-техническим и иным условиям.

Требования к результатам, структуре и условиям освоения основной образовательной программы основного общего образования учитывают возрастные и индивидуальные особенности обучающихся на ступени основного общего образования, включая образовательные потребности обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов, а также значимость ступени общего образования для дальнейшего развития обучающихся.

2. Стандарт является основой для разработки системы объективной оценки уровня образования обучающихся на ступени основного общего образования.

3. Стандарт разработан с учетом региональных, национальных и этнокультурных потребностей народов Российской Федерации» (Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования).

Афтамай, ФПАС (Федералон паддзахадон ахуырадон стандарт) бæрæг кæны:

- ахуыры фæстиуджытæ, ома цауыл сахуыр кæнын хъæуы скъоладзауты, цавæр зонындзинæдтæ сын раттын æмæ сæм цавæр арæхстдзинæдтæ сæвзæрын кæнын хъæуы;

- сæйраг ахуырадон программæйы структурæ, ома йæ æнаæмæнг хъæугæ æмæ факультативон хæйтты мидис æмæ гуырахст; æнаæмæнг хъæугæ (фидаргонд, бындурон) хайы бæрæггонд у, цавæр предметтæ хъуамæ ахуыр кæной æппæт скъоладзаутæ дæр, цы хъуамæ базой уыцы предметтæй (ома предметы программæ) æмæ йын цал сахаты лæвард цауы ахуыры азы дæргъы;

- ахуырадон процессы арæзт, уымæ кадрон, финансон, материалон-техникон æмæ æндæр уавæртæм домæнтæ.

Предмет «мадæлон æвзаг» ис Стандарты бындурон хайы. Ацы предметы мидисы тыххæй, зæгъæм, Астæуккаг иумæйаг ахуырады (10-11 къл.) стандарты предмет «мадæлон æвзаг æмæ литературæ»-мæ ис ахæм домæнтæ:

««Русский язык и литература». «Родной (нерусский) язык и литература» (базовый уровень) - требования к предметным результатам освоения базового курса русского языка и литературы (родного (нерусского) языка и литературы) должны отражать:

1) сформированность понятий о нормах русского, родного (нерусского) литературного языка и применение знаний о них в речевой практике;

- 2) владение навыками самоанализа и самооценки на основе наблюдений за собственной речью;
- 3) владение умением анализировать текст с точки зрения наличия в нем явной и скрытой, основной и второстепенной информации;
- 4) владение умением представлять тексты в виде тезисов, конспектов, аннотаций, рефератов, сочинений различных жанров;
- 5) знание содержания произведений русской, родной и мировой классической литературы, их историко-культурного и нравственно-ценностного влияния на формирование национальной и мировой;
- 6) сформированность представлений об изобразительно-выразительных возможностях русского, родного (нерусского) языка;
- 7) сформированность умений учитывать исторический, историко-культурный контекст и контекст творчества писателя в процессе анализа художественного произведения;
- 8) способность выявлять в художественных текстах образы, темы и проблемы и выражать свое отношение к ним в развернутых аргументированных устных и письменных высказываниях;
- 9) владение навыками анализа художественных произведений с учетом их жанрово-родовой специфики; осознание художественной картины жизни, созданной в литературном произведении, в единстве эмоционального личностного восприятия и интеллектуального понимания;
- 10) сформированность представлений о системе стилей языка художественной литературы» (<https://fgos.ru/>).

2.2. Кусæн программæ

Федералон паддзахадон ахуырадон стантарт (ФПАС) домæ, цæмæй алы ахуырадон дисциплинаейæн дæр уа кусæн программæ. Уæрæсейы Федерацийы Закъон «Закон об образовании»-йы 32-æм уацы 7-æм пункт куыд амоны, афтæмæй ахуырадон дисциплинаеты кусæн программæтæ бацæттæ кæныны хæс æвæрд ис иумæйагахуырадон уагдоныл (скъолайыл).

ФПАС-мæ гæсгæ, алы скъолайæн дæр ис йæхи ахуырадон программæ, дисциплинаеты кусæн программæтæ та сты уыцы ахуырадон программæйы компоненттæ. Кусæн программæйы бæрæггонд цæуынц, ахуырадон предметæй æнæмæнг бацамонын кæй хъæуы, уыцы хайы мидис.

Кусæн программæйы нысан у ахуыртæн бæлвырд пълан саразын, ахуырадон процесс раст уагыл равæрын, разамынд ын дæттын.

Кусæн программæйы хæстæ: ахуырадон уагдоны æмæ йæ ахуырдауыты контингентмæ гæсгæ сбæрæг кæнын ахуырадон дисциплинаейы мидис, йæ гуырахст æмæ йæ амоныны фæтк.

Афтæмæй, кусæн программæйы бæрæггонд цауынц ахуырадон дисциплинаейы мидис æмæ гуырахст, цы фæткыл æй амонын хъæуы, уый.

Кусæн программæтæ фæцæттæ кæнынц канд дисциплинаетæн нæ, фæлæ स्कøлайы ахуырадон программæйы бæрæггонд элективон æмæ факультативон курсытæн, предметон къордтæн (кружоктæн) дæр.

Кусæн программæйы бындурыл ахуыргæнæг аразы ахуырадон процесс предметæй, амоны элективон кæнæ факультативон курс, кусы предметон къордимæ (кружокимæ). Цыбыр ныхасæй, кусæн программæтæм гæсгæ арæст цауы स्कøлайы ахуырадон процесс иумæйгаей.

Кусæн программа æххæст кæны æртæ функцийы: нормативон, информацион-методикон æмæ организацион-пъланæвæрæн.

Нормативон функци амоны, зæгъгæ, кусæн программа у, йæ домæнтæ æнæмæнг æххæстгæнинаг кæмæн сты, ахæм документ.

Информацион-методикон функцийы фæрцы ахуырадон процессы архайджытæ базонгæ вæййынц ахуырадон æрмæгимæ, йæ нысантæ æмæ йæ бацамоныны æгъдауттимæ æмæ ма ахуырадон программæйы фæстиуджытимæ дæр, ома программа бæрæг кæны, цавæр информаци (предметæй зоньндзинæдтæ) раттын хъæуы æмæ цавæр методтæй пайда кæнæн ис, уый.

Организацион-пъланæвæрæн функци рагагъоммæ бæрæг кæны ахуыры этаптæ, ахуырадон æрмæджы равæрд; йæ фæрцы рагацау бæрæггонд æрцауынц, ахуыры этаптæй алкæцыйы дæр цы амынд цæудзæн, уый, уыимæ स्कøладзауты аттестаци дæр предметæй.

Афтæмæй, кусæн программа хъуамæ дзуапп дæтта ахæм домæнтæн:

- 1) уа нормативон документи хуызы арæст;
- 2) æнцой кæна स्कøлайы ахуырадон программæйы сæйраг уагæвæрдтыл;
- 3) дисциплинаейы мидис дзы æвдыст цауа æххæстæй æмæ системон уагыл;
- 4) логикон бастдзинад ын уа स्कøлайы ахуырадон программæйы иннæ дисциплинаетимæ.

Алы дисциплинаейæн дæр ис йæхи *хуызæгон ахуырадон программа*, уый бæрæг кæны предметы мидис æмæ йæ куыд ахуыр кæнын хъæуы, уый.

Хуызæгон ахуырадон программа у æнæмæнг æххæстгæнинаг документ, йæ бындурыл арæст цауынц авторон программæтæ æмæ ахуыргæнæн

чингуытæ. Авторты бон у хуызæгон программæйы структурæ сæхимæ гæсгæ рацаразын, сæхи арæст программæты æмæ чингуыты ахуырадон æрмæг амоныны фæтк æндæр хуызы равæрын, æрмæг ахадгæдæрæй бацамонынæн хи мадзæлттæ бацамонын.

Ахуырадон дисциплинаы кусæн программæтæ арæст цæуынц хуызæгон ахуырадон программæйы кæнæ авторон программæйы бындурыл.

2.2.1. Кусæн программæты хуызтæ

1) Ахуырадон-методикон комплексы (чингуыты æмæ æндæр ахуырадон-методикон æрмæджыты æмбырдгонд) бындурыл арæст авторон программæтæ.

Авторон программæтæ арæст цæуынц паддзахадон ахуырадон стандарты æмæ хуызæгон ахуырадон программæмæ гæсгæ, ваййы сын сæхи оригиналон концепци æмæ структурон арæст. Ахæм программæмæ ахуыргæнæг фæаразы æрмæст къæлиндарон-тематикон пылан, цы скъолайы æмæ къласы кусы, уый хицæндзинадтæм гæсгæ. Зæгъæм, 2018 азы педагогон институты ЮНЕСКО-йы кафедрæ цы æрмæг бацæттæ кодта, уый у авторон программæ. Ома ФПАС-ы домæнтæм гæсгæ арæст ахуыргæнæн чингуыты автортæ сарæзтой иумæйаг документ – авторон кусæн программæтæ (кæс дæлдæр лæвæрд дæнцæгмæ).

2) Ахуыргæнæгæн, кæнæ та ахуыргæнджыты къордæн сæхи арæст кусæн программæ – бацæттæ йæ кæнынц авторон программæ æмæ хуызæгон ахуырадон программæйы бындурыл.

Кусæн программæ аразæгæн йæ бон у: лæвæрд сахæттæм гæсгæ фæфылдæр/фæкъаддæр кæнын ахуырадон темæтæ; бæлвырддæрæй амонын кæцыдæр темæтæ; ахуырадон æрмæг йæхимæ гæсгæ равæрын; ахуырдауы контингентмæ гæсгæ хицæн темæтæн фылдæр/къаддæр рæстæг рахицæн кæнын; фæбæлвырддæр кæнын ахуырдауы зонындзинадтæм æмæ арæхстдзинадтæм домæнтæ; предметы хæстæм гæсгæ, равзарын æрмæг амоныны методтæ æмæ технологитæ, ахуырдауы цæттæдзинады æмвæзæд бæрæг кæныны формæтæ.

3) Уæлæмхасæн предметты, элективон æмæ факультативон курсыты, предметон къордты кусæн программæтæ.

Уæлæмхасæн предметтæ, элективон æмæ факультативон курсытæ, предметон къордтæ алы скъолайæн дæр бæрæггонд цæуынц йæ иумæйаг ахуырадон программæйы; сбæрæг сæ кæнынц скъолайы статусмæ (хуызмæ) гæсгæ, ахуырдауы контингент хынцгæйæ. Уæлæмхасæн предметты, элективон æмæ факультативон курсты, предметон къордты кусæн

программæтæ арæзт вæййынц алыхуызон программæты æмæ методикон æрмæджыты бындурыл.

Ирон æвзаджы *авторон* ахуырадон программæ (5–11 кълæстæн) арæзт у ахæм хæйттæй:

- æмбарынгæнæн фыстæг;
- ахуырадон предметы иумæйаг характеристика;
- ирон æвзаджы программæ базоныны удгоймагон, метапредметон, предметон фæстиуджытæ;
- курсы мидис;
- тематикон пълантæ (5-11 кълæстæн);
- ахуырадон-методикон æрмæг.

(Авторон программæйы æмбарынгæнæн фыстæг – Уæлæмхасæны)

2.2.2. Программæйы мидис æмæ йæ арæзт

Цавæрфæнды программæ дæр бæрæг кæны æвзаджы тыххæй сæйраг зонындзинæдты системæ æмæ уыцы зонындзинæдтæй пайда кæныны системæ, зонындзинæдтæ райсыныл куысты бæрц æмæ хуыз, стæй, иу кæнæ иннæ темæйæн цас рæстæг (цал ахуырадон сахаты) снысан кæнын хъæуы, уый.

Программæйы ис *дыууæ сæйраг хайы*: æмбарынгæнæн фыстæг æмæ сæрмагондæй программæ.

Æмбарынгæнæн фыстæг бæрæг кæны ирон æвзаг ахуыр кæныны процессы бындур: æппæт курсæн æмæ йæ хицæн хæйттæн сæ нысан, сæ хæстæ, куысты мидис æмæ хуызтæ, курсы бынат скъолайы дисциплинаытæ æхсæн, сæйраг методикон фæрæзтæ, йæ иннæ предметтимæ бастдзинад. Иу ныхасæй, æмбарынгæнæн фыстæг æвдисы йæ рæстæджы æхсæнадон царды хицæндзинæдтæ.

Ирон æвзаджы программæйы ис дыууæ æмбарынгæнæн фыстæджы: райдайæн кълæстæн (1-4) æмæ астæуккаг æмæ хистæр кълæстæн (5-11). *Æмбарынгæнæн фыстæджы* бæрæггонд цæуынц ирон æвзаг ахуыр кæныны нысантæ, æвзагон, коммуникативон æмæ лингвистикон компетенциты нысаниуæг, алы къласы æрмæгмæ дæр домæнтæ, хицæн кълæсты программæты структурæ, куысты сæйраг хуызтæ æ. æнд.

Программæ та бæрæг кæны курсы мидис æмæ йæ хæйтты равæрд кæрæдзи фæстæ, ома æвзаджы хæйттæ алы кълæсты кæрæдзи фæдыл куыд хъуамæ ахуыр кæной, уый. Уымæ хынцын хъæуы ахæм фæрстытæ: æвзагæн йæхи мидис æмæ структурæ, ахуырдауты психологион гæнæнтæ æвзаг ахуыр кæнгæйæ. Фыццаг факторимæ баст у æрмæджы равæрд иу

къласæй иннаæмæ: фонетикæ, дзырдарæзт, лексикæ, морфологи, синтаксис, стилистикæ, ома æвзаджы дæлдæр къæпхæнæй уæлдæрмæ. Дыккаг фактор бæлвырддæр кæны темæты равæрд æмæ мидис: зæгъæм, 5 къласы программæ фонетикæ ахуыр кæныны размæ домæ синтаксис æмæ пунтуацыйы хуымæтæг курс; алы къласы дæр курсы райдайæны æмæ йæ кæрон ис рацыд æрмæджы фæлхаткæнынад.

Æвзагон æрмæг кълæстыл уаргæйæ, Программæйы автортæ хъуамæ хынцой æрмæджы зындзинад æмæ, райдайæн кълæсты йæмæ куыд зонгæ сты, уый: хуымæтæгдæр æмæ иу-цасдæр зонгæ чи у, уыцы æрмæг лæвæрд цæуы раздæр, зындæр æмæ ног æрмæг та хаст цæуы ахуыры азы дыккаг кæнæ æртыккаг цыппæрæмхаймæ.

Программæйы рахицæнгæнæн ис дыууæ къæпхæны: æппæт программæйы къæпхæн æмæ хицæн кълæсты къæпхæн. Ома Программæйы иумæйаг мидис дих кæны, кæрæдзиимæ баст чи у, фæлæ уыцы иу рæстæг хæдбар чи у, хицæн кълæсты ахæм программæтыл; иумæйаг Программæ арæзт у хицæн кълæсты программæтæй.

Алы къласы программæ дæр арæзт у куыд темæты бæлвырд равæрд – уый у программæйы схемæ. Уырдаæм хауынц ахæм компоненттæ: æвзаджы тыххæй зонындзинæдтæ; рацыд æрмæг фæлхат кæнын; грамматикæ æмæ растфыссынад; афæдзы кæрон рацыд æрмæг фæлхат кæнын; дзургæ ныхасы рæзт; бæлвырд къласы ахуыргæнинæгты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм домæнтæ.

2.2.3. Ахуыргæнæн кусæн программæйы (ахуыргæнæг кæнæ ахуыргæнджыты къорды арæзт документы) структура

Ирон æвзаджы кусæн программæйы структура системон хуызы æвдисы ахуырадон курсы (дисциплинæйы) формæ, ахуырадон-методикон æрмæджыты логикон æвæрд. Кусæн программæ арæзт у ахæм хæйттæй:

- титулон сыф;
- æмбарынгæнæн фыстæг;
- ахуырадон предметы иумæйаг характеристикæ;
- программæ базоныны удгоймагон, метапредметон, предметон фæстиуджытæ;
- курсы мидис;
- къæлиндарон-тематикон пълан;
- ахуырадон-методикон æрмæг.

Кусæн программæйы титулон сыфыл фыст вæййы: иумæйагахуырадон уагдоны (скъолайы) ном; дисциплинæйы ном; предмет цы къласы ахуыр-

гонд цауы, уый; программæйы авторы мыггаг, ном æмæ фыдыном; программæ фидаргонд кæй æрцыд, уый бæрæггæнæг гриф; программæ кæд арæзт æрцыд, уый бæрæггæнæг аз.

Æмбарынгæнæн фыстæджы бæрæггонд æрцауынц предметы бынат स्कoлайы иумæйаг ахуырадон программæйы æмæ предмет ахуыр кæныны сæйраг нысæнттæ. Æмбарынгæнæн фыстæджы фæбæрæг кæнын хъæуы, кусæн программæ цæй бындурыл арæзт у, уый: кæй авторон программæмæ гæсгæ йæ скoдта ахуыргæнæг, кæд арæзт æрцыд уыцы программæ, ахуыргæнæг ацы авторон программæ цæмæн равзæрста бындуронæн.

Ахуырадон предметы иумæйаг характеристика. Ацы хайы фыст æрцауынц предмет ахуыр кæныны сæрмагонд нысæнттæ. Ирон æвзагæй уыдон сты: рæзын кæнын स्कoладзауты коммуникативон, æвзагон, лингвистикон æмæ культурæзонæн компетенцитæ; амынд нысæнттæ къухы бафтыны тыххæй цы хæстæ æххæст кæнын хъæуы, уыдон.

Дарддæр ирон æвзаджы кусæн программæйы бæлвырд æрдзурын фæхъæуы *ирон æвзаг ахуыр кæныны фæстиуджытыл*. Зæгъæм, *удгой-магон фæстиуджытæн* программæйы хъуамæ бæрæггонд æрцауой сæ сæйрагдæртæ: бацамонын, ирон æвзаг нæ адæмы сæйраг национ-культурон хæзнатæй иу кæй у, уый; рæзын кæнын мадæлон æвзагæн стыр аргъ кæныны, сæрыстыр дзы уæвыны æнкъарæнтæ; архайын ирон æвзаджы сыгъдæгдзинад бахъахъхъæныныл, хи дзурдуат хъæздгъ кæныныл; *метапредметон фæстиуджытæн сæ сæйрагдæртæ*: ныхасон архайды æппæт хуызтæ зонын; райст зонындзинæдтæй æмæ арæхстдзинæдтæй æрвылбоны царды уавæрты пайда кæнын; алыварс адæммæ ныхас кæнын зонын; *предметон фæстиуджытæй* ахадгæдæртæ: æвзаджы сæйраг функцитæ лингвистикайы сæйраг хæйттæ зонын; дзургæ æмæ фысгæ ныхасæй пайда кæнынмæ арæхсын, монологон æмæ диалогон ныхас аразын; ныхасы стильтæ æмæ ныхасы функционалон-хъуыдыйон хуызтæ, ирон литературон æвзаджы сæйраг нормæтæ зонын; этикетон ныхасы нормæтæ æмæ сæ хи ныхасы пайда кæнын зонын; алыхуызон раиртæстытæ кæнынмæ арæхсын; мадæлон æвзаджы эстетикон ахадгæдзинад æмбарын; аивадон литературæйы тексттæн анализ кæнынмæ арæхсын.

Курсы мидис. Ацы хайы цыбырæй бæрæггонд фæцауы ахуырадон æрмæджы мидис, æвзаджы сæйраг хæйттæ.

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй, кусæн программæ аразгæйæ, ахуыргæнæджы бон у æрмæг йæхимæ гæсгæ равæрын, йæ мидисмæ чы-

сыл ивдзинаедтæ бахæссын; фæкарздæр/фæләмæгъдæр кæнын домæнтæ ахуырдауты зонындынаедтæм æмæ арæхстдзинаедтæм; равзарын æрмæг амоныны методтæ æмæ технологитæ, ахуырдауты цæттæдзинад сбæрæг кæныны формæтæ. Æрмæст, программæмæ ивдзинаедтæ хæсгæйæ, æнæмæнг бацамонын хъæуы сæ ахадындынад, цы æххуыс фæуыдзысты ахуырадон процесс фæрæвдздæр кæнынæн, уый.

Кусæн программæйы хицæн хай у ахуырадон-методикон æрмæг. Фыст дзы æрцæуы, программæ цы æрмæджыты бындурыл арæст æрцыд, стæй ахуырты рæстæг цы сæрмагонд æмæ уæләмхасæн литературæйæ пайдагонд цæудзæн, уый номхыгъд. Æнæмæнг æм бахæссын хъæуы, кусæн программæ цы авторон программæмæ гæсгæ арæст æрцыд, уый сæргонд, ахуыргæнæн чингуыты номхыгъд, методикон литературæ ирон æвзагæй, урокты рæстæг цы интернет-æрмæджытæй пайдагонд цæудзæн, уый дæр.

Кусæн программæ хъуамæ ацæуа экспертизæ. Фыццаг æм æркæсынц स्कøлайы ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджыты методиугонды æрбадты. Методиугонды уæнгтæ сбæрæг кæнынц, кусæн программæ паддзахадон ахуырадон стандарты домæнтæн куыд дзуапп дæтты æмæ स्कøлайы иумæйаг ахуырадон программæимæ куыд баст у, уый. Æркæсынц, программæйы ахуырадон предметы нысан æмæ хæстæ куыд бæрæгтонд æрцыдысты, æвзаджы æрмæг дзы куыд лæвæрд цæуы, уымæ. Ахуыргæнджыты методиугонды æрбадты протоколы фыст æрцæуы сæ уынаффæ, æмæ йæ кусæн программæимæ раттынц स्कøлайы директоры хæдивæгмæ. Уый дæр та йын сбæрæг кæны йæ бастдзинад паддзахадон ахуырадон стандарт æмæ स्कøлайы ахуырадон программæимæ, йæ уынаффæ бафыссы кусæн программæйыл æмæ йæ бафидар кæны къухæвæрдæй. Кусæн программæ фидаргонд æрцæуы स्कøлайы разамонæджы къухæвæрд æмæ स्कøлайы мыхуырæй, сæвæрынц сæ титулон сыфыл.

Цыбыр дзырдæй, ирон æвзагæй кусæн программæ аразгæйæ, хынцын хъæуы канд дисциплинæйы мидис нæ, фæлә ма स्कøлайы ахуырадон политикайы хицæндынаедтæ, йæ статус (хуыз) æмæ Федералон паддзахадон ахуырадон стандарты домæнтæ дæр.

2.3. Пъланты хуызтæ

Ахуырадон процессы стыр бынат ахсы ахуырадон æрмæгæн **пълан** аразын. Методикайы хицæн кæнынц пъланы æртæ хуызы: *къæлиндарон*,

тематикон (хатгай ацы дыууæ документы баиу кæнынц æмæ саразынц *къæлиндарон-тематикон пълан*) æмæ *урочы пълан*.

2.3.1 Къæлиндарон пълан. Уый у программæйы темæты ранымад ахуыры азы къуыритыл дихгондæй. Ахæм пъланы фæрцы ахуыргæнæг рагацау зоны, алы къласы дæр йæ размæ цавæр нысæнттæ æвæры æмæ йæ къухы куыд хъуамæ бафтой, уый. Къæлиндарон пълан аразгæ йæ хынцын хъæуы: каникулты рæстæг (бæрц), урокты бæрц иу къуырийы, ахуыры азы хицæндзинæдтæ (гæнæн ис, æмæ иу аз ахуырадон бонтæ фылдæр уой, иннæ аз та – къаддæр, уый баст вæййы бæрæгбæтты нымæцимæ), сæрмагонд сахæттæ контролон уроктæн

2.3.2. Тематикон пълан. Программæйы алы темæйæн дæр лæвæрд ис цалдæр сахаты. Уыцы сахæттæ байуарын хъæуы темæйы хицæн фæрстытыл. Уымæ хынцын хъæуы, урокты цавæр зоньдзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ раттын æмæ сæвæрын кæнын хъæуы, уый. Зæгъæм, 11-æм къласы ахуыры азы фыццаг цыппæрæмхайы фæлхат кæнынц хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйад. Уыцы иу рæстæг бакусын хъæуы орфоэпийыл дæр, растфыссынадыл дæр, ныхасы рæзтыл дæр, ныхасы хуызтыл дæр.

Æркæсæм 11-æм къласы тематикон пъланæй скъуыддзагмæ.

Тематикон пълан 11 къл.
(къуыри 1 сах., алапнагтæй 33 сах., уыдонæй 3 сах. – контролон куыстыгæ)

Урочы номер	Тема	Урочы мидис	Скъоладзауты архайды хуызты характеристика
8-9 къласты синтаксисей рацыд æрмæг фæлхат кæнын (12 сах.)			
1.	Дзырбаст	Дзырбасты æмбарынад. Дзырд, дзырбаст æмæ хъуыдыйад – иумæйаг миниюджыгæ æмæ хисæндзинæдтæ. Дзырбасты хуызгæ сæ арæзтмæ гæстæ æмæ сæйраг дзырды морфологи-он арæзтмæ гæстæ. Дзырбасты хæйтты æхсæн ахастыгæ. Дзырбасты анализы схемæ.	Дзырбасты тыххæй зондзинæдтæ фæлхат кæнын. Дзырбасты тыххæй райртæстыгæн анализ кæнын. Дзырбаст, дзырд æмæ хъуыдыйады сæйраг миниюджыгæ арæзтмæ гæстæ æмæ сæйраг дзырды морфологи-он арæзтмæ гæстæ. Дзырбасты хæйтты æхсæн ахастыгæ. Дзырбасты анализы схемæ.
		<i>Ныхасы рæст</i> Ирон æвзаг. Скъуыдзаг Хаджеты Т. æмдзæвгæ «Ме 'взаг»-æй. Цыбыр текст академик А.М. Шегрены тыххæй*.	Дзырбаст дзырдыгæ æмæ хъуыдыйадмæ барын æмæ хатдзæгтæ кæнын. Схемæмæ гæстæ дзырбастыгæ æвзарын. Æмдзæвгæйы мидисыл æрныхас кæнын, хи хъуыдыгæ дзурын. Раст хъуыды барæт кæнын æмæ йæ аргументтæй фидар кæнын. Генеалоггон бæласы нывмæ гæстæ ирон æвзаджы тыххæй дзурын, йæ бынат ын индоевропайаг æвзагты æхсæн барæт кæнын. Ирон дзырдты дыгурон эквиваленттæ кæсын æмæ сæ зердыл дарын.
	Дывæрсыг хъуыдыйад	Дывæрсыг хъуыдыйады æмбарынад. Дывæрсыг хъуыдыйады хуызгæ: цыбыр, даргъгонд. Хуымастæг хъуыдыйадты хуызгæ загтыды нысанмæ гæстæ. Хъæрон æмæ æнахъæрон хъуыдыйадтæ. Сæйраг загтыны фæрæстæ. Зæгъиналджы хуызгæ. Комкоммæ æмæ фæрæстæг аххæстæнæнтæ.	Агурын тексты дывæрсыг хъуыдыйадтæ амынд минию-джытмæ. Дывæрсыг хъуыдыйадты арæт æвзарын æмæ хатдзæгтæ кæнын. Æрхæцæн нысантæг æвзарын æмæ пунктотраммæг æмбарын кæнын. Хъуыдыйадтæ дарддæр ахæцæ кæнын æмæ дывæрсыг хъуыдыйады тыххæй ныхас кæнын.

	Архаан нысенттæ дыварсыг хуыдыйады.	<p>Дыварсыг хуыдыйад æвзарын. Таурегтон, фарстон æмæ разенгардгагæн хуыдыйæгты структурайæн анализ кæнын æмæ раст хатдзæгтæм æрæуын.</p> <p>Хуыдыйады хуыз загъды нысанмæ гæстæ ивын. Загънаджы хуызтæ фæлхат кæнын.</p> <p>Æххæстгагæны тыххæй раиртæст кæсын.</p> <p>Абарын цыбыр номивджытæй загъд æххæстгагæнты бынат хуыдыйады ирон æмæ дыгурон диалектты.</p>
	<p><i>Фæлхат кæнын</i></p> <p>Æмхæлдæсонты къордты растфыссынæд: орфограммæ æмхæлдæсонты ассимиляци</p>	<p>Ивгъуыд афоны мивдисджыты растфыссынæд æмбарын кæнын.</p> <p>Дзырдтæн фонетикон анализ кæнын, орфограммæтæ бамбарын кæнын.</p>
	<p><i>Ныхасы рæст</i></p> <p>Ирон æвзаг.</p> <p>Цыбыр текст академик Вс. Ф. Миллеры тыххæй*.</p> <p>Текст «Ирон æвзаг» - проф. Тахъазыт Х. наукомæн уацæй скъуыддзаг.</p>	<p>Текст бакæсын æмæ фæрстытæн дзуапп дæттын.</p> <p>Тексты стиль бæрæг кæнын æмæ аргументтæ хæссын.</p> <p>Тексты иу хай æндæр стилиæй ныффыссын æмæ йын анализ скæнын.</p> <p>Амьнд дзырдтæ синонимтæй ивын.</p> <p>Ирон дзырдты дыгурон эквиваленттæ кæсын æмæ сæ зардыл бацарын.</p> <p>Фæрстыты хуызы тексты пылан аразын.</p> <p>Пыланмæ гæстæ тексты мидис дзурын.</p> <p>Конспекты мидис æмæ арæзты тыххæй раиртæст кæсын æмæ йæ æвзарын.</p> <p>Тексты конспект фыссын.</p>
Иуварсыг хуыдыйæгтæ	<p>Иуварсыг хуыдыйæгтæ æмбарынад. Сæ милисон æмæ структурон миниуджытæ.</p> <p>Иуварсыг, дыварсыг æмæ æнæххæст хуыдыйæгтæ абарст.</p> <p>Мивдисæгон иуварсыг хуыдыйæгтæ.</p> <p>Бæлвырдцæстгон иуварсыг хуыдыйæгтæ.</p> <p>Дæбæлвырдцæстгон иуварсыг хуыдыйæгтæ.</p> <p>Иумæйагцæстгон иуварсыг хуыдыйæгтæ.</p>	<p>Иуварсыг æмæ дыварсыг хуыдыйæгтæ барын.</p> <p>Иуварсыг æмæ æнæххæст хуыдыйæгтæ барын.</p> <p>Раздурон иуварсыг, дыварсыг æмæ æнæххæст хуыдыйæгтæ мидис æмæ арæзты хизæндзинагтæ тыххæй.</p> <p>Лæвæрд фразетæй (миниюджыты бæрæггагæнтæй) пайда кæнгæйæ, раиртæсттæ саразын æмæ сæ ныффыссын.</p> <p>Тексты иуварсыг хуыдыйæгтæ агурын. Сæ хуыз сын бæрæг кæнын.</p>

		<p>Иуварсыг хууыдыйаэдтэ схемамэ гасгэ аэварын.</p> <p>Иуварсыг хууыдыйаэдты хуызты тыххэй раиргэст кэсын амэ йын анализ кэнын.</p> <p>Иуварсыг хууыдыйаэдтэй дыварсыг хууыдыйаэдтэ аразын, цы ивдзиннадтэ аричидис, уыдон аергом кэнын.</p> <p>Мивдисджыгэ хэаугэ цэстомон форматы аэварын.</p> <p>Мивдисджыгты растфыссынад амбарын кэнын.</p> <p>Ирыстоны тырыса амэ гербы тыххэй текст кэсын, ног информати дзы агурын.</p> <p>Тексты мидисыл ныхас кэнын.</p> <p>Ирыстоны паддзахадон нысентты тыххэй диалог роль-тэм гасгэ кэсын.</p> <p>Диалогон ныхасы миниулжыгэ бэрэг кэнын.</p> <p>Амдзэвгэ бакэсын амэ саргонд амбарын кэнын.</p> <p>Амдзэвгэй темэ амэ идеяе амбарын кэнын.</p> <p>Ирон дзырдты дыгулон эквиваленттэ кэсын амэ сазерыл дарын.</p>
	<p><i>Фигура кэнын</i></p> <p>Мивдисджыгты растфыссынад.</p> <p><i>Ныхасы рэст</i></p> <p>Ирыстоны паддзахадон арэст.</p> <p>Цыбар текст Ирыстоны тырыса амэ гербы тыххэй*.</p> <p>Диалог Ирыстоны паддзахадон нысентты тыххэй* Джыккайты III. амдзэвгэ «Лидзэгэн»</p>	<p>Иуварсыг номхуындон хууыдыйаэдты мидисон амэ структурон хицэнтзиннадты тыххэй дзурын.</p> <p>Тексты иуварсыг хууыдыйаэдтэ агурын.</p> <p>Иуварсыг номхуындон хууыдыйаэдтэй фысгэ ныхасы пайда кэнын (пылан аразын).</p> <p>Иуварсыг хууыдыйаэдтэй дзургэ ныхасы пайда кэнын.</p> <p>Амдзэвгэй иуварсыг номхуындон хууыдыйаэдтэ арын амэ сын сэ мидис бэрэг кэнын.</p> <p>Иуварсыг хууыдыйаэдтэ рафыссын амэ сэйраг уагджы миниулжыгэ бэрэг кэнын.</p> <p>Тексттэй скульпдлазг фыссын, цухгонд дамггэстэ аэваргэйе.</p> <p>Цухгонд дамггэтимэ дзырдты растфыссынад бэрэг кэнын.</p> <p>Дзырдтэ сэ кондмэ гасгэ аэварын.</p> <p>Дзырларэзтон схематэ аразын.</p>
	<p><i>Фигура кэнын</i></p> <p>Амхэалэсонты кьордты растфыссынад.</p> <p>Дзырларэзтон аэвэрст.</p> <p>Ныхасы хэйтты морфологион миниулжыгэ амэ синтаксисон функциа.</p>	<p>Иуварсыг хууыдыйаэдтэ</p>

	<p><i>Ныхасы рæст</i></p> <p>Ирыстоны падзахадон арæзт.</p> <p>Текст «Ирыстоны падзахадон арæзт»*</p> <p>Цомайты Р. æмдзæвгæ «Мæ Ирыстон»</p> <p>Хъодзаты А. æмдзæвгæ «Чысыл урс къæбæс»</p>	<p>Текст бакасын, сейраг информати хицæн кæнын.</p> <p>Алы абазы дæр сейраг хуыды æвдисæг хуыдыйад арын.</p> <p>Фæрстыгæн дзуапп дæттын.</p> <p>Ирыстоны падзахадон арæзмæ хи цæстæнгас æвдисын.</p> <p>Тексты мидис дзурын.</p> <p>Тексты консепкт кæнын.</p> <p>Конспекты хуызты тыххæй уацимæ зонгæ кæнын.</p> <p>Конспекты хуызты тыххæй дзурын.</p>
Хуыдыйады æмхуызон уæнгтæ	<p>Æмхуызон уæнгты æмбарынад.</p> <p>Æмхуызон æмæ алыхуызон бæрæггæнæгтæ.</p> <p>Цыбыр æмæ даргъгонд æмхуызон уæнгтæ.</p> <p>Бæтгæтæ æмхуызон уæнгтимæ.</p> <p>Æрхæцæн нысæнттæ æмхуызон уæнгтимæ.</p> <p>Иугæнæг дзырдтæ, сæ бынат хуыдыйады æмæ æрхæцæн нысæнттæ иугæнæг дзырдтимæ.</p>	<p>Æмхуызон уæнгты æмбарынад фæлхат кæнын.</p> <p>Æмхуызон уæнгты тыххæй науон уащы хицæн абзацтæ кæсын æмæ сæ, керæдзи фæлдыл раст раваргæйæ, æххæст текст аразын.</p> <p>Райртæсты тезистæм хъæугæ денцагтæ æвзарын.</p> <p>Райртæсты пункттыл ныхас кæнын.</p> <p>Тексты хуыдыйæдтæ æмхуызон уæнгтимæ агурын æмæ сæ фыссын.</p> <p>Æмхуызон уæнгтимæ хуыдыйæдты æрхæцæн нысæнттæ æвзарын æмæ сæ æмбарын кæнын.</p> <p>Æмхуызон уæнгтæй дзургæ ныхасы пайда кæнын.</p>
	<p><i>Фæлхат кæнын</i></p> <p>Ныхасы хайтты морфологион миниуджытæ æмæ синтаксисон функцитæ хуыдыйады синтаксисон анализ.</p>	<p>Æмхуызон уæнгтæ цауæр ныхасы хайтгæй загъд сты, уый бæрæг кæнын.</p> <p>Ныхасы хайтты грамматикон формæтæ бæрæг кæнын.</p>
	<p><i>Ныхасы рæст</i></p> <p>Ирыстоны индустри</p> <p>Публицистикон текст «Социалон-экономикон рай-рэзтæ» (газет «Рæстдзинад»-æй)</p> <p>Публицистикон текст «Зæраемæджы ГЭС: куыстытæ фæрæвæдзæр сты» (газет «Рæстдзинад»-æй)</p>	<p>Тексты стиль бæрæг кæнын.</p> <p>Публицистикон стили миниуджытыл ныхас кæнын.</p> <p>Хицæн абзацтæй æххæст текст аразын, абзацтæ керæдзи фæлдыл раст æвæргæйæ.</p> <p>Тексты мидисмæ фæрстытæ дæттын.</p> <p>Фæрстыгæм гæстæ тесты мидис дзурын.</p>
Хуыдыйады иртæсттонд уæнгтæ	<p>Иртæсттонд уæнгты æмбарынад. Уæнгтæ иртасыны уавæргæ.</p> <p>Миногминон здæхт. Æрхæцæн нысæнттæ миногминон здæхтимæ.</p>	<p>Иртæсттонд уæнгты тыххæй науон уащ кæсын æмæ йын йæ мидис æвзарын.</p> <p>Тексты иртæсттонд уæнгтæ агурын æмæ сын сæ хуыз бæрæг кæнын.</p>

	<p>Миногонгтэй загъд иргэстонд уелгтгэ.</p> <p><i>Эмхасэн.</i></p> <p>Фарессагмион здэхтыгтэ.</p> <p>Абарстон здэхтыгтэ.</p> <p>Бэлвүрдгэнэгтэ уелгтгэ.</p>	<p>Тексты иу хайаан анализ кэнын, хууыдыяедты хуыз бэрэгт кэнын.</p> <p>Иргэстонд уелгтгэмэ хууыдыяедты архацэан нысэнт-тэ авэрын.</p> <p>Иргэстонд уелгтгэмэ хууыдыяедты архацэан нысэнт-тэ амбарын кэнын.</p> <p>Фэрстыгтэм гэстгэ иргэстонд уелгтгэ тыххэй дзурын.</p>
	<p><i>Фалхат кэнын</i></p> <p>Хуагхэнт кэрэгтты растфыссынал.</p> <p>Эмхэйлэсонты кэрэгтты растфыссынал.</p> <p>Эмхуызон амэ алыхуызон бэрэгтгэнэгтгэ.</p> <p>Орфографин авээрст.</p> <p>Дзырдарэстон авээрст.</p>	<p>Тексттэй скбуылдзаг фыссын, цухгонд дамгыгтэ авээр-гэйгэ.</p> <p>Бэрэгтгонд дзырдты орфограммэгтэ амбарын кэнын.</p> <p>Тексты агурын хууыдыяедтэ эмхуызон амэ алыхуызон бэрэгтгэнэгтгэмэ.</p> <p>Дзырдтэ сгэ арэгтгэмэ гэстгэ авэзын.</p>
	<p><i>Ныхасы рэгт</i></p> <p>Ирыстоны индустри</p> <p>Текст Цэгат Ирыстоны амэ Хуссар Ирыстоны ин-дустриалон куыстуэгтты тыххэй*.</p>	<p>Текст кэсын амэ йын йэ мидисмэ фэрстыгтэ дэгттын.</p> <p>Сэйраг хууыды авэлсэгт хууыдыяад бэрэгт кэнын.</p> <p>Тексты пьлан азын.</p> <p>Пьланмэ гэстгэ дзурын тексты сэйраг мидис.</p> <p>Ирон дзырдты дьгурон эквиваленттэ кэсын амэ сгэ зардыл бадарын.</p>
Бавэргэ амэ бахэстгэ арэгзтыгтэ. Сидэн	<p>Бавэргэ арэгзтыгы хуызтэ сгэ арэгтгэмэ гэстгэ.</p> <p>Бавэргэ арэгзтыгы хуызтэ сгэ нысануегтгэмэ гэстгэ.</p> <p>Бахэстгэ арэгзтыгтэ, сгэ бынат хууыдыяады мидэгт.</p> <p>Сидэны амбарынал. Сидэнтэ хуызтэ сгэ нысануэгтгэмэ гэстгэ.</p> <p>Сидэнтэ хуызтэ сгэ арэгтгэмэ гэстгэ.</p> <p>Сидэнтэ тыхджындэргэнэгт хайгтгэмэ.</p>	<p>Бавэргэ арэгзтыгы мидис амэ арэгт авэлсэгт табинэ хуэугтэ денцагтгэй аххэст кэнын.</p> <p>Бавэргэ арэгзтыгы раиргэгт азын.</p> <p>Бахэстгэ арэгзтыгыгы тыххэй раиргэгт азын.</p> <p>Хицен тезистэй базонын, ныхас цавэр синтаксисон иуегтл цеуы, уый.</p> <p>Лавэрд хууыдыяедты фэрцы сидэны тыххэй раиргэгт азын.</p> <p>Цыбыр тексты сидэнтгэ агурын амэ сын характеристика дэгттын.</p>
	<p><i>Фалхат кэнын</i></p> <p>Хууыдыяады иргэстонд уелгтгэ.</p> <p>Дзырдты морфологион авээрст.</p> <p>Эрхацэан нысэнтгэ хууыдыяады.</p>	<p>Агурын тексты хууыдыяады иргэстонд уелгтгэмэ амэ уелгтгэ иргэссыны уавэргтэ амбарын кэнын.</p> <p>Синтаксисон авээрст кэнын.</p>

			<p>Хууыдыйадты аҗхәҗән нысантты аҗвәрд әмбарын кәнын.</p> <p>Дзырды морфологион анализ кәнын.</p>
	<p><i>Ныхасы рәст</i></p> <p>Ирыстоны индустри</p> <p>Цыбыр скуыулдзәтгә Хәтәткаты Къ., Джыккайты Ш., Хъолдзаты А., Бестауты Г. әмдзәвгәтәй.</p> <p>Цыбыр скуыулдзәтгә аламон аргъау әмә тау-рәгътәй, Коңойты А., Гәдиаты С., Беджызаты Ч. рәдзырдтәй.</p>		<p>Амдзәвгәтәй сәйраг хууыды бәрәг кәнын.</p> <p>Ләвәрд тексты сә жанры лексикон әмә синтаксисон минулжыгә арын.</p> <p>Дыгурун таурәгътәй скуыулдзәг ирон диалектмә ивын.</p> <p>Ирон таурәгътәй скуыулдзәг дыгурунау рәдзырун фәлвә-рын.</p> <p>Ирон дзырдты дыгурун эквиваленттә кәсын әмә сә зәрдыл дарын.</p>
Вазылджын хууыдыйадтә. Бабәтгәвәзылджын хууыдыйад	<p>Вазылджын әмә хуымәтәг хууыдыйадты иумәйәг әмә хичән минулжыгә.</p> <p>Бабәтгәвәзылджын хууыдыйады әмбарынад.</p> <p>Бабәтгәвәзылджын хууыдыйады хәйтты бастдзинәды фәрәзтә.</p> <p>Бабәтгәвәзылджын хууыдыйады хәйтты ахсән ахастыгә. Аҗхәҗән нысантгә бабәтгәвәзылджын хууыдыйады.</p>		<p>Аҗхәст кәнын тәстон хәсләвәрдтә әмә бәрәг кәнын бабәтгәвәзылджын хууыдыйады минулжыгә.</p> <p>Дзуапшыты фәрцы бабәтгәвәзылджын хууыдыйады әмбарынад дәттын.</p> <p>Бабәтгәвәзылджын хууыдыйады тыххәй монолог – цы-быр наукон хууынгәнинаг аразын.</p> <p>Бабәтгәвәзылджын хууыдыйад схемәмә гәстә аҗварын.</p>
	<p><i>Фәлхат кәнын</i></p> <p>Хъәләссонты растфыссынад.</p> <p>Аҗрайстә дзырдты растфыссынад.</p> <p>Дзырларәст суффиксты фәрцы.</p> <p>Комкоммә әмә контекстон антонимтә.</p>		<p>Цухтонд дәмгәтәг аҗварын әмә текәст раст фыссын.</p> <p>Дзырдты растфыссынад әмбарын кәнын.</p> <p>Бәлвәрд моделмә гәстә дзырдтә аразын.</p> <p>Комкоммә әмә контекстон антонимтә бәрәг кәнын.</p>
	<p><i>Ныхасы рәст</i></p> <p>Дунейы алаҗәнты музыкалон культура</p> <p>Текәст рок-музыкайы тыххәй.*</p> <p>Зындтонд музыканты сфәлдыстад.*</p> <p>Скуыулдзәг Нарты кәдҗыгәтәй фәндлары фәзынды тыххәй.</p> <p>Скуыулдзәг «Нарты алаҗәмәзи зар»-тәй.</p> <p>Тугъанты Махарбеджы ныв «Сырдон».</p> <p>Текәст алыхузон музыкалон стили тыххәй: фолк, кантри, блюз, рок-н-ролл.*</p>		<p>Текәсты ног информации бәрәг кәнын.</p> <p>Тезисты әмбарынад кәсын.</p> <p>Хууыгәмә гәстә текәсты тезистә фыссын.</p> <p>Пыланмә гәстә цыбыр уаң фыссын.</p> <p>Дыгурун таурәгътәй скуыулдзәжы алаҗәзонгә дзырдтә арын, сә нысанулжыгә дзырдуаты фәрцы бәрәг кәнын.</p> <p>Текәсты сәйраг архайәдҗы тыххәй дзырун.</p> <p>Текәсты жанр әмә стиль бәрәг кәнын.</p>

2.3.3. Къæлиндарон -тематикон пылан æвдисы æвзагон æмæ ныхасы темæты дих къуыритæм гæстæ æмæ хицæн фæрстытæм гæстæ, стæй ныхасы рæзтыл куыст, фæлхат кæнын æмæ зонндзинæдтæ бæрæг кæныны куыст.

Дæнцæг – 11-æм къаласы къæлиндарон-тематикон пыланæй скъуыддзаг.

**Къæлиндарон-тематикон пылан
34 сахаты**

Афæдзы 1-аг пыппæрæмхай								
Æвзалжы темæ	Ныхасы темæ	Сæргæндтæ	Къуыритæ	Сах.	Фонетикæ, орфоэпи	Лексикæ	Лексикологи	Дзырларæгт
Хуымæтæг хъуыдыйад	Ирон æвзаг	Хуымæтæг хъуыдуыйыдæг. Хъуыдыйады грамматикон бындур. Хъуыдыйады хуызтæ загъды нысанмæ, эмоционæлон ахуыретмæ, аразтмæ гæстæ. Дывæрсыг хъуыдыйады уæнгтæ.	1-9	9	Литературон дзурынады нормæтæ æххæст кæнын		Синонимтæ. Сæ хуызтæ	Формааразæг суффикстæ
		Иуварсыг хъуыдыйæдтæ, сæ хуызтæ, сæ аразт, сæ пайдакæнынад. Æнæххæст хъуыдыйæдтæ.		3				
	Ирыстоны индустри	Вазылджынтонд хуымæтæг хъуыдыйæдтæ. Иртæсттонд æмæ бæлвырдгæнаг уæнгтæ.		3				

№	Морфологи	Синтаксис	Стилистика	Дзурын	Ныхасма хуу- сын	Фыссын	Орфогра- фи	Пунктуаци
1	Ныхасы хайтты син- таксисон функцита	Хууылдйд куыл синтаксисы нуаг. Хуымаетаг хууылдйа- ды минууджыта. Аххааст амаа аеах- хааст хууылдйаедта.	Тексты стилистикон анализ	Моолотоныхасы хуызта иртасын, са аразын	Ныхасы хуызта кереадзийае ирта- сын. Тексты мидаг алыхуузон стили- стикон фазындта арын	Тексты конспект. Пьеланты хуызта, се ара- зын.	Мивдисе- джы ивгю- ыд афоны форматы растфыс- сынад	Ерхацен нысентта хуымаетаг дыверсыг хууылдйалы
2	Мивдиседжы формата иуварсыг хууылдйаедты	Мивдисатон амаа но- мон иуварсыг хь-та. Сае минууджыта, сае пайдакенынад.						
3	Ныхасы хайтты син- таксисон функцита	Хуымаетаг хууы- лдыйадта амуузон уагнтимае, иртастгонд амаа баалвырд аеаг уагнтимае. Баверга амаа баахаста арезыта.						

2.3.4. Урочы пълан. Арæзт цæуы алы урокæн дæр хицæнæй, у ахуыргæнæджы æмæ ахуырдауты æрвылбоны куысты æвдисæн. Пъланы бацамонын хъæуы урочы тип (хуыз), уымæ, урок цыфæнды хуызы арæзт куы уа, уæддæр дзы хъуамæ уа ахæм элементтæ: темæ, нысæнттæ (ахуырадон, райрæзтон æмæ хъомыладон), фæлхат кæныны элементтæ, ахуыры мадзæлттæ, ахуыргæнæджы куысты цыд, урочы хатдзæгтæ, хæдзармæ куыст.

Урочы темæ у программæйы кæнæ ахуыргæнæн чиныджы параграфы формулировка. Уымæй уæлдай ма темæ вæййы исты сæрмагонд архайды ном («диалогон ныхасыл ахуыр кæнын» кæнæ æнд.), контролон куыст, рæдыдтытыл куыст æ.æнд.

Урочы нысæнттæ баст сты темæимæ æмæ, ахуыргæнæг кæмæй пайда кæны, уыцы дидактикон æрмагимæ. Кæд ныхас ног темæйыл цæудзæнис, уæд урокæн уыздæн бæлвырд ахуырадон нысæнттæ. Зæгъæм, иувæрсыг хъуыдыйæдтæ амонгæйæ, сæйраг хæс уыздæнис: базонгæ кæнын иувæрсыг хъуыдыйадимæ куыд хуымæтæг хъуыдыйады сæрмагонд хуызимæ; бацамонын иувæрсыг хъуыдыйады сæйраг миниуджытæ.

Зонындзинадты бындурыл хъуамæ сырæзой практикон арæхстдзинæдтæ, уымæ гæсгæ урокæн хъуамæ уа практикон нысан дæр. Нæ темæйæн уый уыздæнис: бацамонын иувæрсыг хъуыдыйæдтæ хуымæтæг хъуыдыйады иннæ хуызтæй иртасын, сæ хуызтæ сын бæрæг кæнын зонын.

Урокæн ис иумæйагпредметон нысæнттæ дæр. Ахуыргæнæг дзы хъуамæ равзара: кæнæ хъомыладон хæс, кæнæ логикон хъуыдыкæнынад рæзын кæнын, кæнæ хибар куыстмæ разæнгард кæнын, кæнæ культурологон зонындзинадтæ фылдæр кæнын æ.æнд.

Урочы пълан-конспекты схемæ

Предмет: ирон æвзаг

Кълас: 8

Урочы № _____

Урочы хуыз (тип): зонындзинадтæ систематизаци кæныны урок

Урочы темæ: Иувæрсыг хъуыдыйæдтæ

Урочы нысæнттæ:

ахуырадон: иувæрсыг хъуыдыйæдты тыххæй зонындзинадтæ ныффи-дар кæнын; тексты иувæрсыг хъуыдыйæдтæ агурыны арæхстдзинадтæ ныффи-дар кæнын;

райрæзтон: сфæлдыстадон хъуыдыкæнынад рæзын кæнын, компьютерæй пайда кæныныл ахуыр кæнын;

хъомыладон: искæй хъуыдыйæн, цæстæнгасæн аргъ кæныныл ахуыр кæнын.

Урочы фæлыст: ахуыргæнæн чиныг, карточкæтæ, компьютер, презентаци.

Куысты хуызтæ:

- тексттæ анализ;
- тестытæ æххæст кæнын.

Урочы цыд:

1. Бацæттæгæнæн рæстæг. Урочы темæ æмæ нысан фехъусын кæнын.

2. Иувæрсыг хъуыдыйæдты хуызтæ фæлхат кæнын.

- Цавæр хъуыдыйæдтæ хуыйнынц иувæрсыг?
- Цавæр къордтыл дих кæнынц?

Слайд – иувæрсыг хъуыдыйæдты дихы схема.

Хæслæвæрд: слайды æрмæгæй пайда кæнгæйæ, радзурын иувæрсыг хъуыдыйæдты хуызты тыххæй:

- хъуыдыйады нысанцугæ;
- сæйраг уæнг æгъыны хуыз;
- дæнцæг.
- Цæмæй хицæн кæнынц иумæйагцæсгомон иувæрсыг хъуыдыйæдтæ?
- Иувæрсыг хъуыдыйæдтæ вазыгджынгонд вæййынц æви нæ?

3. Практикон хæслæвæрд.

- сæххæст кæнын **фæлтæрæн** (рафыссын, хъæугæ æрхæцæн нысæнт-тæ сæвæрын, грамматикон бындуртæ бахахх кæнын);

4. Иувæрсыг хъуыдыйæдты пайдакæнынад дзургæ ныхасы.

Сымахмæ гæсгæ, ныхасы цавæр хуызы арæхдæр æмбæлынц иувæрсыг хъуыдыйæдтæ? Цæмæн?

(Аивадон æмæ публицистикон текстты, дзургæ ныхасы)

Коллективон куыст: тексттæ анализ (бацамонын текст, йæ автор).

Хæслæвæрд: тексттæ ссарын иувæрсыг хъуыдыйæдтæ, сбæрæг сын кæнын сæ функцитæ.

(Равзарын цалдæр скъуыддзæджы иувæрсыг хъуыдыйæдты алы хуызтимæ).

5. Бæрæггæнæн тест.

Хæслæвæрд: сбæрæг кæнын иувæрсыг хъуыдыйæдты хуызтæ.

6. Рефлекси (урочы хатдзæгтæ)

- Цавæр хæстæ æххæст кæнынц иувæрсыг хъуыдыйæдтæ аив литературæйы уацмысты?

- Цы зонын хъæуы иувæрсыг хъуыдыйады хуыз сбæрæг кæнын тыххæй?

7. Бæрæггæнæнтæ сæвæрын.

8. Хæдзармæ куыст (фæлтæрæн, йæ хæслæвæрд).

2.3.5. Урочы пъланы хицæн хуызыл нымайæн ис *урочы технологион картæ* дæр. Æркæсæм дæнцæгтæ:

Ирон æвзалджы урочы технологион картæ

5 кълас

Урочы темæ: Фонетикæ. Хъæлæсон мыртæ

Урочы хуыз: ног æрмæг ахуыр кæнын.

Ахуырадон компонент: урочы карон скъоладзаутæ хъуамæ

- зоной: фонетикайы æмбарынад, ныхасы мырты къордтæ, хъæлæсонты арæзт;

- æмбарой: мырты нысаниуæг ныхасы, хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонты хицæндзинæдтæ;

- арæхсой: хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонтæ хицæн кæнынмæ, схемæинмæ, таблицæинмæ кусынмæ, дæнцæгтæ хæсссынмæ, хатдзæгтæ кæнынмæ.

Райрæзтон компонент: анализ кæнынны, æвзагон фæзындтæ абарыны, иумæйаг хатдзæгтæ кæнынны, къорды кусыны арæхстдзинæдтæ гуырын кæнын.

Хъомыладон компонент: ирон æвзагмæ цымыдис гуырын кæнын, кæрæдзийæн æххуыс кæнын амонын.

Урочы этаптæ	Этапы хæстæ	Ахуыргæнджы архайд	Ахуыргæнинаггты архайд	Ахуыргæнинаггты ар-хайд фæстуджытæ
1. Организацион	Ахуыргæнинаггты кусынмæ сразенгард кæнын, кусен атмосферæ саразын	Салам раттын; урочы чи нæй, уылдон сбæрæг кæнын; урочы нысан æмæ хæстæ бамбарын кæнын.	Ахуыргæнаггæн салам раттын, урокмæ уагын: цæгтæ чингуытæ, тетрæгтæ, боньгтæ.	Куыстмæ цæттæдзинæд.
2. Зонындзинæдты актуализаци (зæрдыл æрлæууын кæнын)	2-3 хуымæтæг фарсты, цæмæй дзуапп раттын йæ бон уа алы скъоладзауæн дæр (сæ тыхтыл баууен-дыны ситуаци саразын).	Ахуыргæнджы фæрстытæ: - Цавæр мыртæ фехуыстат? - Цавæр мыртæ æмæ зæлтæ ма зонут? - Цы хуыйны, мыртæ чи ахуыр кæны, уыцы науон къабаз? Афтæ цæмæн хуыйны?	Дзуапп дæттынц ахуыргæнджы фæрстытæн.	Ахуыр кæнынц хъуы-ды кæнын, цæст да-рын, иртасын.

<p>3. Ног армаг ахуыр кэнын</p> <p>3.1. Хас саварын</p> <p>3.2. Ног армаг ахуыр кэнынмэ бацэттэ кэнын.</p> <p>3.3. Ног армаг авсарын</p>	<p>Мырты араэт эмэе пайдакэныннад бацамонын.</p>	<p>Скьолалдауагэм аэмбарын кэны, ног фарет (проблемэ) кей райхалын хьэуы, уый, аразы кьорды куыст</p> <p>Дэтты хаславердтэ:</p> <p>1 эксперимент.</p> <p>- Цавар мыртэ аенондөр дзураен сты, хьэлаасонтэ ави аэмхьэлаасонтэ? Цаэмэн?</p> <p>Ацы хаславарды фэршы барэет кэнаэм мырты араэт бынат эмэе хуызмэ гасгэ (дзураен оргэнтты куыст, уаэддафы ар-хайд).</p> <p>2 эксперимент.</p> <p>Цы дзураем тагьддөр – хьуыдыйад ави мыртэ?</p> <p>Сывэллеттэ фэзэгьынц фыццаг хьуыдыйад, стэй та, дзырдтэ цы мыртэй араэт сты, уыдон кэрэлзи фэдыл.</p> <p>Ралаууыд арагьвэзэг.</p> <p>Хьуыдыйад дзураем 2-3 секундлы, мыртэ та – 12-15 секундлы дэргьы.</p> <p>Цаэмэн афтэ у? Хатдзэг: ныхас кэнаэм хьуыдыйадтты фэршы.</p> <p>Чиньгимэе куыст.</p> <p>Схематэ эмэе табилцетимэе куыст.</p> <p>Транскрипцийи аэмбарынал: куыд дзураем эмэе хьусэм, фыстэ алкэд афтэ нэ кэнаэм.</p>	<p>Аразынц кьордтэ</p> <p>Иртасынц про-блемон ситуаци, пайда кэнынц сэ зоньндзиндэтэй, райсынц ног инфор-маци. Кусынц чысыл кьордтэй.</p> <p>Иртасэен куыст.</p>	<p>Иртасен куыст кэнын фэлтгэрдзиннад.</p>
--	--	--	--	--

Зоньдзиньдгэ фидар кэнын	Армаг куыд амбарынц, ууй бераг кэнын. Хатдзагта кэнын.	Слайдга. Схематга. Фалтарентга. Аразы, ног зоньдзиньдгэ кэм спай- да кэн-дзысты, ахам уавар.	Аххаст кэнынц фалтарентга, хаславардта, хатдзагта кэнынц, мыртэм сэг хуус да- рынц.	Хибарэй амае кьорды куысны фалтарддзинад, ног зоньдзиньдгэ исын.
Зоньдзиньдгэ сбараг кэнын	Куысты фастинуджыгта сбараг кэнын.	Цыбыр тест ног арматгма гасгэ.	Хибар куыст. Бераг кэнынц сэг куыстыга, барынц сэг раст арагт тестытимае.	Хибарэй куысты фалтарддзинад. Хи куысты фастинуджыгта бараг кэнын.
Хадзармае куысты тыххэй информаци	Тема дартдгар ахуыр кэнынмае разангарт кэнын.	Амбарын кэны хадзармае куысты хаславардта.	Фыссынц хадзармае куыст, авзарынц хаславардта.	Ахуырадон куыст кэнын зоньн.
Урочы хатдзагта. Рефлекс.	Коллективы куыстан амае хицен скьолалзауы куыстан артг скэнын.	Барагтанантга саварын.	Сэг куыстан сахадга артг кэнынц.	Хи куыстан амае зоньдзиньдгэ хьауга артг кэнын зоньн.

III. АҢВАГ АМОНЫНЫ МАДЗАЛТТӘ

3.1. АҢВАГ амоныны мадзалтты хуызтә

3.1. АҢВАГ амоныны мадзалттыл нымад сты, сәрмагондәй ахуыргәнәгән йә куысты цы әрмәджытә әххуыс кәнынц, уыдон.

АҢВАГ амоныны мадзалттә сты дыууә хуызы: *сәйраг* әмә *уәләмхасән*.

Сәйраг мадзалттәм хауынц 1) ахуыргәнән чиныг; 2) ахуыргәнән әрмәджытә (фәлтәрәнты әмбырдгәндтә, дзырдүәттә, уәләмхасән әрмәджытә); 3) алыхуызон цәстуынгә әрмәджытә.

Уәләмхасән мадзалттә – әппәт ахуырадон процессән чи нә хъәуы, фәлә әрмәст йә кәцыдәр хәйтты кәмәй пайда кәнынц, ахәм мадзалттә: райуаргә әрмәг, таблицәтә, иллюстрацитә, ахуырадон техника ә.а.д.

3.2. Ахуыргәнән чиныг

3.2. Әппәты сәйрагдәр ахуырадон мадзал у *ахуыргәнән чиныг* – ирон аҗвагәй наукон зонындзинәдтә дәттәг чиныг. Йә сәйраг функциә сты:

- информацион (дәтты зонындзинәдтә);
- системәаразәг (уыцы зонындзинәдтә ләвәрд цәуынц системәйы хуызы);
- трансформацион (зонындзинәдты бындурыл рәзын кәны иумәйаг-ахуырадон әмә сәрмагонд лингвистикон арәхстдзинәдтә);
- хъомыладон (чиныджы әппәт әрмәджытә дәр арәзт сты афтә, цәмәй скъоладзау сахуыр уа әцәгдзинады факттән аргъ кәнын, бәрәгтәнән дәттын, сфәлдыстадон хуызы кусын, йә фидәны царды бәрнон әмә хъәппәрисджын уәвын).

Кәд Програмаә аҗвагон фәзындтә әрмәстдәр нымайгә кәны (ома цы ахуыр кәнын хъәуы, уый), уәд сә ахуыргәнән чиныг та әмбарын кәны, сә бәрц әмә сын сә гуырахст бәлвырд кәны, фәлтәрәнты фәрцы аҗвәрын кәны ахуырадон, аҗвагон әмә ныхасы арәхстдзинәдтә, моралон әмә эстетикон миниюджытә.

3.2.1. Традицион ахуыргæнæн чиныг арæст у ахæм хæйттæй:

1) æвзаджы тыххæй теоретикон зонындзинадтæ (тексттæ – раир-тæстытæ, таблицæтæ) æмæ практикон æрмæг;

2) «ориентиртæ» (нумераци, параграфтæ æ.æнд.).

Чиныджы сæйраг мидис аразынц *æвзаджы тыххæй тексттæ*. Вæййынц *сæйраг æмæ фæрссаг* (уæлæмхасæн).

Фыццаг хуызмæ хауынц æвзаджы æмæ ныхасы фактты æмæ фæзындты æрфыст, сæ æмбарынадтæ, сæ миниуджытæ, хатдзæгтæ; фæлтæрæнты хæслæвæрдтæ æ.а.д., фæрссаг - уæлæмхасæн æрмæг, хуызæгтæ æ.æнд.

Раиртæстытæ зонгæ кæнынц æвзаджы æмæ ныхасы факттимæ, сæ миниуджытимæ, кæнынц бæлвырд хатдзæгтæ, ома дæттынц теоретикон æрмæг.

Зæгъæм:

Æххуысгæнæг дзырдтæ (разæвæрдтæ æмæ фæсæвæрдтæ) сты сæрмагонд дзырдты форматæ аразыны æмæ сæ æндæр сæрмагонд дзырдтимæ бæттыны фæрæз: *ацыдис (куыдæй?) æнæ маенæй, базадтæн (цæмæн?) дæу тыххæй*.

Æххуысгæнæг дзырд æмæ сæрмагонд дзырд иумæ дзырдбаст нæ аразынц, фæлæ æрмæст дзырды формæ: *æнæ маенæй* – дзырд «æз»-ы формæ; *æнæ маенæй ацыдис* – хуымæтæг дзырдбаст.

Ирон диалекты ис дыууæ разæвæрды: **æд** æмæ **æнæ**. Разæвæрд **æд** сæрмагонд дзырдимæ иумæ цы нысаниуæг аразы, уый равдисæн ис цæдисон хауæны фæрцы дæр: *æд æмбал – æмбалимæ*.

Дыгурон диалекты разæвæрд **æд** арæхдæр æмбæлы: *æд сæрдæ, æд зумæг – сæрдæй, зымагæй; æд кæстæр, æд хестæр – кæстæрæй, хистæрæй*. Дыгуроны ис, ироны сæ нысаниуæг фæсæвæрдтæй æвдыст кæмæн цæуы, ахæм разæвæрдтæ дæр: **æндæ** (**æддæ**): *æндæ гъæу – хъæуы æддæ, æндæ скъола – скъолайы æддæ; фæс (**фæстæ**): *фæс ахур – ахуыры фæстæ*.*

Теоретикон текстты хуызтæм ма хауынц фæлтæрæнты хæслæвæрдтæ дæр. Хонынц ма сæ куыст аразæн аппарат дæр.

Зæгъæм:

8. Бакасут скъуыддзæг проф. Тахъазты Харумы уацæй «Ирон æвзаг». Зæгъут, цавæр стилæй фыст у (публицистикон, наукон, официалон-хъуыддагон, аивадон, дзургæ ныхасы)? Цæмæй бæрæг у? Ссарут æмæ бакасут, текстты стиль цы дзырдтæ (дзырдбæстытæ) бæрæг кæнынц, уыдон. Зæгъут, текстты мидисæй ногæй цы базыдтат æмæ уын зындгонд цы уыдис?

Теотетикон тексты фæрссаг хуызтыл нымад сты, зæгъæм, уæлæмхасæн æрмæг, хуызæгтæ, æвзæрсты схемæтæ. Фæрссаг текст (иллюстрацион текст) æнгом баст у сæйраг текстимæ (теоретикон зонындзинæдтæ дæттæг текстимæ), бæлвырддæр ын кæны йæ мидис кæнæ та æххæст кæны, раиртæсты цухгонд цы информаци у, уый.

Зæгъæм, 11-æм къласы ахуыргæнæн чиныджы хуымæтæг хъуыдыйады теори фæлхатгонд цæуы ахæм таблицæйы фæрцы.

Хуымæтæг хъуыдыйад									
загъды нысанмæ гæсгæ		интонацимæ гæсгæ (эмоционалон ахуырстмæ гæсгæ		грамматикон бындурæ арæзмæ гæсгæ		фæрссаг уæнгтæм гæсгæ		æххæст-дзинадмæ гæсгæ	
таурæгъон фарстон разæнгардгæнæн	хъæрон æнæхъæрон	Дывæрсыг				цыбыр даргъ	æххæст æнæххæст		
		Иувæрсыг							
		сæйраг уæнгмæ гæсгæ							
		мивдисæгон		номон					
		бæлвырдцæсгомон æбæлвырдцæсгомон иумæйагцæсгомон æнæцæсгомон		номхуындон					

Домгæвазыгджын хъуыдыйады теори сфæлхат кæныны тыххæй пайдагонд цæуы æндæр таблицæйæ. Кæд хуымæтæг хъуыдыйады классификаци æрмæст «бакæсын» хъæуы, уæд ам та таблицæ баххæст кæныны тыххæй скъоладзау хъуамæ равдиса йæхи зонындзинæдтæ.

Домгавазылджын хьуудыйад				
... хейтгы хуызтгэ	...	Фэртгэ	бэгтгэ дзыртгэ	... дзыртгэ сэйраг хайы
1) амбарынганан	цамагэй, куы, кэй, амаг	камагн? камагн? камаг? кауыл? кагмаг?	чи, цы, кагм, куыл	уый, уыдон
2) ...	куы, кэй, цы	цагэр? кагцы? кай?	чи, цы, кэй, кагцы, цагэр	ахагм, уышы, уыдон, уый, уырдыгон
3) афоны	куы, куыл, цалынмаг, куылдагэр	кад? кагмаг? кагдэй?	кад, кагдмаг, кагдэй	уад, уаддэй, уадмаг, афтгэ
4) ...	—	кад? кагдмаг? кагдэй? кагцырдмаг?	цы, кэй, кагм, кагдмаг, кагдэй	уым, уырдыгай, ууылгы, уый онг
5) ...	уыман амаг, уый тыххэй, цамагэй, амаг	цамагн? цай тыххэй? цамаг гас- га? цауылнаг?	—	уыман, уый тыххэй, уымаг гасга
6) нысаны ...	цамагэй, амаг, амаг цамагэй	цамаг? цамагн? цай тыххэй?	—	—
7) ...	куы, цыма, амаг, куыл	куыл? куылдэй? кайау?	куыл	афтгэ, афтгэмагэй, уыйау
8) баршы амаг кьаппаганы	амаг, цыма	куыл? цас? цайбагэрц? цал хатгы?	цас, цайбагэрц, куыл	афтгэ, ахагм, уый хуызан, уыйас
9) бадзырдон	кад, куы, нугэр	кад? цагэр уавэртгы?	куыл	Уад

Ориентиртæ æххуыс сты чиныджы структурæ бамбарынаен, ахуырадон æрмæджы арæст равдисынаен, хъæугæ информаци ссарынаен. Зæгъæм, 11-æм къласы чиныджы ис ахæм ориентиртæ: хъæры нысан (æвæрд ваййы теоретикон æрмæджы размæ), фарсты нысан (амоны фæлтæраенты хæслæвæрдтæ), стъалы (уæлæмхасæн фæлтæраен кæнæ хæслæвæрд), цифрæтæ дзырдты кæнæ хъуыдыйæдты фæстæ: 1 – дзырды фонетикон æвзæрст, 2 – дзырды морфемом æвзæрст, 3 – дзырды морфологион æвзæрст, 4 – хъуыдыйæды синтаксисон æвзæрст, 5 – орфографион æвзæрст. Ацы нысæнттæй уæлдай ма чиныджы æмбæлынд цыппаркъуымонтæ – уыдоны лæвæрд сты, тексты дзырдтæй ирон æмæ дыгурон диалектты кæрæдзийæ дзæвгар чи хицæн кæны, уыдон, зæгъæм: *афтæ – уотæ, афтæмæй – уотемæй, къорд – къуар*.

Ахуыргæнаен чиныг хъæуы ахуырдауы дæр æмæ ахуыргæнæджы дæр. Ахуырдауæн уый у информацийы гуырæн, æрмæг базоныны, арæхстдзинадтæ сæвзæрын кæныны мадзал, ахуыргæнæгæн та – методикон системæйы мадзал – чиныджы æрмæджы хицæндзинадтæ хынцгæйæ, ахуыргæнæг æвзæры, йæ куыстæн хуыздæр чи у, ахæм метод.

Ахуыргæнаен чингуыты, *æвзагон* æрмæгæй уæлдай, ис *ныхасы* фæзындты æрфыст дæр: текст æмæ йæ хуызтæ, ныхасы стильтæ, тексты арæзты хицæндзинадтæ, ирон литературон æвзаджы нормæтæ æ.æнд.

Ахуыргæнаен чингуыты информаци лæвæрд ваййы алы хуызты – уый баст у ахуырдауы каримæ, æрмæджы зындзинадимæ. Райдайæн кълæсты теоретикон æрмæг (раиртæстытæ æ. æнд.) ваййы цыбырдæр, хуымæтæг æвзагæй фыст, хистæр кълæсты та – фылдæр, арфдæр, стæй дырыс наукон æвзагæй фыст.

Чиныджы ахсджиаг бынат ис *хуызæгтæн* дæр. Уыдон сты æвзæрсты алы хуызтæ, æвзаджы фæзындты анализы хуызтæ, хъуыды кæныны, сфæлдыстадон хуызы кусыны хуызæгтæ æ.æнд. Зæгъæм, 11-æм къласы чиныджы ис аннотацийы æмбарынад, дарддæр ныхас цæуы йæ структурæйы хицæндзинадтыл, æвзагон миниуджытыл, йæ нысаныл. Теоретикон æрмæджы фæстæ ис аннотацийы хуызæг:

Ирон æгъдауттæ. Чиныг сарæзта Агънаты Гæстæн. – Дзæуджыхъæу, 1999.

Ирон адамы бæрæгбæттæ æмæ æгъдауттæ сты адамы æнусон хæзна, адамы удварны гуырæн суадæттæ.

Ацы чиныгыл æхсызгонæй сæмбæлдзысты скъоладзаутæ æмæ студенттæ, ахуыргæндтæ æмæ, ирон адамы удварн зынарæг кæмæн у, ирон адамы хъысмæт йæ зæрдæмæ хæстæг чи айста, уыцы чиныгкæсдзытæ сеппæт дæр.

Ахуыргæнæн чиныджы *практикон æрмæг* – фæлтæрæнтæ, хæслæвæрдтæ – домæ куысты алы хуызтæ æххæст кæнын, ахуырдауæм алы хуызон арæхстдзинæдтæ – ахуырадон-æвзагон, растфыссынады, ныхасы (нормативон æмæ коммуникативон) – æвæзæрын кæнын.

3.2.2. Хицæн ахуыргæнæн чингуыты алыхуызон у **фæлтæрæнты арæзт** дæр. Уый баст у æрмæст ахуырадон комплексы иумæйаг концепцимæ нæ, фæлæ ма æрмæджы зындзинадимæ дæр. Цас хуымæтæгдæр уа æрмæг, уыйас хуымæтæгдæр уыдзысты йемæ баст фæлтæрæнтæ дæр. Уымæ гæсгæ фембæлæн ис фæлтæрæнты ахæм арæзтыл: фыццаг лæвæрд цæуы теоретикон æрмæг цавæрдæр æвзагон фæзынды тыххæй (раиртæст, æмбарынад), стæй йæ хæд фæстæ фæлтæрæнты домæуы уыцы фæзынд хицæн хъухуыдыйæдты ссарын. Ирон æвзаджы ахуыргæнæн чингуыты фæлтæрæнтæн сæ фылдæр арæзт сты хицæн хъухуыдыйæдты нæ, фæлæ текстты бындурыл. Хъомыладон æмæ райрæзтон ахадындзинад кæмæн ис, ахæм текстты фæрцы ахуыргæнæг кусы æрмæст æвзагон фæзындтыл нæ, фæлæ ма ныхасы рæзтыл, ныхасы культурæйыл, растфыссынадыл, фæлхат кæны раздæр рацыд æрмæг æ.а.д.

Педагогон институты ЮНЕСКО-йы кафедрæйы арæзт чингуыты алы урокæн дæр амынд ис дыууæ темæйы: *æвзагон темæ* (цы æвзагон фæзынд ахуыр кæнынц программæмæ гæсгæ, уый) æмæ *ныхасы темæ* (уый æвдисы, иу кæнæ цалдæр урочы цы текстты бындурыл арæзт сты, уый). Зæгъæм, 11-æм къласы ахуыр кæнынц синтаксис æмæ стилистикæ, уымæ æвзагон æрмæг иртасынц æмæ фидар кæнынц, ныхасы культурæ бæрзонддæр кæнынц, аивадон, публицистикон æмæ ахуырадон тексттыл кусгæйæ («Дунейы адæмты æвзæгтæ», «Ахуырад дунейы», «Спорт Ирыстоны», «Ирыстоны паддзахадон арæзт», аивадон уацмыстæй скъуыддзæгтæ æ.æнд.).

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй алы урокæн дæр ис æртæ сæйраг нысаны – ахуырадон (ирон æвзаджы урочы уый у æвзагон фæзынд бацæмонын), хъомыладон æмæ райрæзтон. Уыцы нысæнттæ æвæрд сты ахуыргæнæн чингуыты æрмæджыты размæ дæр. Кæй зæгъын æй хъæуы, фыццаг хæс æххæст кæнынц ахуырадон тексттæ (æмбарынадтæ, раиртæстытæ æ.æнд.), дыккаг æмæ æртыккаг та баст сты сæйрагдæр, фæлтæрæнты тексттимæ. 1-аг – 11-æм кълæсты ахуырадон тексттæ фыццаг бакастæй кæрæдзимæ ницы бар дарынц. Фæлæ уый афтæ нæу. Чингуыты иумæйаг концепцимæ гæсгæ, тексттæ æргом кæнынц цыппар стыр темæйы: Ирыстон – Цæгат Кавказ – Уæрæсейы Федераци – дуне. Ома сывæллон, фыццаджыдæр, хъуамæ бамбара, банкъара, ирон

адæмы, ирон дзыллæйы хай кæй у, уый. Базонгæ уа йæ адæмы истори æмæ культураимæ. Фæстæдæр æй тексттæ зонгæ кæнынц, нæ алыварс цы адæмтæ цæрынц, уыдоны материалон æмæ монон культураимæ. Уый фæстæ скъоладзау хъуамæ йæхи банкъара цытджын бæстæ Уæрæсейы гражданинæй, стæй та – дунеон цивилизацийы уæнгæй. Ацы хаххыл арæзт сты æппæт кълæсты тексттæ дæр, фæлæ уыцы тексттæн иу къласæй иннæмæ вазыгджындæр кæны сæ тематикæ, стырдæр – сæ гуырахст. Алыхуызон у сæ жанрон сконд дæр – кæд райдайæн кълæсты æмбæлæм аргъæуттæ, æмбисæндтæ, уыци-уыцитæ æмæ сывæллæтæн фыст уацмыс-тыл, уæд астæуккаг кълæсты та фылдæр ис аивадон тексттæ, хистæр кълæсты – публицистикон æмæ наукон тексттæ.

Уыцы уацмысты хъомыладон ахадындзинад ис уый мидæг, æмæ сывæллæттæм гуырын кæнынц райгуырæн зæхх æмæ мадæлон æвзагмæ уарзондзинад, национ хиæмбарынад, ахуыр сæ кæнынц иннæ адæмты культурайæн кад кæныныл, семæ хæларæй цæрыныл, æмбарын сын кæнынц, адæймаджы æнусон хæзнатæ, удварны хæзнатæ цы сты, уый.

Скъоладзауты зонд æмæ удыхæды иумæйаг райрæзтыл кусынц фæлтæрæнты тексттæ дæр æмæ сæ хæслæвæрдтæ дæр. Фæлтæрæнтæ æххæст кæнгæйæ, скъоладзаутæ цы ахуырадон архæйдтытæ кæнынц (кæсынц, хъусынц, иртасынц, æвзарынц, хатдзæгтæ кæнынц, кæрæдзиуыл барынц), уыдон сын хъæздыгдæр кæнынц сæ дунæмбарынад, уæрæхдæр – сæ зонындзинадтæ, арфдæр – сæ хъуыдыкæнынад.

3.2.3. Фæлтæрæнты бæрц æмæ хъæд. Алы ахуыргæнæн чиныджы дæр æрмæгæн йæ бæрц хъуамæ уа фаг нæ, фæлæ «уæлдайджынтæй» - цæмæй ахуыргæнæгæн фадат уа хъæугæ куысты хуызæн æрмæг равзарын, уый тыххæй. Гæнæн ис, æмæ иу къласы скъоладзаутæ иу урокмæ сæххæст кæной цыппар-фондз фæлтæрæны, иннæ къласы та – æрмæст иу кæнæ дыууæ. Науæд алы къласы дæр вæййы тыхджындæр æмæ лæмæгъдæр ахыргæнинагтæ, æмæ уыдонæй алкæмæн дæр ахуыргæнæг хъуамæ куыст ссара чиныджы æрмæгæй. Уымæ гæсгæ ахуыргæнæн чингуыты ис уæлæмхасæн, зындæр æрмæг дæр. Фæлтæрæнтæ хъуамæ уой итгæг хæрзхъæд – сæ фæрстытæ дæр æмæ сæ тексттæ дæр. Алы фæлтæрæны хæслæвæрд дæр хъуамæ афтæ арæзт уа, æмæ йæ скъоладзау æнцонæй куыд бамбара.

Фæлтæрæнты мидисæн йæ хæс у æвзагмæ цымыдисдзинад æвзагын кæнын, æвзаджы рæсугъддзинад æвдисын, ирондзинад хъомыл кæнын, æхсæнадон царды алы къабæзты æвзагон фæрæзтæй пайда кæныныл ахуыр кæнын.

Фæлхат кæныны системæ. Традицион методикæйы фæлхат кæнынаен лæвæрд уыдис сæрмагонд рæстæг: программæ куыд домдта, афтæмæй рацыд æрмæг фæлхат кодтой афæдз дыууæ хатты – ахуыры азы райдайæн (раздæр къласы рацыд æрмæг) æмæ ахуыры азы кæрон (афæдзы дæргъы рацыд æрмæг). Ирон æвзаджы программæ дæр формалон æгдауæй афтæ арæст у – алы къласы æрмæг дæр райдайы æмæ фæвæйы фæлхат кæнынай. Фæлæ ацы куыст афæдз æрмæст дыууæ хатты нæ цæуы. Нырыккон методикæйы æмæ нырыккон ахыргæнаен чингуыты фыццаг домæн у рацыд æрмæг æдзух фæлхат кæнын. Уый тыххæй алы темæйы дæр ис-дыууæ сæрмагонд фæлхатгæнаен хæслæвæрды. Зæгъæм, 11-æм къласы, домгæвазыгджын хъуыдыйад фæлхат кæнгæйæ, зæрдыл æрлæууын кæнынц хъалæсонты растфыссынад дæр, пунктуаци дæр, хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ дæр.

3.2.4. Ахуыргæнаен чиныджы **уæлæмхасæн æрмæджытыл** нымад сты: орфограммæты номхыгъд, пунктуацион æгъдауттæ, зæрдылдаринагтæ, зæгъæм, куыд фыссын хъæуы нывæцæн, изложени, конспект, куыд цæттæ кæнын хъæуы куысты цавæрдæр хуызтæ, æвзæрстыты хуызтæ æмæ сæ фæтк, цыбыр дзырдæттæ (*раст фысс* – дзырдтæ орфограммæтимæ, дзырдæттон дзырдтæ) æ.æнд. Ирон æвзаджы ахуыргæнаен чингуыты ма ис æндæр уæлæмхасæн æрмæг дæр – хæрз чысыл ирон-дыгурон дзырдæттæ. Зæгъæм, 11-æм къласы ахуыргæнаен чиныджы кæрон цы «Уæлæмхасæн æрмæг» ис, уый мидис у: вазыгджын хъуыдыйады æрхæцæн нысæнттæ æвæрыны æгъдауттæ, контролон фæлтæраентæ ацы темæйæ, лингвистикон æвзæрстыты схемæтæ дæнцæгтимæ, лингвостилистикон æвзæрсты схемæ хуызæгимæ, стæй ирон-дыгурон грамматикон хицæндзинæдты дæнцæгтæ.

3.2.5. Æвзаг амоныны методикæйы ахадгæ мадзалыл нымад у **цæстуынгæ æрмæг**. Уыцы æрмæджытæ пайда уыдзысты æрмæстдæр уæд, æмæ урочы иумæйаг мидисимæ баст куы уой, йе ‘ппæт компоненттæ æмæ хæслæвæрдтимæ дæр. Цæстуынгæ æрмæгæй пайда кæныны размæ ахуыргæнаг хъуамæ зона, цæмæн æй хъæуы, цавæр хæстæ æххæст кæны уыцы æрмæг, урочы кæцы хайы дзы кусдзæнис, уыцы хай иннæтимæ куыд бабæтдзæнис, уый.

Цæстуынгæ æрмæг æххуыс у ахуырдаутæн се ‘ргом урочы темæмæ раздахынаен, цымыдисдзинад сæм сæвзæрын кæнынаен, урочы æрмæг хуыздæр бахъуыды кæнынаен, æрмæджы гуырахст фæфылдæр кæнынаен, æрмæджы мидаг сæйраг цы у, уый рахицæн кæнынаен.

Пайда сæ кæнынц урочы æппæт хайтты дæр: ног æрмæг амонгæйæ, ног æрмæг фидар кæнгæйæ, зониндзинæдтæ бæлвырд кæнгæйæ, темæ фæлхат кæнгæйæ.

Цæстуынгæ æрмæг ваййы æртæ хуызы:

- 1) фенæн кæмæн ис (комкоммæ цæстуынгæ);
- 2) фехъусæн кæмæн ис (хъусгæ);
- 3) фенæн æмæ фехъусæн кæмæн ис.

Фыццаг хуызмæ хауынц таблицæтæ, карточкæтæ – райуаргæ æрмæг, нывты репродукцитæ, диафильмтæ, диапозитивтæ, слайдтæ, транспаранттæ æ.æнд.

Æппæты арæхдæр пайда кæнынц *таблицаæтæй*. Сæ сæйраг функци у раиртæсты æрмæг бæлвырддæрæй равдисын, йæ принциптæ йын бамбарын кæнын, æвзагон æрмæг æнцондæрæй бахъуыды кæнынаен феххуыс уæвын. Таблицаæтæ ваййынц *æвзагон æмæ ныхасон*.

Æвзагон таблицæты æвдыст цæуы цавæрдæр æмбарынады, раиртæсты мидис (зæгъæм, таблицæ орфографийæ: г-йы рахызт дж-мæ, к-йы рахызт ч-мæ. Нæ таблицæйы мидис уыдзæн:

Иууон нымæц	Бирæон нымæц
Н.х. карк саг	кæрч ы тæ, саг тæ
Г.х. карч ы садж ы	кæрч ы ты саг ты

Ахæм таблицæты нæ ваййы комментаритæ, æмбарынгæнæнтæ. Йæ мидис ын скъоладзаутæ сæхæдæг хъуамæ равзарой, хæтдзæгтæ скæной æмæ раиртæст саразой. Зæгъæм, уæлдæр лæвæрд таблицæмæ гæсгæ скъоладзаутæ хъуамæ зæгъой: *иууон нымæцы -к æмæ -г-йыл цы номдартæ фæвæййынц, уыдоны гуырынон хауæны -к рахизы -ч-мæ, -г та -дж-мæ. Иууон нымæцы номдар æмхъæлæсонты къордыл куы фæуа, уымæ фæстаг æмхъæлæсон –к куы уа, уæд бирæон нымæцы уыцы -к рахизы -ч-мæ.*

Ныхасы таблицæты ваййы, бахъуыды кæнын кæй хъæуы, ахæм конкретон ныхасон æрмæг (дзырдтæ, дзырdbæстытæ). Зæгъæм, лæвæрд ваййынц ахуыргæнæн чингуыты цыппаркъуымоны, тексты кæнæ фæткойы фарсмæ, кæнæ та къласы сæрмагонд стендыл (дзырдуатон дзырдтæ, синонимты рæнхъытæ, æмбарынгæнæнтæ æ.а.д.)

Таблицаæтæй пайда кæнæн ис урочы кæцыфæнды хайы дæр: таблицæмæ гæсгæ фæрстытæн дзуапп дæттын, хæтдзæг скæнын, æндæр таблицæ скæнын, текст саразын æ.а.д.

Ныв (репродукци, иллюстраци) – алыхуызон нывæцæнтыл ахуыр кæныны мадзал. Нывмæ гæсгæ кæнынц адæймаджы æддаг бакасты æрфыст, цæрагойы æрфыст, бынаты æрфыст, æрдзы фæзынды æрфыст æ.а.д. Цæстуынгæ æрмæгæн алы ныв нæ бæззы. Равзарын хъæуы æцæг *уацмыс*: уый хъуамæ уа хæрзхъæд, бæлвырд мидис æмæ композициимæ; бæрæг хъуыды æвдисæг, литературæйы урокты æрмæгимæ баст. Нывы мидис хъуамæ фадат дæтта ныхасы рæзтыл бакусынаен. Ныв хъуамæ зына алы скъоладзаумæ дæр æмæ æмбæрстгонд уа æппæт къласæн дæр. Нывимæ кусыны методикæ домæ урочы конкретон хæстæ æмæ ахуырдауты райрæзты уавæр хынцын. Зæгъæм, нывæй пайда кæнæн ис (æмæ хъæугæ дæр кæны) нывæцæнмæ цæттæ кæнгæйæ, фæлæ нæ хъæуы рæдыдтытыл кусгæйæ. Стæй нывы мидис хъуамæ цымыдисаг уа скъоладзаутæн, сæ бон æй бамбарын уа. Афтæ, 5-æм къласы скъоладзаутимæ нæ хъæуы, арф философон хъуыды цы нывы ис, ууыл кусын, 9-æм къласы скъоладзаутæ та не сцымыдис уыдзысты аргъауы репродукцимæ. Нывтæй ма пайда кæнынц хъуыдыйæдтæ аразыныл ахуыр кæнгæйæ (бæлвырд темæйыл, æнцойгæнæн дзырдтимæ), сфæлдыстадон диктантæ фысгæйæ.

Райуаргæ нывтæ-карточкæтæ (сæрмагонд карточкæтыл нывтæ). Ацы мадзалæй пайда кæнæн ис, дзырды нысаниуæг æмбарын кæнгæйæ, бæлвырд лексикайæ пайда кæныныл ахуыр кæнгæйæ, æвзаджы нормæтæ амонгæйæ (чысыл тексттæ æмæ хъуыдыйæдтæ аразгæйæ ма орфографон хæс дæр сæххæст кæнæн ис). Карточкæтæ хъуамæ хицæн кæной хæслæвæрдтæм гæсгæ – сæ иутæ зындæр, иннæтæ æнцондæр, хуымæтæгдæр, цæмæй æппæт ахуырдаутæн дæр сæ бон уа кусын, уый тыххæй.

Карточкæтыл уæвæн ис ахæм хæслæвæрдтæн:

1) дзырдæтæ фæхъæздыг кæнынæн: дзырды нысаниуæг бамбарын кæнын, дзырды нысаниуджыты хицæндзинад бацамонын, синонимтæ кæнæ антонимтæ ссарын;

2) дзырдтæй раст пайда кæнынæн: цалдæр дзырдæй кæнæ дзырдбастæй иу равзарын æмæ хъуыдыйад баххæст кæнын;

3) грамматикон хæслæвæрдтæ: бæлвырд формæтæ саразын, дзырд-бæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæ саразын; рæдыдтытæ сраст кæнын; нывæн сæргонд раттын, хъæугæ сæргонд равзарын, нывы тыххæй радзурын æ.æнд.

Райуаргæ æрмæгæй пайда кæнæн ис, æвзагон æрмæг æмбæрстгонд æмæ фидаргонд куы æрцæуа, уæд, ома æвзагон æрмæг сфæлдыстадон æгъдауæй ныффидар кæныны этапæ.

Райуаргæ æрмæг хорз ахъаз у ахуырдаутимæ индивидуалон куыст кæнынæн, се сфæлдыстадон хъомыс сын раргом кæнынæн.

Ахуырадон рæстæгæй карточкæтимæ куыстæн рауæлдæй кæнæн ис 6–8 минуты.

Сфæлдыстадон куыст бакæнæн ис ахуыргæнæн чингуыты æххуысæй дæр. Уыдонæй алкæцыйы дæр ис ныхасы рæзтыл куысты æрмæг – дæттынц теоретикон æрмæг сæйраг æмбарынадты тыххæй: *темæ* æмæ *сæйраг хъуыды*, *диалог* æмæ *ныхасы этикет*, *æрфыст*, *радзырд*, *тæрхон*, *официалон-хъуыддагон* æмæ *иннæ стильтæ*, предметы *æрфыст* æ.æнд. Фæлтæрæнтæ домынц уыцы зонындзинæдтæ практикон æгъдауæй равдисын.

Чингуыты ис хæрзхъæд иллюстрацитæ дæр, æрныхас кæнæн кæуыл ис, ахæмтæ. Алы нывимæ дæр баст у бæлвырд хæслæвæрд: нывы хъайтарты æрфыст саразын, фыстæг сæм ныффыссын, фæрстытæ сæм раттын, диалог саразын æ.а.д.

Чиныджы иллюстрацимæ кæнæ ахуыргæнæджы æвзæрст нывмæ раттæн ис ахæм хæслæвæрдтæ (карточкæтыл):

- нывæн комментари скæнын;
- нывы архайджыты диалог / монолог радзурын;
- нывы сюжет дарддæр ахæццæ кæнын æ.а.д.

Презентацитæ (экранон æрмæджытæ) адих кæнæн ис дыууæ къордыл: иуты æмбæрстгонд, бæлвырддæргонд цæуынц æвзагон æмбарынадтæ, æвзагон факттæ; иннæтæн та сæ хæс у ахуырдауты ныхасы хъæд хуыздæр кæнын, сæ ныхасы культурæ сын бæрзонддæр кæнын.

Фыццаг хуызы презентациты уæвæн ис ахæм æрмæгæн: сюжетон ныв, къам, репродукци, иллюстраци æ.а.д. Уыдоны фæрцы ахуыргæнæг тырны, лексикæ кæнæ грамматикæйæ цы æрмæг бацамыдта, уый бæлвырддæр, уæрæхдæр кæнынмæ, ныффидаг кæнынмæ (зæгъæм, презентацитæ саразæн ис ахæм темæтæй: «Сæрмагонд ныхасы хæйттæ», «Æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ», «Диалектон дзырдтæ», «Фразеологизмтæ»).

Ахæм презентацитæм раттын хъæуы сæрмагонд хæслæвæрдтæ: кадртæн тексттæ ныффыссын, кадры мидис бамбарын кæнын, дзырды / фразеологизмы / дзырдбасты нысаниуæг бамбарын кæнын æ.а.д.

Дыккаг хуызы презентацитæ æмæ диафильмты фæрцы ахуыргæнæгæн йæ бон у ахуырдауты алыхуызон изложенитæ æмæ нывæцæнтæ фыссынмæ бацæттæ кæнын, уымæн æмæ сæ æрмæг хъуамæ, иуæй, бæлвырд кæна ныхасы ситуаци, уа аивадон уацмысмæ иллюстраци / сюжетон ныв, иннæмæй та дæтта документон æмæ фактон æрмæг æ.а.д.

Презентаци кәнае диафильмыл кустәйә, ахуыргәнәг хъуамә бәлвырдәй зона, ацы әрмәгән йә урочы цавәр нысан ис әмә цавәр хәстә әххәст кәны, уый. Сбәрәг кәнын хъәуы әрмәджы бынат урочы структурайы, бабәттын әй хъәуы урочы иннә хәйттимә.

Хынцын хъәуы диафильмты, презентацийы миниуджытә, уәлдайдәр та, хицән фрагменттәй арәзт кәй сты, уый – кәд әгәр стыр уой, уәд иу урочы спайда кәнаән ис әппәт әрмәгәй нә, фәлә иу-цалдәр кадрәй.

Байхъусинаг (зәлгә) әрмәг ныртәккә фылдәр вәййи дисктыл фыст. Уый рәзын кәны ахуырдауты ныхасы культурае, уымән әмә дискыл фыст вәййи фәзминаг ныхас, дикторы, актеры ныхас. Уымә гәсгә скъоладзаутә ахуыр кәнынц раст литературон дзурынадыл, цавды, интонацийы нормәтыл.

Зәлгә әрмәг йә жанрмә гәсгә вәййи тынг алыхуызон: радзырдтә, анекдоттә, диалогтә, әрфыстытә, әмдзәвгәтә ә.а.д. Хицән мыртә, уәнгтә, дзырдтә, дзырdbәстытә та фылдәр әмбәлынц, ирон әвзаг куыд дыккаг чи ахуыр кәны, уыцы ахуырдаутән арәзт әрмәджытә.

Зәлгә әрмәг әххәст кәны дыууә хуызы функцитә: иуәй, текстгәм хъустәйә, ахуырдаутә хынымәр фәлхат кәнынц раст загъд дзырдтә әмә фразәтә әмә ахуыр кәнынц фәзминаг, литературон дзурынадыл; иннәмәй, уыцы әрмәг хъәздыгдәр кәны ахуырдауты дзургә ныхас: тексттәй иутәм гәсгә уыдон сәхи цәттә кәнынц сфәлдыстадон куыст бакәнынмә (изложени ә.әнд.), иннәтә та сә зонгә кәнынц ирон аив литературәйи кәнае адәмон сфәлдыстады хуыздәр уацмыстимә.

Зәлгә әрмәгәй пайда кәнынаән ис йәхи специфика. Фыццаджыдәр, ацы куысты әнәмәнг хъуамә уа цәттәгәнән этап: әрмәгмә байхъусыны размә ахуырдаутән бамбарын кәнын хъәуы сә хәс – цы хъуамә фехъусой, се ‘ргом цәмә хъуамә аздахой, цавәр фарстән кәнае фәрстытән хъуамә раттой дзуапп ә.а.д. Иу цыбыр дзырдәй, ацы этапы ахуыргәнәг класы хъуамә сразәнгард кәна куыстмә.

Дыккаг этап у текстмә хъусын. Ам тынг ахсджиаг у иу хъуыдаг: тексты зәлынад къуылымпы кәнаән нәй. Нә хъәуы уыцы рәстәг комментаритә, фиппаинәгтә кәнын. Ахуырдауы хъуамә мацы хыгдара, уый хъуамә ләмбынәг хъуса, зәлгә ныхас фыст текстимә баргәйә (кәд уыцы текст чиныджы ләвәрд уа, уәд). Әппәт әрмәджытән ахуыргәнән чингуыты фыст аналогтә нәй, уымә гәсгә скъоладзауты сахуыр кәнын хъәуы ахәм куыстыл дәр: хъусын әмә цавәрдәр хъуыдытә тетрады фәбәрәг кәнын; хъусгәйә, текстән пълан аразын; текст миди-

сон хайттыл адих кэнын; хъаугæ дзырдтæ кæнæ дзырdbæстытæ рафыссын; хицæн хъуыдыйæдтæн схематæ аразын æ.а.д.

Зæлгæ æрмæгмæ байхъусыны фæстæ ахуырdbаутæ дзуапп дæттынц фæрстытæн, æххæст кэнынц æндæр хæслæвæрдтæ, текст хи ныхæстæй дзурынц æ.а.д.

Уынгæ æмæ хъусгæ ахуырадон мадзæлттыл нымæдсты мультфильмтæ, кинонывтæ, сæ хицæн хайттæ – фрагменттæ.

Кинонывты дикторы текст æмæ нывæн хаттай ваййы музыкалон фон дæр – уый тыхджындæр кæны ацы мадзалы эмоционалон архайд. Арæхдæр сæ пайда кэнынц ныхасы рæзты урокты. Кинонывтæн ваййы, ахуырdbауты нывæцæн, радзырд, æндæр сфæлдыстадон куыст кэнынмæ, дзургæ дзуапмæ, быцæумæ чи цæттæ кæны, ахæм алыхуызон сюжеттæ.

Ахæм нывты фæрцы кусæн ис ахуырdbауты фысгæ ныхасыл дæр, фæлæ уæддæр сæ сæйраг хæс у дзургæ ныхасы хъæд хуыздæр кэнын. Дикторы (кæнæ артисты) фæзминаг ныхасы бындурыл равзарын хъæуы дзургæ ныхасы миниуджытæ: композици, интонаци, ныхасы этикет, хъусæджы æргом раздахыны мадзæлттæ, ныхасы логикæ æ.æнд.

Иуæй-иу кинонывтæм бакæсынмæ фæхъæуы рагацау цæттæ кэнын: ахуырdbаутæ хъуамæ бакæсой литературон уацмыс, газеты æрмæджытæ, равзарой сæрмагонд литературæ. Ахæм куыст хъæуы, цæмæй кинонывы мидис æмбæрстгонд уа, уый тыххæй.

Кинонывтæ ахуыргæнагæй дæр домынц сæрмагонд зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ: уый хъуамæ равзара ахуырdbауты кармæ гæсгæ æмæ урочы темæмæ гæсгæ хæрзхъæд æрмæг, арæхса техникайæ архайынмæ, рагацау сбæрæг кæна хæслæвæрдтæ. Киноныв хъуамæ æгæр бирæ рæстæг ма бацахса – кæд æнæхъæн уацмыс уа, уæд æм бакæсæн ис 10 минуты онг, кæд фрагмент уа, уæд та – 3-5 минуты.

Ахуырdbаутæ хъуамæ цæттæ уой кинонымæ кæсынмæ: уый тыххæй сбæрæг кэнын хъæуы куысты хæс æмæ нысан, бамбарын кэнын, кинонымæ бакæсыны фæстæ цы куыст кæндзысты, уый – ацы этапы сбæрæг кэнын хъæуы ахуырdbауты ахæст, цы фæдтой, уымæ: сæ зæрдæмæ цы фæцыдис, цы бахъуыды кодтой æ.а.д.

Фылдæр хатт кинонымæ бакæсыны фæстæ ахуырdbаутæ сæххæст кэнынц хибар куыст (къласы кæнæ хæдзармæ куыст) – сфæлдыстадон куыст, нывæцæн, изложени æ.æнд.

Ирон æвзагæй сæрмагонд ахуырадон видео- æмæ кинонывтæ нырма нæй. РЦИ-Аланийы Ахуырад æмæ наукайы министрады официалон

сайты ис æрмæст ирон мультфильмтæ (бæлвырддæр зæгъгæйæ, ирон æвзагмæ тæлмацгонд уацмыстæ). Уыдонæй спайда кæнæн ис райдайæн кълæсты, фæлæ астæуккаг æмæ хистæр кълæстæн æндæр æрмæг хъæуы. Ацы хъуыддаджы ахуыргæнæгæн хорз æххуыс сты Интернеты ирон сайттæ – *ironau.ru*, *allingvo.ru*, *osradio.ru*, *lingvo.osetia.ru* æмæ иннæтæ. Уыцы сайтты ссарæн ис зæлгæ æрмæг дæр – зарджытæ, радзырдтæ, таурæгътæ, пьесæтæй скъуыддзæгтæ. Интернеты тыгъдады ссарæн ис ирон кинонывтæ æмæ спектакльтæ дæр. Ахуыргæнæгæн йæ хæс у уыцы æрмæгмæ бæстон æркæсын æмæ дзы хъæугæ бынæттæ, скъуыддзæгтæ равзарын. Техникон æгъдауæй уыцы куыст зын нæу, уымæн æмæ нырыккон скъолатæ хорз ифтонг сты компьютерон фæрæзтæй, интерактивон фæйнæджытæй æ.æнд.

Компьютертæй спайда кæнæн ис, æвзагон æрмæг ахуыр кæнгæйæ дæр, зæгъæм, зонындзинæдтæ бæлвырд кæныны этапы. Ахуырад æмæ наукайы министрады сайты ис *тестытæ* ирон æвзагæй – 5-æм къласæй 11-æм къласы онг. Тестытæ арæзт сты ахуыргæнæн чингуыты æрмæджы бындурыл, уымæ гæсгæ дзы алы ахуыргæнæг дæр равзардзæнис хъæугæ вариант, цы æрмæг сахуыр кодтой, уымæ гæсгæ. Хорз у уый, æмæ тестытимæ кусгæйæ, ахуырдаутæ уайтæккæ дæр уынынц сæ рæдыдтытæ.

Хистæр кълæстæн тестытæ арæзт сты æндæр хуызы: фыццаг лæвæрд у чысыл текст (ирон классикон литературæйæ æмæ фольклорæй), стæй та – текстимæ баст хæслæвæрдтæ.

Зæгъæм, 9-æм къласы ахуырдаутæн сæ бон у сæххæст кæнын ахæм хæслæвæрдтæ:

Рацыд æрмæг фæлхат кæнын. Дзырдбаст. Хуымæтæг хъуыдыйад.

Лæмбынæг бакæсут текст æмæ сæххæст кæнут хæслæвæрдтæ.

1) Уæд, зæгъы, Бадилатæм уыд æмбисонды рæсугъд чызг. (2) Æмæ рæсугъд куыд уыди, уæздан дæр афтæ уыди. (3) Курджытæ йæм цæуынц бæсты алы кæрæттæй, фæлæ ком никæмæн дæтты, алкæуыл фаутæ æвæры. (4) Уæд та иу заман æрæмбырд сты курджытæ Бадилатæм. (5) Рукъæй араст уырдаæм Созырыхъо дæр. (6) Созырыхъо та уыд зылынфындз.

(7) Усгуртæй алчи æвдисы йæ ис, йæ бон. (8) Чи йæ рæгъæуттæй буц у, чи йæ зæххытæй. (9) Цæмæй æрхæца йæ сины сæртыл Созырыхъо, магуыр хæххон лæг? (10) Дзыхыдзуаппæй сæ æмбулы, фынгыл уæздан бадт кæны, æндæр цы. (11) Уæд æрхæссын кодта дыууæ фæндыры. (12) Йе ‘рчытæ раласта, хатыр ракуырдта, афтæмæй, къæхтæ ныхсадта. (13) Цæгъдын райдыдта дыууæ фæндырæй – къухтæй хысфæндыр цæгъды, къахы æнгуылдзтæй – дыууадæстæнон. (14) Фæндыртимæ ныззары, æмæ

йæм адæм æрыхуыстой. (15) Чызг ын (1) аивæй (2) каст йе ‘ууæлтæм (3) хуыста йын йæ цагъдмæ (4) æмæ загъта (5) (16)Æвæццæгæн, ацы хохаг лæг мæ амонд уыздæн. (17) Загъта, фæлæ ма йæ уæддæр йæ зæрды бафæлварын уыд.

(18) Æхсæвы уызджытæ куы схуыссыдысты, уæд чызг йæ лæг-гадгæнджытæн бафæдзæхста: (19) «Ацæут, фенут æмæ базонут, чи куыд хуыссы, уый». (20) Куыд сын загъта, афтæ бакодтой. (21) Чызг сæ фæрсы, æмæ йын уыдон дзурынц: (22)«Æлдæрттæ хуыссынц тымбылтæй. (23) Уыцы хохаг хуыссы йæ фарсыл, йæ армытæпæн – йæ нывæрзæн». (24) Чызг бацин кодта æмæ загъта: (25)«Уый у мæ амонд, уый æцæг уæздан у». (Джыккайты Ш.)

Хæслæвæрдтæ.

1-аг вариант

A1. Сбæрæг кæнут тексты жанр.

1) аргъау	3) таурæгъ
2) уац	4) очерк

A2. Кæцы хуыдыйады ис, истæмæй хъал, сæрыстыр уæвын чи нысан кæны, ахæм фразеологизм?

1) 9	3) 15
2) 10	4) 20

A3. Кæцы дзырдтæ не сты синонимтæ?

1) заман – рæстæг, афон	3) æууæлтæ – миниуджытæ
2) æмбисонды – диссаджы	4) усгуртæ - минавæрттæ

Æ1. Бацамонут номон дзырдбаст.

1) æмбисонды рæсугъд	3) Рукъæй араст
2) бæсты алы кæрæттæй	4) лæггадгæнджытæн бафæдзæхста

Æ2. Кæцы хуыдыйæдтæ сты хуымæтæг дывæрсыг?

1) 1, 2, 3, 4	3) 1, 4, 5, 6
2) 13, 14	4) 11, 14, 20

Æ3. Æвдæм (7) – æхсæрдæсæм (16) хъуыдыйæдты æхсæн ссарут æмæ рафыссут, æмхасæн кæм ис, ахæм хъуыдыйад. Бахахх кæнут æмхасæны бын.

Æ4. Æвдæм (7) хъуыдыйады сæйрат у

1) усгуртæй алчи

3) алчи

2) усгуртæй

4) ис, бон

Æ5. Кæцы хъуыдыйæдты ис амад номон зæгъинагтæ?

1) 16, 19

3) 16, 25

2) 19, 23

4) 22, 23

Æ6 . Фарæстæм (9) хъуыдыйады грамматикон бындур у

1) æрхæца, Созырыхъо

2) æрхæца йæ сины сæртыл, Созырыхъо

3) æрхæца, Созырыхъо, магуыр хæххон лæг

4) æрхæца йæ сины сæртыл, Созырыхъо, лæг

Æ7. Фæндзæм (5) хъуыдыйады ис:

1) æртæ æмхуызон фадатон дзырды

2) дыууæ æмхуызон фадатон дзырды

3) ну фадатон дзырд

4) дыууæ алыхуызон фадатон дзырды.

IV. УРОКТЫ ХУЫЗТÆ

4.1. Урокты хуызтæ федералон паддзахадон ахуырадон стандарттæм гæсгæ

ФПАС-ты хицæн кæнынц нырыккон урокты ахæм хуызтæ:

- *ног информаци фыццаг хатт равдисыны урок* (ома ног æрмæг амоныны урок); йæ нысан у: ног предметон зонындзинæдтæ райсын; йæ фæстиуæг (урочы кæрон ахуыргæнинаг хъуамæ цы зона кæнæ цæмæ арæхса) – раиртæст кæнæ æмбарынад хи ныхæстæй радзурын, хуызæгмæ гæсгæ ахуырадон архæйдтытæ кæнынмæ арæхсын (ома практикон фæлтæрæнтæ æххæст кæнын æ.а.д.);

- *предметон арæхстдзинæдтæ æвзæрын кæныны урок* (ома ног темæйыл дарддæр кусынын урок); йæ нысан: предметон зонындзинæдтæй пайда кæнынмæ арæхсын; йæ фæстиуæг: хуызæгмæ гæсгæ хæслæвæрдтæ æнæ рæдыдæй æххæст кæнын;

- *предметон зонындзинæдтæй пайда кæныны урок*; урочы нысан: зындæр хæслæвæрдтæ æххæст кæнынмæ арæхсын; фæстиуæг: зындæр фæлтæрæнтæ æнæ рæдыдæй æххæст кæнын;

- *предметон зонындзинæдтæ систематизаци кæныны урок*; урочы нысан: предметон хæслæвæрдтæ æххæст кæнын, зонындзинæдтæ систематизаци кæнын; йæ фæстиуæг: хатдзæгтæ кæнын зонын;

- *предметон зонындзинæдтæ фæлхат кæныны урок*; йæ нысан: зонындзинæдтæ ныффидар кæнын, универсалон ахуырадон архæйдтытыл ахуыр кæнын; йæ фæстиуæг: æнæ рæдыдæй фæлтæрæнтæ æххæст кæнын, дзургæйæ раст дзуапп дæттын, рæдыдтытæ арын æмæ сæ раст кæнын, иннæ ахуыргæнинагтæн æххуыс кæнынмæ арæхсын;

- *контролон урок*; йæ нысан: предметон зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ сбæрæг кæнын; урочы фæстиуæг: контролон кæнæ хибар куысты фæстиуджытæ;

- *коррекцион урок*; йæ нысан: рæдыдтытыл куыст; йæ фæстиуæг: рæдыдтытæ агурын æмæ сæ раст кæнын;

- *сфæлдыстадон урок* (экскурси, лабораторон практикум, урок музейы, библиотекæйы æ.а.д.); урочы нысан: теоретикон зонындзинæдтæ практикон хуызы рацаразын; йæ фæстиуæг: зонындзинæдтæй пайда кæ-

нын зонын; сфэлдыстадон отчет кэнын; уэлэмхасэн әрмәг агурын зонын æ.а.д.

Куыд уынаәм, афтәмәй Стандарт урочы алы хуызән дәр бәрәг кэны йә нысан (ома цәмә хуамә тырна, цавәр хәстә сәххәст кәна, уый) әмә йә фәстиуәг (ома урочы ацы хуызы скьоладзауты цы хуамә базоной кәнә цәмә хуамә сарәхсой, уый).

4.2. Урочы структурә

Уроктә кәрәдзийә хицән кэнынц әрмәст сә нысанәй нә, фәлә сә арәзтәй дәр. Әркәсәм, цавәр хәйттә хуамә уа урочы хицән хуызты, уымә.

1. Ног зонындзинәдтә исыны урок:

- 1) бацәттәгәнән хай;
- 2) урочы нысан әмә хәстә бамбарын кэнын, скьоладзауты ахуырадон куыстмә сразәнгард кэнын (мотиваци скэнын);
- 3) зонындзинәдты актуализаци (ацы темәйә кәнә йемә баст темәтәй раздәр цы сахуыр кодтой, уый зәрдыл әрләууын кэнын);
- 4) ног информаци (зонындзинәдтә) раттын (ног темә бацамонын);
- 5) әрмәг куыд бамбәрстой, уый сбәрәг кэнын (фәрстытә әмә хәсләвәрдты фәрцы);
- 6) әрмәг фидар кэнын (фәлтәрәнтә әххәст кэнын);
- 7) хәдзармә куыст раттын; куыд әй әххәст кэнын хъәуы, уый бамбарын кэнын;
- 8) рефлeksi (урокән хатдзәгтә скэнын).

2. Зонындзинәдтә ныффидар кэныны урок:

- 1) бацәттәгәнән хай.;
- 2) хәдзармә куыст сбәрәг кэнын; сәйраг зонындзинәдтә сбәрәг әмә сраст кэнын; зонындзинәдты актуализаци;
- 3) урочы нысан әмә хәстә бамбарын кэнын, скьоладзауты ахуырадон куыстмә сразәнгард кэнын;
- 4) зонындзинәдтә фидар кэнын;
- 5) зонындзинәдтәй сфэлдыстадон хуызы пайда кэнын; ног зонындзинәдтә исын (проблемон хәсләвәрдтә);
- 6) хәдзармә куыст раттын; куыд әй әххәст кэнын хъәуы, уый бамбарын кэнын;
- 7) рефлeksi (урочы хатдзәгтә).

3. *Зонындзинаедтæ æмæ архæстдзинаедты систематизацийы урок:*

- 1) бацæттæгæнæн хай;
- 2) урочы нысан æмæ хæстæ бамбарын кæнын, скъоладзауты ахуырадон куыстмæ сразæнгард кæнын;
- 3) зонындзинаедты актуализаци;
- 4) зонындзинаедты систематизаци (темæйы хицæн фæрстытимæ баст фæлтæрæнтæ æххæст кæнын);
- 5) зонындзинаедтæ æмæ архæстдзинаедтæй ног уавæрты пайда кæнын (сфæлдыстадон хæслæвæрдтæ æххæст кæнын);
- 6) æрмæг куыд бамбæрстой, уый бæрæг кæнын, рæдыдтытыл æрныхас кæнын æмæ сæ сраст кæнын;
- 7) рефлeksi (урокаен хатдзæгтæ сканын)

4. *Зонындзинаедтæ æмæ архæстдзинаедтæ бæрæг кæныны урок:*

- 1) бацæттæгæнæн хай;
- 2) урочы нысан æмæ хæстæ бамбарын кæнын, скъоладзауты ахуырадон куыстмæ сразæнгард кæнын;
- 3) зонындзинаедтæ æмæ архæстдзинаедтæ бæрæг кæнын (алыхуызон хæслæвæрдты фæрцы);
- 4) рефлeksi (урочы хатдзæгтæ).

4.3. Амонæн æмæ контролон уроктæ

Куыд уынаем, афтæмæй уроктæ хицæн кæнынц сæ нысанæй дæр æмæ сæ структурæйæ дæр. Ацы критеритæм гæсгæ нырыккон методикæ (Стандартты домæнтæ хынцгæйæ) хицæн кæны урочы цалдæр хуызы. Фæлæ æппæт уыцы хуызтæ адих кæнæн ис дыууæ сæйраг къордыл: **амонæн** уроктæ æмæ **контролон** уроктæ.

4.3.1. Амонæн урокты æхсæн рахицæн кæнæн ис цыппар сæрмагонд хуызы:

- ног æрмæг амоныны уроктæ;
- зонындзинаедтæ æмæ архæстдзинаедтæ гуырын кæныны уроктæ;
- фæлхат кæныны уроктæ;
- скъоладзауты рæдыдтытыл кусыны уроктæ.

Ног æрмæг амоныны уроктаен сæ нысан у скъоладзауты ног лингвистикон æрмæгимæ базонгæ кæнын æмæ сæм хъæугæ архæстдзинаедтæ сæвзарын кæнын. Ахæм урокты уæвæн ис æппæт структурон элементтæн дæр. Фæивæн кæнæ фендæрхуызон кæнæн ис хæдзармæ куыст бæрæг

кæныны æмæ хæдзармæ куыст дæттыны хæйттæн. Зæгъæм, ног темæ зын æмæ бынтон æнæзонгæ куы уа, уæд йæ амоныны размæ хæдзармæ куыст нæ бæрæг кæнынц. Хæдзармæ куыст арæхдæр нæ фæдæттынц улæфты боны размæ, стæй бæрæгбæтты размæ.

Зонындзинадтæ æмæ арæхстдзинадтæ гуырын кæныны уроктæ кæнæн ис, иу темæйæн 2 сахатæй къаддæр лæвæрд куына уа, уæд. Кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм урочы структурæйы нæй лингвистикон фæзынд амоныны (ног æрмæг амоныны) хай. Йæ сæйраг мидис у, хъæугæ арæхстдзинадтæ æмæ фæлтæрддзинад цы хæслæвæрдты фæрцы равзæры, уыдон æххæст кæнын. Ацы урочы фылдæр æргом аздахæн ис, темæимæ комкоммæ баст цы фæрстытæ не сты, уыдонмæ – растфыссынадмæ, ныхасы культурамæ, пунктуацимæ æ.æнд.

Фæлхат кæныны уроктæ хъæуынц, скъоладзаутæ раздæр цы зонындзинадтæ райстой, уыдон бæлвырд системæйыл рацаразынæн.

Фæлхат кæныны уроктæ фæкæнынц: ахуыры азы райдайæны, ахуыры азы кæрон, темæ ахуыр кæныны кæрон, стыр темæйы мидæг.

Ахуыры азы райдайæны фæлхат кæныны урокты нысан у, раздæр къласы цы зонындзинадтæ æмæ арæхстдзинадтæ райстой, уыдон зæрдыл æрлæууын кæнын. Ахæм уроктæм скъоладзаутæ хъуамæ хæдзары сæхи цæттæ кæной, стæй урочы мидæг фæлхатгæнинаг темæмæ гæсгæ саразынц беседæ. Иу урочы баиу кæнæн ис дыууæ-æртæ темæйы (фарсты), æмæ уыдонмæ гæсгæ хъæуы фæлтæрæнтæ сæххæст кæнын.

Ирон æвзаджы чингуыты ис, иу къласæй иннæмæ зындæргæнгæ чи цæуы, ахæм темæтæ. Зæгъæм, скъоладзаутæ райдайæн скъолайы базонгæ ваййынц мивдисæгимæ, базонынц æй цæсгæмттæм æмæ афонтæм гæсгæ ивын. 4-æм къласы ахуыр кæнынц æргомон здæхæны мивдисджыты ифтындзæг. Стæй та ацы ныхасы хаймæ раздæхынц 6-æм къласы – ам ныхас цæуы хуымæтæг æмæ вазыгджын мивдисджытыл, мивдисæджы разæфтуантыл, здæхæнтыл, фæдзæхстон здæхæны ифтындзæгыл. Ацы къласы ахуыр кæнынц мивдисæджы морфологион æвзæрст. 7-æм къласы дарддæр ахуыр кæнынц ацы ныхасы хай: цæугæ æмæ æдзæугæ мивдисджытæ, мивдисæджы бындуртæ, здæхæнты нысаниуджытæ, бæллиццаг афоны ифтындзæг, мивдисæджы вазыгджын формæтæ, йæ синтаксисон хæстæ. Мивдисæджы тыххæй æппæт зонындзинадтæ фæлхат кæнынц æмæ арфдæр кæнынц 10-æм къласы.

Программон æрмæджы стыр хайы кæрон хъæуы фæлхат кæныны урок – йæ нысан у зонындзинадтæ æмæ арæхстдзинадтæ ныффидар кæнын. Æрмæг стыр куы уа, уæд скæнæн ис дыууæ урочы дæр. Зæгъæм,

6 къласы ахуыр кæнынц номдар. Темæйы ис цалдæр хицæн фарсты: морфологийæ, дзырдарæстæй, стæй орфографийæ. Фæлхат кæнгæйæ, ацы фæрстытæ баиу кæнæн ис афтæ: 1) номдарты иумæйаг нысаниуæг; 2) номдарты миниуджытæ; 3) номдарты синтаксисон роль; 4) номдарты дзырдарæст.

Фыццаг фарст равзарæн ис ахæм хæслæвæрдты фæрцы: сбæрæг кæнын дзырдты къордты нысаниуджытæ; дзырдтæ сæ нысаниуджытæм гæсгæ къордтыл адих кæнын. Дыккаг фарстæн пайда у таблицæтæ саразын: иуон æмæ бирæон нымæцы номдарты, алыхуызон хауæнты формæты æ.æнд.

Номдары синтаксисон роль фæлхат кæнгæйæ, æнаæмæнг равдисын (æмæ сфæлхат кæнын) хъæуы, ацы дзырдтæ цавæрфæнды хъуыдыйады уæнгтæ дæр кæй вæййынц, фæлæ сæ сæйраг функци сæйрат æмæ æххæстгæнæн кæй у, уый. Арæхæр пайда кæнынц хъуыдыйæдтæ æвзарынай, ома синтаксисон анализæй. Раттæн ис ахæм хæс дæр: дæнцæгтæм гæсгæ саразын хъуыдыйæдтæ, номдар бæлвырд хъуыдыйады уæнг куыд уа, афтæ. Ацы урочы зæрдыл æрлæууын кæнын хъæуы номдарты дзырдарæст дæр. Баххæст кæнæн ис сæрмагонд таблицæ кæнæ картчкæтæ «Номдарты дзырдарæст».

Рæдыдтытыл кусыны уроктæ. Вæййынц æртæ хуызы: 1) орфографион рæдыдтытыл кусыны уроктæ; 2) пунктуацион рæдыдтытыл кусыны уроктæ; 3) нывæцæнтæ æмæ изложениы рæдыдтытыл кусыны уроктæ.

4.3.2. Контролон уроктæ.

Контролон уроктæ дæр сты цалдæр хуызы:

- æвзагон æрмæгæй зонындзинæдтæ бæрæг кæныны урок;
- орфографион æмæ пунктуацион зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ бæрæг кæныны урок;
- ныхасы арæхстдзинæдтæ бæрæг кæныны урок.

Зæгъын хъæуы уый, æмæ практикæйы ацы урокты хуызтæ фылдæр хатт иугонд æрцæуынц: æвзагон æрмæг бæрæг кæнгæйæ, æргом здахынц орфографион æмæ пунктуацион зонындзинæдтæм дæр; сфæлдыстон куыстытæ бæрæг кæнгæйæ, хынцынц æппæт зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ дæр. Фæлæ уæддæр контролон урочы вæййы иу сæйраг куысты хуыз.

Æвзагон æрмæг куыд зонынц, уый бæрæг кæнынц, скъоладзаутæм фæрстытæ дæтгæйæ.

Растфыссынад бæрæг кæнынц контролон диктантты фæрцы (ахæм диктантæм рагацау нæ фæцæттæ кæнынц).

Контролон диктантаен æвзарын хъæуы хицæн хъуыдыйæдтæ нæ, фæлæ текст. Уыцы текст фыццаг бакасынц æнæхъæнæй, цæмæй йын скъоладзаутæ йæ мидис бамбарой, уый тыхæй, стæй та – хъуыдыйадгай. Диктант ныффыссыны фæстæ та йæ текст ногæй æнæхъæнæй бакасын хъæуы, цæмæй скъоладзаутæн сæ фыстытæ сбæрæг кæныны фадат уа, уый тыххæй.

Контролон диктанты тексты уæвæн ис, æрмæстдæр кæй рацыдысты, ахæм орфограммæтæ æмæ синтаксисон структурæтæ (зонгæ пунктограммæтимæ).

Скъоладзауты ныхасы хъæд бæрæг кæныны урокты æргом здахын хъæуы ахæм аспектæм: бæлвырд темæмæ гæсгæ хи хъуыдытæ раст æвдисын; хъуыдыты логикон бастдинад; ныхасы арæзт, йæ темæ, адресат æмæ стиль хынцын æ.æнд. Уыцы арæхстдинаедтæ сбæрæг кæнæн ис изложенитæ æмæ нывæцæнты фæрцы (ацы куыстыты методикæйыл дарддæр ныхас цæудзæнис).

4.4. Интерактивон уроктæ

Уроктæ вæййынц дыууæ хуызы: традицион (бæлвырд структурæимæ, хæстимæ) æмæ сфæлдыстадон, «æнæтрадицион». Дыккаг хуызы тыххæй ис дыууæ ныхмæвæрд цæстæнгасы: иутæ сæ уынынц педагогон хъуыдыйы прогресс, скъолайы демократизаци; иннæтæ та – педагогон принципты хæлд, «зивæггæнаг скъоладзауты раз» ахуыргæнæджы састы бынаты æвæрын. Раст зæгъгæйæ, «æнæтрадицион» (дарддæр сæ хондыстæм *интерактивон*) уроктæ зындæр кæнæн сты, фæлæ сæ раст æмæ бæрцыл куы пайдачындæуа, уæд хæссынц стыр пайда.

1. *Урок – семинар*. Йæ миниуджытæ: 1) скъоладзаутæ сæхæдæг хибарæй цæттæ кæнынц (ахуыр кæнынц) иу цавæрдæр темæ; 2) уыцы темæмæ гæсгæ скъоладзаутæ урочы кæнынц цыбыр докладтæ (хъусынгæнинагтæ); 3) уый фæстæ хъусынгæнинагтыл мидисыл иумæ æрныхас кæнынц; 4) темæйæн хатдзæгтæ кæны ахуыргæнæг.

Ахæм уроктæ рагагъоммæ цæттæ кæнын хъæуы: равзарын фæрстытæ; уыцы фæрстытæ байуарын 3-4 ахуыргæнинагæн, цæмæй хъусынгæнинагтæ бацæттæ кæной, уый тыххæй; ахуыргæнинагтæн бацамонын хъæуы сæрмагонд литературæ, консультацы сын скæнын. Цæмæй иннæ скъоладзаутæн дæр семинары архайын сæ бон уа, уый тыххæй хъуамæ сæхæдæг сфæлхат кæной урочы темæ.

2. *Урок-диспут*. Дискусси аразæг у ахуыргæнæг, куысты нысан – предметæ цымыдисдинад æвзæрын кæнын, скъоладзауты миддуне, хъуыдыкæнынады миниуджытæ раггом кæнын. Дискуссийæн равзæрын хъæуы, цалдæр дзуаппы кæмæн уа, ахæм цымыдисаг фарст.

Сфæлдыстадон уроктæн ис тынг бирæ хуызтæ: урок-хъуыддаджы хъазт, урок-пресс-конференци, театрализацигонд урок, урок къорды куысты хуызтимæ; компьютерон хъæзтытæ; скъоладзаутæ сæхæдæг кæй кæнынц, ахæм урок; урок-лекци (лектор вайы ахуыргæнæг дæр æмæ скъоладзау дæр – уæлдайдæр хистæр кълæсты) æ.æнд.

4.5. Федералон паддзахадон ахуырадон стандартты (ФПАС) фæзынд ирон æвзаджы ахуыртыл

4.5.1. ФПАС-ы домæнтæ урокмæ.

Федералон паддзахадон ахуырадон стандартты (ФПАС) нормативон базæ у Уæрæсейы Федерацийы Конституци æмæ Уæрæсейы Федерацийы закон «Об образовании в Российской Федерации». Стандарт фидаргонд æрцыд 2011азы 1-æм декабры. Йæ сæйраг домæнтæ баст сты:

- ахуырадон программæты арæзтимæ;
- ахуырадон программæтæ царды ауадзыны уавæртимæ (педагогон кадртæ, финансон, материалон-техникон уавæртæ);
- ахуырадон программæтæ æххæст кæныны фæстиуджытимæ.

Стандарт бæлвырд домæнтæ æвæры канд ахуыргæнджыты размæ нæ, фæлæ ныййарджыты, иумæйагæй æхсæнады размæ дæр.

Стандартмæ гæсгæ, бæлвырд ивддзинæдтæ хаст цæуынц куыд ахуырты фæрæзтæм (чингуытæм, методикон æрмæджытæм), афтæ уроктæн сæ мидисмæ, сæ хуызтæм, сæ нысантам.

Стандарт хынцы Уæрæсейы бирæ адæмыхæттыты национ æмæ этнокультурон хицæндзинæдтæ.

Стандарты бындуры ис системон-архайдон принцип. Уый домæ скъоладзаумæ ахуырмæ разæнгард уæвыны хъуыдытæ, хибарæй ахуыр кæнынмæ тырнындзинад рæзын кæнын; фидæны дæсныиад раст æвзæрыны æмæ æхсæнадон царды хи дарыны арæхстдзинæдтæ æвзæрын кæнын. Ахуырты фылдæр æргом здахын хъæуы индивидуалон куыстмæ; уроктæ цæттæ кæнын хъæуы, скъоладзаутæн сæ физиологион æмæ психологион хицæндзинæдтæ хынцгæйæ.

ФПАС-ы домæнтæм гæсгæ рацарæзтæуыди ахуырады системæ, йæ хæйттæ. Сæйрагдæрыл нымæд цæуынц ахуыры фæстиуджытæ: удгоймагон, метапредметон æмæ предметон. Бæлвырддæр сæ равзарæм.

1. Удгоймагон фæстиуджытæ:

1) ирон æвзаг ирон адæмы сæйраг национ-культурон хæзнатæй иу кæй у, уый æмбарын; мадæлон æвзаджы ахсджиаг бынат адæймаджы интеллектуалон, сфæлдыстадон æмæ удварнон рæзты уынын;

2) ирон æвзаг эстетикон хæзна кæй у, уый æмбарын; мадæлон æвзагæн аргъ кæнын зонын, сæрыстыр дзы уæвын; ирон æвзаджы сыгъдæгдзинад куыд националон культурæйы фæзынд æмбарын æмæ йæ хъахъхъаныныл архайын; хи ныхасы культурæ бæрзонд кæнынмæ тырнын;

3) дзырдуг хъæздгæ кæнын, грамматикон фæрæзтæ зонын, хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ раст æмæ уæгъдибарæй æвдисынмæ арæхсын; хи ныхасæн раст аргъ кæнын.

Метапредметон фæстиуджытæ (скъоладзаутæ сæйраг иумæйаг программа куыд базонынц, уый æвдисæнтæ):

ныхасон архайды æппæт хуызтæ зонын:

хъуысын æмæ кæсын:

– тексты темæ æмæ йæ сæйраг хъуыды, стиль бæрæг кæнын;

– кæсыны алы хуызтæ зонын (агурын, æркæсын, зонгæ кæнын) æмæ сæ алыхуызон стилитæ æмæ жанрты текстты пайда кæнын;

– тексты хъæугæ хъусынгæнинаг агурын;

– цалдæр текстæн сæ хуыз æмæ сæ мидис абарын;

– алыхуызон фæрæзтæй (уымæ дзыллон хабархæссæг фæрæзтæй, компакт-дисктæй, Интернеты фæрæзтæй) хъæугæ æрмæг исынмæ арæхсын;

– дзырдугтты алы хуызтæй, æххуысгæнæг литературæйæ (уымæ электронон хæсджытыл дæр) уæгъдибарæй пайда кæнын;

– бæлвырд темæйæ æрмæг æмбырд кæнын æмæ йæ систематизаци кæнын зонын; хибарæй информаци агурын; кæсгæ æмæ хъусгæйæ цы æрмæг базыдтой, уый ивын, æвæрын æмæ хъуысын кæнын;

– ныхасон зæгъдгытæ сæ мидисмæ гæсгæ æрæмных кæнын æмæ абарынмæ арæхсын, сæ стилистикон хицæндзинадтæ æмæ æвзагон фæрæзтæ æвзарын;

– ныхасы хуыз иртасын æмæ ивын зонын;

– текстмæ байхъуысын кæнæ йæ бакæсыны фæстæ йæ цыбырæй рафæлгъауынмæ арæхсын (пълан, хи ныхæстæй дзурын, конспект, аннотаци);

– тексты сәйраг әмә фәрссаг хъусынгәнинаг иртасын; тексты темә әмә идея бәрәг кәнын;

– текстмә байхъусыны кәнә йә бакасыны фәстә йә бындурыл ныхас аразын, диалогты архайын, хи фиппаинагтә дзургәйә әмә әнкъарәнтә әвдистгәйә;

– нывтәм гәсгә диалогтә хъуыды кәнын;

– диалоджы архайынмә әмә йә аразынмә арәхсын;

– текстән лексикон-грамматикон әмә стилистикон раиртәст кәнын;

– алы хуызты фысгә әмә дзургә тексттә, ныхасы стильтә әмә жанртә аразынмә арәхстдзинад әвдисын, кәрәдзиимә ныхас кәныны уавәр, йә нысан әмә адресат хынцгәйә;

– хи хъуыдытә дзургә әмә фысгә формәйи раст, уәгъдибарәй дзурынмә арәхстдзинад әвдисын, текст аразыны нормәтә әххәст кәнын (логикондзинад, ныхасы хәйтты кәрәдзи фәдыл раст әвәрд, сә бастдзинад, темәйән дзуапп дәттын), әцәгдзинады хабәрттә әмә фәзындтәм раст ахәст әвдисын;

– монолоджы алы хуызтә (таурәгъ, әрфыст, тәрхәттә; монолоджы алы хуызты бастдзинәдтә) әмә диалоджы (этикетон, диалог-бафарст, диалог-разәнгәрд кәнын, диалог-дзурджыты цәстәнгасты әвдыст ә. әнд.) зонын;

– дзургәйә, нырыккон ирон әвзаджы сәйраг орфоэпион, лексикон, грамматикон, стилистикон нормәтә әххәст кәнын; фысгә ныхасы орфографи әмә пунктуацийы әгъдәуттә әххәст кәнын;

– этикеты нормәтә әххәстгәнгәйә, ныхасы архайынмә арәхсын;

– хи ныхасы мидисән, йә арәзтән аргъ дәттын; грамматикон әмә ныхасон рәдыдтытә арын әмә сә раст кәнын; хи тексттә хуыздәр кәнын әмә редакци кәнын;

– чысыл хъусынгәнинагтә, реферар, доклад кәнынмә арәхсын; быцәу ныхасы архайын, актуалон темәтыл дзурынмә арәхсын;

2) райст зонындзинәдтәй, арәхстдзинәдтәй, фәлтәрддзинадәй әрвылбоны царды уавәрты пайда кәнын; ирон әвзагыл цы предметтә ахуыр кәнынц әмә цы әндәр уавәрты бахъәуы, уым маәлон әвзагәй пайда кәнын;

3) адәмимә ныхас кәнын зонын, быцәу ныхасы архайын, актуалон темәты фәдыл дзурын; этикетон ныхасы нормәты националон-культурон нормәтә зонын әмә сә пайда кәнын формалон әмә әнәформалон уавәрты.

Предметон фәстиуджытә:

1) зонын æвзаджы сæйраг функцитæ, ирон æвзаг куыд ирон адæмы националон æмæ паддзахадон æвзаг, адæмы æвзаг æмæ культурæйы бастдинад, мадæлон æвзаджы бынат адæймаг æмæ æхсæнады царды;

2) æмбарын мадæлон æвзаджы бынат ирон гуманитарон наукаы æмæ ахуырады;

3) базонын мадæлон æвзаджы наукон бындуртæ; йæ æмвæзтæ æмæ иуæгты бастдинады æмбарынад райсын;

4) базонын лингвистикæйы бындурон æмбарынадтæ: лингвистикæ æмæ йæ сæйраг хайттæ; æвзаг æмæ ныхас, ныхас кæнын, дзургæ æмæ фысгæ ныхас; монолог, диалог æмæ сæ хуызтæ; ныхас кæныны уавæр; дзургæ ныхас, наукон, публицистикон, официалон-хъуыддагон стильтæ, аивадон литературæйы æвзаг; наукон, публицистикон, официалон-хъуыддагон стильты æмæ дзургæ ныхасы жанртæ; ныхасы функционалон-хъуыдыйон хуызтæ (таурæгъ, æрфыст, тæрхæттæ); текст, тексты хуызтæ; æвзаджы сæйраг иуæгтæ, сæ бæрæггæнæнтæ æмæ хицæндзинæдтæ ныхасы;

5) зонын ирон æвзаджы лексикæ æмæ фразеологийы сæйраг стилистикон фæрæзтæ, ирон литературон æвзаджы сæйраг нормæтæ (орфоэпион, лексикон, грамматикон, орфографион, пунктуацион), зонын этикетон ныхасы нормæтæ æмæ сæ дзургæ æмæ фысгæ ныхасы пайда кæнын;

6) дзырдæн алыхуызон раиртæст кæнын (фонетикон, морфемон, дзырдарæзтон, лексикон, морфологион), синтаксисон раиртæст дзырдаст æмæ хъуыдыйадæн; текстаен дæттын бирæаспектон раиртæст йæ сæйраг æууæлтæ æмæ арæзтмæ гæсгæ, æвзаджы бæлвырд функционалон хуызтæм ахастмæ, сæ 'взагон арæзты хицæндзинæдтæ æмæ æвзаджы аивгæнæн фæрæзтæй пайдакæнынадмæ гæсгæ;

7) лексикон æмæ грамматикон синонимийы коммуникативон-эстетикон гæнæнтæ æмбарын æмæ сæ хи ныхасы пайда кæнын;

8) мадæлон æвзаджы эстетикон функци æмбарын.

4.5.2. Ирон æвзаджы урокмæ домæнтæ.

Ирон æвзаджы урочы сæйраг нысæнттыл нымæд сты *æвзагон, лингвистикон, коммуникативон æмæ культурæзонаен компетенцитæ* рæзын кæнын.

Æвзагон æмæ лингвистикон компетенцитæ: зонын мадæлон æвзаджы наукон бындуртæ, ирон литературон æвзаджы нормæтæ, æвзаг куыд рæзы æмæ дзы куыд пайдагæнæн ис; зонын, ирон æвзаджы фæрстытæ цы ахуыргæндтæ иртæстой, уыдоны; кусын дзырдурæт хъæздыг кæныныл; арæхсын æвзаджы иуæгтæн анализ кæнынмæ; пайда кæнын зонын æвзаг æмæ ныхасы аивгæнæн мадæлттæй, алыхуызон дзырдурæттæй.

Коммуникативон компетенци амоны, цæмæй скъоладзаутæ зоной дзургæ æмæ фысгæ ныхасы культурайы бындуртæ; арæхсой ныхасы хуызтæй (дзургæ, фысгæ, хъусгæ) пайда кæнынмæ, ныхасы уавæртæм æмæ нысæнттæм гæсгæ дзурынмæ; арæхсой ныхас кæнынмæ сæ кармæ, фæлтæрддзинадмæ æмæ психологион миниуджытæм гæсгæ.

Культурæзонæн компетенци: ахуырдаутæ хъуамæ æнкъарой, ирон æвзаг ирон адæмы культураймæ зонгæ кæныны фæрæз кæй у æмæ æвзаг адæмы истори æмæ культураймæ баст кæй у, уый; зоной ирон ныхасы этикетон нормæтæ, арæхсой сæ пайда кæнынмæ.

Нырыккон урочы фылдæр æргом здæхт цæуы, скъоладзауы ахуырмæ чи разæнгард кæны, ахæм мæдзæлттæм. Урочы сæйраг структурон элементтæ сты:

1) ахуырдаутæ раздæр цы зонындзинæдтæ райстой, уыдон æмæ ма уыдоны бындурыл цы архæйдтытæ æххæст кодтой, уыдон дæр зæрдыл æрлæууын кæнын (æрмæст зонындзинæдтæ зæрдыл æрлæууын кæнын нæ, фæлæ уыцы зонындзинæдтæй ног ахуырадон уавæрты пайда кæнын, уыцы зонындзинæдты бындурыл ног зонындзинæдтæ райсын);

2) ног æмбарынадтæ бацамонын, ног арæхстдзинæдтæ (архæйдтытæ) райрæзын кæнын;

3) зонындзинæдтæй пайда кæнын – арæхстдзинæдтыл куыст (уыимæ æрмæг фæлхат кæнын æмæ бафидар кæнын дæр).

Урочы структурæ ахæм хуызы бындурыл аразгæйæ, ахуыргæнæджы къухы æфты проблемон уроктæ цæттæ кæнын.

ФПАС-мæ гæсгæ урочы методикон нысæнттæ сты:

1) скъоладзау хъуамæ хорз æмбара, абон урочы куыст цæуыл цæудзæн, цы зонындзинæдтæ хъуамæ райса, цы нысан æвæрд ис йæ размæ;

2) ахуырдаутæ урочы хъуамæ пайда кæной анализ æмæ синтезæй, абарстæй, кæной хатдзæгтæ; базоней æмбарынадты бастдзинад (цы сæм ис иумæйагæй, хицæн та цæмæй кæнынц);

3) скъоладзауты кусын кæнын хъæуы хибарæй. Хибарæй архайынаен та хорз æххуыс сты ахуыргæнæджы арæзт проблемон уавæртæ (цæлх-дуртæ). Цæлхдур иуварс кæнгæйæ, скъоладзаутæ фæцалх вæййынц сфæлдыстадон куыстыл, рæзы сæ логикон хъуыдыкæнынад;

4) урочы фæг æргом здахын хъæуы коллективон куыстмæ, скъоладзаутæ фылдæр хъуамæ кусой къордты кæнæ къайттæй. Къорды куыст уро-чы архайын кæны алы скъоладзауы дæр. Иумæйаг хъуыддагыл кусгæйæ, скъоладзаутæ кæнынц ныфсджындæр, активондæр;

5) урочы аразын хъæуы, скъоладзауты сæ хъуыдытæ æргом кæнынмæ разæнгард чи кæны, ахæм коммуникативон уавæртæ;

6) ахуырты рæстæг пайда кæнын хъæуы, скъоладзауты миддуне, сæ арæхстдзинæдтæ раргом кæнынæн хорз æххуыс чи у, ахæм алыхуызон куысты хуызтæй.

4.5.3. Системон-архайдон принципы бындурыл арæзт урок.

Федералон паддзахадон ахуырадон стандарты (ФПАС) бындурæвæрд ис уроктæ системон-архайдон бацыдмæ гæсгæ аразыны хъуыды.

Системон-архайдон принципмæ гæсгæ скъоладзау у ахуырадон процессы активон субъект, ахуыргæнæг та – скъоладзауы архайдмæ хъус дарæг.

Системон-архайдон принципы сæйраг идея – ахуырмæ цымыдисдзинад гуырын кæнын, скъоладзауты хиуыл кусынмæ разæнгард кæнын. Методы кæройнаг нысан у: схъомыл кæнын, йæ размæ бæлвырд нысæнттæ æмæ хæстæ æвæрынмæ æмæ сæ сæххæст кæнынмæ чи арæхсы, йæ архæйдтытæн дзуапп чи дæтты, ахæм активон адæймаг. Ацы нысан къухы бафтына æхуыргæнæг хъуамæ хорз æмбара, педагогон процессын скъоладзаутимæ иумæйаг хъуыддаг кæй у æмæ йæ æмгуыстады принциптыл аразын кæй хъæуы, уый.

Æркæсæм, системон-архайдон метод традиционæй цæмæй хицæн кæны, уымæ.

Традицион методикæмæ гæсгæ, ахуыргæнджытæ «дæттынц» зониндзинæдтæ, скъоладзаутæ та «исынц» зониндзинæдтæ. Афтамæй ахуырдау æнхæлмæ кæсы, цы йын бацамондзысты, цы йын «ратдзысты» ногæй, уымæ. Фæцахуыр вæййы искæмæй исты исыныл, нал фæкусы хибарæй, нал æй фæфæнды хъуыды кæнын. Стæй цæмæн, кæд æмæ йын «ратдзысты», ома бацамондзысты, уæд? Ацы хъуыддаг рахизы цардмæ, фæзыны удгоймаджы характерыл. Алцæмæ дæр фенхæлмæ кæсы цæттæйæ, кусын ахуыр нал вæййы.

ФПАС-ы сæйраг хъуыды – ахуыртæм системон-архайдон цæстæй кæсын – домæ, цæмæй скъоладзауæн ног зониндзинæдтæ цæттæйæ лæвæрд ма цæуой, фæлæ сæ йæхæдæг «агура», йæхæдæг сæ йæхицæн «гом кæна». Ахуыргæнæджы сæйраг хæс у скъоладзауы сахуыр кæнын урочы хибарæй кусын, хибарæй хатдзæгтæ кæнын; бацамонын, хибарæй цы хатдзæгтæ скодта, уыдонæй пайда кæнын.

ФПАС ахуыргæнæджы размæ æвæры ног хæстæ:

- нырыккон информацийон æхсæнады домæнтæн дзуапп чи дæтты, ахæм удгоймаг схъомыл кæнын;

- скъоладзаутæм рæзын кæнын хъæугæ информаци ссарыны æмæ йыл хибарæй бакусыны араехстдзинад;
- ахуырдаутæм индивидуалон цæстæй кæсын;
- скъоладзауты коммуникативон фæлтæрддзинад рæзын кæнын;
- педагогон куыстмæ сфæлдыстадон цæстæй кæсын.

Системон-архайдон методмæ гæстæ арæзт урок цæттæгонд цæуы цалдæр принципы бындурыл: архайды принцип, системондзинады, психологион æнцондзинады, вариативондзинады æмæ сфæлдыстады принциптыл. Бæлвырддæр сæ равзарæм.

1. Архайдды принцип: ахуырдау зониндзинадтæ цæттæйæ нæ исы, фæлæ сæ йæхæдæг амал кæны; ахуырмæ кæсы æмбаргæ цæстæй, йæ архайдтытæм хъус дары. Скъоладзау урочы разæнгардæй уæд кусдзæн, æмæ ахуыры нысан куы 'мбара, зониндзинадтæ йын царды æххуыс кæй уыдзысты, уый куы хата, йæ алы архайд дæр куы уа хъуыдыгонд æмæ æмбæрстгонд.

2. Системондзинады принцип: нысан кæны ахуыры этапты (райдайæн, астæуккаг, хистæр кълæсты) æнгом бастдзинад; скъоладзауты кар æмæ психологион хицæндзинадтæ хынцгæйæ, æмбæлгæ ахуырадон технологитæ æмæ методикатæй пайда кæнын.

3. Психологион æнцондзинады принцип: урочы зæрдæхæлар æмæ цæстуарзонæй кусынæн уавæртæ аразын, скъоладзауты æмæ ахуыргæнæджы æмгуыстадæн уавæртæ аразын, диалогон ахуырады форматæй пайда кæнын.

4. Вариативондзинады принцип: пайда кæнын, скъоладзауты раст хъуыды равзарыныл (ссарыныл) чи æфтауы, ахæм куысты хуызтæй.

5. Сфæлдыстады принцип: ахуырадон процесс хъуамæ рæзын кæна скъоладзауты сфæлдыстадон архайд, сæ сфæлдыстадон фæлтæрддзинад.

4.5.4. Системон-архайдон принципы бындурыл арæзт урочы этаптæ.

1. *Мотивацион уавæр.* Урочы ахадындынад аразгæ у йæ бацæттæгæнæн рæстæгæй (1-2 минуты), æмæ йын æнæмæнг хъуамæ уа мотивацион функци. Йæ нысан: ахуырдауты урочы архайынмæ сразæнгард кæнын, цымыдисдынад сæм сæвзæрын кæнын. Цас хуыздæр рауайа, уый бæрц зæрдæрайгæдæрæй уыдзæн ахуырдауты куыст урочы.

Мотивацион уавæр саразæн ис алыхуызон мадзæлтты фæрцы. Зæгъæм: урочы райдайæны кæрæдзийæн салам раттын, арфайы ныхæстæ зæгъын; урок райдайын музыкæйæ кæнæ слайдтæй; радзурын цардæй ист цау кæнæ худæг хабар; урочы райдайæны – «интригæ»: цымыдисаг

фарст, йæ дзуапп (хатдзæг) сбæрæг уыдзæн урочы кæрон; скæнын графикан диктант; равзарын урочы эпиграф (зындгонд адаймæгты хъуыдытæ, æмбисонд æ.а.д.); спайда кæнын театрализацийы кæнæ интеллектуалон хъазты элементтæй æ.а.д.

2. *Урочы темæ æмæ нысан сбæрæг кæнын.* Традицион методикайы ахуыргæнæг йæхæдæг хъусын кæны урочы темæ æмæ нысан, ног паддзахадон ахуырадон стандартмæ гæсгæ та урочы темæ æмæ нысан сбæрæг кæнынц скъоладзаутæ сæхæдæг, уый сын феххуыс вæййы урочы æмбаргæдæрæй архайынæн.

Урочы темæ «базонæн» ис тексты кæнæ слайдты фæрцы, эффективоныл нымæд у проблемон уавæр саразын. Зæгъæм, 5-æм къласы темæ «Нымæцон»-мæ рахизынæн ахуыргæнæг скъоладзаутæн ратты хæс: лæвæрд дзырдтæ сæ миниуджытæм гæсгæ ныхасы хайттыл адих кæнын: *скъола, ирон, æртæ, ахуыргæнæг, цæуын, райдзаст, стыр, æвд, ахуыр кæнын, зонд, фондз, кълас, кæсын*. Скъоладзаутæ дзырдтæ адих кодтой æртæ къордыл: номдартæ (*скъола, ахуыргæнæг, зонд, кълас*) миногонтæ (*ирон, стыр, райдзаст*) мивдисджытæ (*цæуын, ахуыр кæнын, кæсын*). Ахуырдаутæ зонынц ацы ныхасы хайттæ – семæ базонгæ сты райдайæн скъолайы – æмæ сæ æнцонæй фæбæрæг кодтой. Хъуыдытыл сæ бафтыдтой дзырдтæ *æртæ, æвд* æмæ *фондз*; бамбæрстой, цы ныхасы хайттæ зонынц, уыдонæй иуы æууæлтæн дæр дзуапп кæй нæ дæттынц, уый. Афæ ахуыргæнæг проблемон уавæры фæрцы рахызт ног темæмæ, сбæрæг æй кодтой ахуырдаутимæ иумæ.

Урочы нысаныл нымæд у, ахуырдаутæ цы хъуамæ базоной æмæ уыцы зониндзинæдты фæрцы цæмæ хъуамæ арæхсой, уый. Урочы нысан баст у йæ фæстиуджытимæ, къухы бафтыд æви нæ, уый та сбæрæг вæййы, скъоладзаутæ цы архайдтытæ æххæст кæныныл фæцалх сты, уымæй.

Алы урокæн дæр хъуамæ уа бæлвырд æмæ æнцонæвзарæн нысан; урочы нысан ахуырдаутимæ иумæ бæлвырдгонд æрцæуы урочы хæстæй.

Урочы нысан сбæрæг кæнын фадæттæ:

1) *Темæ-фарст.* Зæгъæм: «Цы ахуыр кæны лексикæ?», «Цы сты æмуидагон дзырдтæ?», «Цавæр бæрцбарæнтæ ис миногонæн?»; «Цæмæй хицæн кæнынц сæрмагонд æмæ æххуысгæнæг ныхасы хайттæ?» æ.а.д. Скъоладзаутæ хъуыды кæнынц, фарстæн дзуапп куыд раттой, ууыл, сæ хъуыдытæ æргом кæнынц, хъусынц кæрæдзи дзуæппытæм, сбæрæг кæнынц, урочы сæ цы архайдтытæ сæххæст кæнын хъæудзæн, уыдон.

2) *Ног æмбарынад равзарын.* Ахуырдаутæ хъуыды кæнынц термны (темæйы) нысаниуæгыл; æмбарынгæнæн дзырдуаты агурынц, урочы

темæйы цы дзырдтæ ис, уыдоны нысаниуджытæ. Зæгъæм, урочы темæ «Фадатон дзырд» æвзаргæйæ, сбæрæг кæндзысты дзырд «фадат»-ы нысаниуæг, ссардзысты йæм синонимтæ (*гæнæн, амал, уавæр*), йæмæ сардзысты дзырdbæстытæ (*хорз фадат, æвадат ран, ахуыры фадат*), уый фæстæ сбæрæг кæндзысты урочы нысан.

3) *Проблемон уавæр саразын*. Ацы мадзал нымад у æппæтæй ахадгæдæрыл, скъоладзауты активондæрæй архайын кæны урочы. Зæгъæм, 9-æм къласы темæ «Ирон ныхасы стильтæ» амонгæйæ, урочы райдайæны скъоладзауты адих кæнын фондз къордыл æмæ сæм раттын иу темæйыл фыст, фæлæ стилистикон æгъдауæй алыхуызон чи сты, ахæм тексттæ. Хæс: сбæрæг кæнын текстты хицæндзинæдтæ. Цы хатдзæгмæ æрцаудзысты, уый уыздæн ахæм: тексттæ фыст сты уыцы иу темæйыл, фæлæ сæ пайдагæнæн ис алыхуызон ныхасы уавæрты. Ахæм хатдзæджы фæстæ ахуырдаутæ сбæрæг кæндзысты урочы нысан: базонгæ уæвын стилистикæйы æмæ ныхасы стильты æмбарынаæдтимæ.

Урок райдайæн ис, ахуырдаутæ раззаг урочы цы цæлхдурыл сæмбæлдысты, уымæй дæр. Фаг зонындзинæдтæ сæм кæй нæ уызд, уымæ гæсгæ сын зын уызд йæ аиуварс кæнын. Дыккаг урочы йæм æмбæлы раздæхын, зæрдыл æй æрлæууын кæнын, æмæ афтæмæй сбæрæг уыздæн ног урочы нысан.

4) *Рацыд æрмæгыл æмæ ахуырдауты цæстдарæнтыл æнцой кæнын*. Зæгъæм, 5-æм къласы темæ «Æххæстгæнæн»-æй урок кæнгæйæ, ахуыргæнæг раздæр ныффидаг кæны темæ «Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ». Сæйраг уæнгты тыххæй цы базыдтой, уымæн скæны хатдзæг æмæ ратты хæс: «Сæйраг уæнгты тыххæй цы базыздат, уый зæрдыл даргæйæ, сбæрæг кæнут, æххæстгæнæны тыххæй цы хъуамæ базонат, уый».

5) *Равдисын урочы фæстиуджытæ*. Урочы нысан сбæрæг кæнынæн йæ райдайæны слайдыл равдисæн ис йæ фæстиуджытæ – урочы цы базонын хъæуы, уыздон. Скъоладзауты архайд фæцырддæр кæнынæн ацы куыст скæнæн ис хъазты хуызы. Зæгъæм, ахæм слайд:

Цы нын радзурид йæхи тыххæй миногон?

- *Æз дæн ... ныхасы хай.*

- *Дзуапп дæттын фæрстытæн ...*

- *Нысан кæнын ...*

- *Ныхасы хæйттæй хæларæй цæрын ...*

- *Хъуыдыйады вæййын ..., ...*

- *Ныхас кæнгæйæ мæ арæх пайда кæнынц, уымæн æмæ мæ фæрцы ...*

Ранымад мадзэлттэй уэлдай ма урочы нысан сбэлвырд кэнынээн спайда кэнаэн ис эндэер куысты хуызтэй дэр, әрмәст зәрдыл да-рын хъауы, ацы куыст коллективон кәй у, әмә йә әмдыхәй әххәст кэнын кәй хъауы. Фәлә, скьоладзауы урочы нысан әмгуыстәй бәрәг кэныныл әфтаугәйә, фадәттә аразын хъауы индивидуалон хъуыдыкэнынады райрәзтән дәр. Зәгъәм, ахуырдаутән бабар кэнын, урочы райдайәны сә размә цы хәстә әвәрынц, уыдон хицән сыфтыл ныффыссын, алчи дәр – йәхи нысан; урочы кәрон сәм раздәхынц әмә сын цы бантыст, ууыл әрдзурынц.

3. Системон-архайдон методәй арәзт урочы иннә этап у *ног әрмәгмә рахызынән проблемон уавәр саразын*. Уәлдәр куыд загътам, афтәмәй ахуырдаутә ацы этапы кусынц хибарәй. Ахуыргәнәг сын ратты, йә сәххәст кэнынән әнәмәнг ног әрмәг зонын кәм хъауы, ахәм хәсләвәрд (сә размә сын сәвәры цәлхдур). Скьоладзаутә, кьорды кусгәйә, хъуамә сбәрәг кәнәй, цавәр зонындзинәдтә әмә сын арәхстдзинәдтә нә фаг кәны хәсләвәрд сәххәст кэнынән, уый. Пайда кэнынц ахәм мадзэлттәй: таблица ЗФА (зонын - фәнды мә базонын - арәхсын), «мозговой штурм», кластер, «Мә хъуыды баххәст кән» ә.әнд.

4. *Проблемон уавәрәй рацәуын (цәлхдур аиувәрс кэнын)*. Скьоладзаутә ахуыргәнәджы әххуысәй агурынц, хәсләвәрд сәххәст кэнынән сә цы зонындзинәдтә хъауы, уыдон; сәххәст кэнынц хәсләвәрд. Ахуырдауы бон у хибарәй ног әмбарынад раргом кэнын (әнә ахуыргәнән чиныджы әххуысәй), хибарәй хатдзәг скәнгәйә, хәсләвәрд сәххәст кэнын. Спайда кэнаэн ис ахәм интерактивон куысты хуызтәй: хъуыддаджы хъазт, пресс-конференци, эксперимент ә.әнд.

5. *Ног әрмәгыл куыст*. Ахуырдаутә архайынц ног әрмәг хуыздәр базоныныл, әххәст кэнынц ног хәсләвәрдтә (1-2 фәлтәрәны). Ам спайдагәнән ис ахәм куысты хуызтәй: проблемон диалог, хъуыддаджы хъазт, иртасән куыст, текстмә фәрстытә бацәттә кэнын, рәдыд хъуыды ссарын әмә йә сраст кэнын ә.а.д.

6. *Ног зонындзинәдтә ныффидар кэнын*. Ацы этапы нысан у ног әрмәгыл бәстондәр бакусын. Ахуырдаутә әххәст кэнынц цалдәр хәсы, кусынц кәйттәй кәнә кьордтәй, амонынц сә алы архайд дәр. Пайдагонд цәуы алыхуызон активон әмә интерактивон мадзэлттәй. Зәгъәм, синквейн, диамантә, презентаци, хъазт «Зонындзинәдты къуыбылой», эстафетә, кластер ә.әнд.

7. *Хәдзармә куыст бацәмонын*. Ахуыргәнәджы бацәттә кэнын хъауы хәдзармә куысты цалдәр хуызы (конструктивон, сфәл-

дыстадон, иртасæн), цæмæй сæ скъоладзау, йæ зонындзинадтæ æмæ арахстдзинадтæм гæсгæ, иу равзара. Хæслæвæрдтæ хъуамæ фæйна-хуызон уой сæ вазыгджындзинадмæ гæсгæ дæр, ахуыргæнæджы хæс та у скъоладзаутæм раст хæслæвæрд равзарынмæ фæкæсын.

8. *Бæрæггæнæнтæ сæвæрын.* Ахуыргæнæг, скъоладзаутимæ уынаффæ кæнгæйæ, æвæры бæрæггæнæнтæ.

9. *Рефлекси* (хи архайд æмæ зонындзинадтæн аргъ скæнын, хи æнтыстыты æмæ къуылымпыдзинадты тыххæй хатдзæг скæнын). Рефлексийы рæстæг хатдзæгтæ скæнын хъæуы, урочы нысан æмæ йæ хæстæ куыд æххæстгонд æрцыдысты, уый тыххæй.

Йæ функцитæм гæсгæ рефлекси ваййы:

- 1) зæрдæйы уаг æмæ эмоционалон уавæры рефлекси;
- 2) архайды рефлекси;
- 3) ахуырадон æрмæджы мидисы рефлекси.

Зæрдæйы уаг æмæ эмоционалон уавæры рефлекси хуыздæр у урочы райдайæны кæнæ урочы кæрон. Йæ нысан у скъоладзауты зæрдæйы уаг, сæ ахаст ахуырадон процессмæ раггом кæнын. Спайда кæнæн ис зæрдæйы уаг æвдисæг хуызджын нывтæй, къамтæй, музыкæйæ, æмдзæвгæтæй æ. æнд.

Архайды рефлекси æххуыс у ахуырадон æрмæджытæн, куысты хуызтæн æмæ мадзæлттæн аргъ скæнынæн, ахадгæдæр æмæ цымыдисагдæр сæ кæцы уыди, уый сбæрæг кæнынæн. Рефлексийы ацы хуызæй пайдагонд цæуы урочы алы этапы дæр, фылдæр та – урочы кæрон.

Ахуырадон æрмæджы мидисы рефлексийы фæрцы бæрæггонд цæуы, скъоладзаутæ рацыд æрмæг куыд бамбæрстой, уый. Спайдагæнæн ис алы-хуызон мадзæлттæй, ахадгæдæрыл нымæд сты æнæххæст хъуыдыйæдтæ, тезистæ, афоризмтæ, раныхæстæ, синквейн. Зæгъæм,

1) *«Рефлексийы экран»*. Ахуырдауты раз – æнæххæст хъуыдыйæдты экран. Алчидæр, хи фæндонмæ гæсгæ, æвзæры фразæ æмæ йæ хæццæ кæны кæронмæ:

Абон æз базыдтон...

Урочы мæм цымыдисаг фæкаст ...

Зын мын уыди ...

Æз бамбæрстон ...

Урок мын феххуыс уыдзæнис ...

Базонын ма мæ фæнды ...

Хæдзары радзурдынаен...

2) *«Раныхæстæ»*. Скъоладзаутæ цæттæ кæнынц чысыл раныхæстæ: «Æз нæ зыдтон ... Ныр базыдтон ...».

- 3) «Синквейн» – рацыз æрмæджы бындурыл арæзт фондзрæнхъон:
1- аг рæнхъ – синквейны темæ æвдисæг дзырд-номдар;
2-аг рæнхъ – темæйы (дзырд-номдары) æууæлтæ æргомгæнæг 2 ми-
ногоны;
3-аг рæнхъ – темæйы (дзырд-номдары) архайд æвдисæг 3 мивдисæджы;
4-æм рæнхъ – цыбыр хъуыдыйад (фразæ) æргом кæны, темæйы аха-
дындзинад, йæ нысаниуæг;
5-æм рæнхъ – темæйы (дзырд-номдары) синоним – резюме, æвдыст
дзы цауы хи цæстæнгас темæмæ. Зæгъæм:

Мыр
хъæлæсон, æмхъæлæсон
нысан кæны, æвдисы, хъуысы
Мыр у æвзаджы къаннагдæр иуæг.
Зæл

Рефлексийы мадзæлттæ ма сты: кластер, таблицæ, хъазт «Микрофон», æнтыстдзинæдты асин (бæлас), анкетæ, «зын æмæ æнцон фæрстытæ», хуызджын быдыр æ.æнд.

Рефлекси скæнæн ваййы канд урочы кæрон нæ, фæлæ йæ алы эта-
пы фæстæ дæр, уæд скъоладзаутæ æмбаргæдæрæй архайдзысты урочы,
ахуыргæнæгæн та фадат уыздæн, æрмæг куыд æмбæрстгонд цауы, уымæ
хъус дарынаг.

Системон-архайдон метод скъоладзауты куыст урочы активондæр
кæнынмæ арæзт кæй у, уымæ гæсгæ аивта ахуыргæнæджы роль,
иумайагæй йæ функцитæ урочы. Урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæджы
хъæуы:

- 1) ног æрмæг (темæ) куыд хуыздæр фехъусын кæндзæн, ууыл ахъуы-
ды кæнын;
- 2) рацыз æрмæгæй скъоладзауты зæрдыл цы æрлæууын кæнын
хъæудзæн, уый сбæрæг кæнын;
- 3) рацыз æрмæг сфæлхат кæнынаг куысты хуызтæ бацагурын;
- 4) проблемон уавæр куыд сараздзæн, цы уыздæн цæлхдур
скъоладзаутæн, уый сбæрæг кæнын;
- 5) хибарæй куыст æмæ къордты куыст урочы куыд сараздзæн, ууыл
ахъуыды кæнын;
- 6) цавæр хатдзæгтæ хъуамæ скæной скъоладзаутæ, цæлхдур иуварс
кæнгæйæ, уый сбæрæг кæнын;

7) ног æрмæгыл бакусынæн бацагурын практикон хæслæвæрдтæ (уыдон дæр цæлхдурты хуызы).

Урок амонгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ:

1) йæхæдæг къаддæр дзура; чиныджы бакæсæн кæмæн ис, уыцы информаци цæттæйæ ма дæтта, фæлæ йæ кæсын кæна ахуырдаутæн;

2) скъоладзау дзуапп куы радта, уæд æй бафæрса, цæмæн афтæ хъуыды кæны, уымæй;

3) ахуырдауы дзуапп йæхæдæг ма раст кæна: уадз æмæ йын йæ рæдыд йе 'мбæлттæ ссарой æмæ сраст кæной;

4) скъоладзауы дзуаппæн (архайдæн) йæхæдæг аргъ ма кæна, йæхи æмæ йын йе 'мкъласонты бауадза;

5) хæслæвæрдтæ раст æмæ бæлвырд цæттæ кæна; скъоладзаутæй цы домы, ууыл-иу раздæр ахъуыды кæна;

6) фылдæр хъуамæ архайа урочы нæ, фæлæ урок цæттæ кæнгæйæ: урокмæ æрмæг агургæйæ, урочы структурæйыл хъуыды кæнгæйæ;

7) ахуыргæнæг урочы актер нæу, фæлæ режиссер.

Системон-архайдон методæй арæзт урочы анализ:

1. Хибарæй куыстæн цас рæстæг лæвæрд уыдис (урочы рæстæгæн йæ 50% къаддæр нæ).

2. Ахуыргæнæг йæхæдæг цас фæдзырдта (10 минутæй фылдæр нæ).

3. Цал скъоладзауы лæвæрдтой дзуапп урочы æмæ цас рæстæг хардзгонд æрцыд сæ дзуаппытæм байхъусынæн (цас фылдæр, уыйбæрц хуыздæр).

4. Цал скъоладзауы райстой бæрæггæнæнтæ (хъуамæ иууылдæр райсой).

5. Цал скъоладзауы уыдысты цæттæ ног æрмæгмæ байхъусынмæ?

6. Цал скъоладзауы бамбæрстой ног æрмæг?

7. Хæдзармæ куыстæн ахуыргæнæг цавæр хæслæвæрдтæ радта?

4.6. Урочы структурон хæйтты мидис

Традицион урок арæзт у ахæм хæйттæй: бацæттæгæнæн хай, хæдзармæ куыст бæрæг кæнын, ног æрмæг æмбарын кæнын, ног æрмæг фидар кæнын, арæхстдзинадтæ æмæ зонындзинадтæ гуырын кæнын, урочы хатдзæгтæ кæнын, хæдзармæ куыст раттын.

Методикæйы ныффидар ис урочы хæйтты ахæм дих:

- хæдзармæ куыст бæрæг кæнынæн – урочы фæндзæм хай (8-9 минуты);

- ног æрмæг бамбарын кæнынæн – урочы æртыккаг хай (12-15 минуты онг);

- зонындзинадтæ æмæ араехстдзинадтæ сæвзаерын кæнынæн (ома фæлтæраенты фæрцы ног æрмæг ныффидар кæнынæн) – урочы æртыккаг хай (15 минуты онг);

- иннæ хайттæн – фæйнæ 2-3 минуты.

Тырнын хъæуы рæстæджы уыцы фæлгæттæй нæ хизынмæ – уый фæрцы урокæн уыдзæнис хъæугæ темп, ахуыргæнинагтæ рæстæг нæ сафдзысты, фæлæ иумæйаг куысты архайдзысты.

4.6.1. Бацæттæгæнæн рæстæджы нысан у скъоладзауты куыстмæ сразæнгард кæнын. Раст ацы этапы сбæрæг вæййы, урокæн цавæр темп уыдзæни æмæ чи куыд кусдзæни, уый. Ацы хайæн æгæр ныддаргъ кæнæн нæй, нæ дзы хъæуы уæлдай митæ æмæ ныхæстæ, науæд фехæлдзæн æппæт урочы арæст дæр.

Хæдзармæ куыст бæрæг кæнын мидис у скъоладзауты бафæрсын æмæ фысгæ хæслæвæрдтæ сбæрæг кæнын. Йæ сæйраг нысан - рацыд æрмæг куыд бамбæрстой æмæ фæлтæрантæ куыд раст сæххæст кодтой, уый раиртасын.

Уæлæмхасæн нысæнттæ: хæдзармæ куыст æппæт дæр сæххæст кодтой æви нæ, уый сбæрæг кæнын, хъомыладон куыст бакæнын, ахуыргæнинагты зонындзинадтæ æмæ араехстдзинадтæн аргъ скæнын.

Хæдзармæ куыст фылдæр хатт фæбæрæг кæнынц урочы райдайæны. Фæлæ йæ саразæн ис ног æрмæгыл куысты элементы хуызы дæр (кæд æрмæджытæ баст сты, уæд). Хæдзармæ куыстæн йæ иу хай сбæрæг кæнæн ис йæхи сæрмагонд рæстæджы, ома урочы райдайæны, иннæ хай та – ног æрмæгыл кусгæйæ.

Сбæрæг кæнын хъæуы: 1) æвзаджы тыххæй зонындзинадтæ, ома теоретикон æрмæг; 2) фысгæ куыст, ома фæлтæрантæ æ.æнд.; 3) растфыссынад.

Æвзагон æрмæг бæрæг кæнгæйæ, домын хъæуы æххæст, монолджы хуызæн арæст дзуапп. Ахæм дзуаппы формæйыл скъоладзауты хъæуы ахуыр кæнын: дзуаппæн пылан саразын, пыланмæ гæсгæ дзуапп ныфффыссын, стæй йæ радзурын, фыстмæ нæ кæсгæйæ; кæрæдзи дзуæппытæн анализ кæнын; кæрæдзи дзуæппытæ æххæст кæнын æ.а.д.

Фысгæ хæслæвæрд бæрæг кæнын. Ахæм хæслæвæрдтæ (фæлтæрантæ) вæййынц æвзагон тематæй, растфыссынад æмæ пунктуацийæ, стæй ныхасы рæзтыл куыстæй (сфæлдыстадон куыстытæ ахуыргæнæг къласы нæ бæрæг кæны).

Фонетикæ, лексикæ кæнæ грамматикайы фæлтæрæнтæ домæнц куысты ахæм хуызтæ сæххæст кæнын: бахахх кæнын, рафыссын, саразын дзырдбæстытæ / хъуыдыйæдтæ, саразын схемæтæ, равзарын хъуыдыйæдтæ æ.æнд. Зæгъæм: *Рафыссут текст, сæвæрут æрхæцæн нысантæ. Бамбарын кæнут æрхæцæн нысантты æвæрд. Схемæмæ гæсгæ равзарут дыгай хуымæтæг æмæ вазыгджын дзырдбæстытæ.*

Ахæм фæлтæрæнтæ бæрæг кæнгæйæ, текст æнæхъæнай кæсын нæ хъæуы. Хуыздæр у хицæн фрагменттæ бафæрсын: 1) бакæс хуымæтæг / вазыгджын дзырдбæстытæ; 2) зæгъ, цы у вазыгджын дзырдбæст, æмæ дæнцæг æрхæсс хæдзармæ куыстæй; 3) зæгъ, цавæр ахастытæ ваййы дзырдбæсты хайтты æхсæн, æмæ дæнцæг æрхæсс хæдзармæ куыстæй æ.æнд.

Орфографион æмæ пунктуацион хæслæвæрдтæ бæрæг кæнæн ис æфтæ:

– иу ахуыргæнинаг фæлтæрæн / (йæ хай фыссы) фæйнагыл, иннæтæ уымæ гæсгæ бæрæг кæнынц сæхи куыстытæ;

– ахуыргæнинагтæ дæнцæгтæ хæссынц сæ хæдзармæ куыстæй;

– ахуыргæнинагтæ дæнцæгтæ рафыссынц сæ хæдзармæ куыстæй;

– диктант хæдзармæ лæвæрд фæлтæрæны текстæй;

– хæдзармæ лæвæрд фæлтæрæны бындурыл табицæ саразын æ.æд.

4.6.2. Ног æрмæг æмбарын кæнын – урочы сæйраг хай. Ис ын дыууæ нысаны: цы æвзагон фæзындтæ ахуыр кæнынц, уыдонæн сæ миниуджытæ раггом кæнын (ома æвзагон æрмæгимæ базонгæ кæнын), æмæ, ахуыргæнинагтæ цы зонындзинæдтæ райстой, уыдонæй сæ практикон хуызы пайда кæнын сахуыр кæнын.

Ног æвзагон (кæнæ ныхасы) фæзындимæ зонгæ кæныны куысты рахицæнгæнæн ис ахæм этаптæ:

– æвзагон (ныхасы) фæзынд равдисын;

– уыцы фæзынды сæйраг миниуджытимæ базонгæ кæнын;

– термин бацамонын;

– æмбарынад бацамонын.

Æвзагон фæзынд æвдыст ваййы дзургæйæ (кæд æмæ фонетикон фæзындтимæ – мыртимæ, цавдимæ, интонациимæ зонгæ кæнынц, уæд) кæнæ фысгæйæ (орфограммæтæ кæнæ пунктограммæтæ).

Æрмæг дзургæйæ равдисыны тыххæй ахуыргæнæг хъуамæ рагацау бацæттæ кæна хъæугæ дæнцæгтæ. Зæгъæм, цавды æгъдæуттыл дзургæйæ, æнæмæнг равдисын хъæуы цавды рахызт дыккаг уæнгæй фыццагмæ (уый у предметы бæлвырддинады æвдисæн): *Хæдон ныхсадта* (æбæлвырд, цавæрдæр хæдон; цавд хауы дыккаг уæнгыл) – *Хæдон ныхсадта* (ома

хæлаф нæ, фæлæ хæдон, бæлвырд предмет; цавд рахызти фыццаг уæнгмæ). Ахæм дæнцæгтæ фыссын хъæуы урочы планы.

Лингвистикон фæзынды сæйраг миниуджытимæ зонгæ кæнын. Ацы куыст бакæнæн ис дыууæ хуызы: 1) ахуыргæнæг æрмæг дæтты цæттæйæ, йæхæдæг æй æмбарын кæны (базоныны *догматикон* хуыз); 2) ахуырдаутæ сæхæдæг агурынц дзуапп проблемон фæрстытæн, сæхæдæг æрцауынц раст хатдзæгтæм (базоныны *эвристикон* хуыз). Ацы хуызтæй (методтæй) алкæмæн дæр ис йæхи нысан, йæхи функцитæ. Спайда кæнæн сæ ис хицæнтæй дæр æмæ иумæ дæр.

Бынтон æнæзонгæ, ног æрмæг амонгæйæ, ахуыргæнæг, кæй зæгъын æй хъæуы, равзæрдзæнис фыццаг хуыз. Зæгъæм, мивдисæджы бæллиццаг здæхæны арæст ахуырдаутæн анализ кæнынмæ куы радта, уæд, иуæй, бирæ рæстæг бахардз уыздæнис, иннæмæй та раст хатдзæгтæ скæндзысты, уый дызæрдыггаг у. Уый хыгъд эвристикон куыстæй спайда кæнæн ис, миниуæгæвдисæг миногонты барæн бæрцы арæст амонгæйæ.

Афтæмæй, догматикон хуызæн характерон сты æмбарынгæнæн методтæ: ахуыргæнæджы ныхас, ахуыргæнæн чиныджы æрмæг – раиртæст; агурæн методтæ та сты иумæйаг ныхас (беседæ), ахуырдауты индивидуалон куыст – æрмæджы анализ. Урокмæ цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг рагацау æвзары амоныны методтæ, бæрæг кæны, куыд сæ пайда кæндзæнис, уый æмæ сæ фыссы урочы планы.

Ног æрмæгимæ зонгæ кæнгæйæ кæнæ рацыд æрмæг фæлхат кæнгæйæ, ахуыргæнæг пайда кæны амоныны мадзæлттæй (ахуыргæнæн чиныг, нывтæ, таблицæтæ æ.а.д.) æмæ уыдон дæр бæрæг кæны урочы планы.

Куысты иннæ этап – æмбарынады формулировка, ома лингвистикон фæзынды сæйраг миниуджыты æвзæрст балхынцъ кæнын. Ацы куысты хуыз баст у къласы цæттæдзинадимæ. Лæмæгъдæр къласы ахуыргæнæг йæхæдæг хатдзæгтæ кæны кæнæ та скъоладзауты кусын кæны ахуыргæнæн чиныджы æрмæгимæ – раиртæстимæ, тыхджындæр къласы та скъоладзаутæ сæхæдæг кæнынц ахæм хатдзæгтæ, уый фæстæ сæ фæбæлвырд кæнынц, чиныджы текстимæ абаргæйæ.

4.6.3. Арæхстдзинæдтæ æвзарын кæныны этап. Урочы ацы хайы скъоладзаутæ хъуамæ 1) бахъуыды кæной ног информации; 2) сфæлхат æй кæной; 3) базоней дзы пайда кæнын.

Æрмæг *бахъуыды кæныны тыххæй* пайда кæнынц ахæм фæлтæраентæй: скъоладзаутæ дыууæ-æртæ хатты хинымæр кæсынц ахуыргæнæн чиныджы теоретикон æрмæг (раиртæст); аразынц раиртæсты (теоретикон тексты) план æмæ йын уыцы планмæ гæстæ радзурынц йæ мидис; теоретикон тексты бындурыл аразынц таблицæтæ æ.æнд.

Скьоладзаутæ æрмæг *фæлхат кæныны*, фæрстытæн дзуæппытæ (цыбыр кæнæ æххæст, раиртæстмæ хæстæг кæнæ хи ныхæстæй) дæтгæйæ.

Зонындзинæдтæй пайда кæнынмæ арæхстдзинад ахуыргæнæг æвзарын кæны, куысты бæлвырд алгоритм (сæрмагонд архæйдтытæ кæрæдзи фæдыл) амонгæйæ. Зæгъæм, миногон *хъæуккаг*-ы уидаг æмæ суффиксы æхсæн æмхъæлæсон æвзаргæйæ (*хъæу...аг*), скьоладзау кæрæдзи фæдыл хъуамæ сбæрæг кæна: 1) ныхасы хай; 2) дзырды арæст; 3) орфограммæ кæм ис, дзырды уыцы хай; 4) орфографион æгъдау (фæтк) æмæ афтæмæй скæна хатдзæг: суффикс (кæнæ фæсæфтуан) –аг-ы размæ фыссын хъæуы дывæргонд æмхъæлæсон (*кк*).

Ахæм фæлтæрæны хъуамæ уа 4–5 дæнцæджы. Уыимæ фыццаг дæнцæг ахуыргæнæг æвзары йæхæдæг, æвдисы, йæ хъуыдытæ фæд-фæдыл куыд цæуынд, уый æмæ ацы алгоритм амоны скьоладзаутæн.

Цавæрфæнды фæлтæрæныл куыст дæр арæст у хицæн элементтæй: 1) фæлтæрæн æххæст кæныны нысан сæвæрын; 2) фæлтæрæн æххæст кæныны хуыз сбæрæг кæнын; 3) дæнцæг раттын; 4) скьоладазуты куыст фæлтæрæныл; 5) скьоладзауты куыст сбæрæг кæнын.

Ацы куысты стыр бынат ахсы *хуызæг*. Уый æнаæмæнгæй хъæуы лæмæгъ къласы дæр æмæ тыхджын къласы дæр. Фæлтæрæн æххæст кæныны размæ ахуыргæнджы æххуысæй равзарын хъæуы иу-дуюуæ дæнцæджы, ома раттын хуызæг

Фæлтæрæн æххæст кæнгæйæ, скьоладзау куы фæтыхса, уæд куысты кæронмæ æнхъæлмæ кæсын нæ хъæуы, фæлæ йын хъæуы феххуыс кæнын, иннæтæн сæ куыст нæ къуылымпы кæнгæйæ.

4.6.4. Урокæн хатдзæгтæ кæнын. Ацы этапы нысан у, рацыд æрмæг куыд бамбæрстой, уый сбæлвырд кæнын. Уый тыххæй раттын хъæуы бæлвырд, цыбыр фæрстытæ, зæгъæм: *Цæмæй хицæн кæныны барæн бæрцы миногонтæ бындурон бæрцы миногонтæй? Цæй фæрцы арæст цæуы миногонтæ барæн бæрцы формæ? Цавæр миногонтæн ис барæн бæрцы формæ?*

Фæрстытæ хъуамæ комкоммæ баст уой урочы темæимæ. Хатгай урочы кæрон арæх фехъусæн ис ахæм фæрстытæ: *Ацы урочы ногæй цы базыдтат? Урочы уæ зæрдæмæ цы фæцыдис? Уæ куыстæн цавæр аргъ кæнут?* Ахæм фæрстытæ нымайæм æнаппайда æмæ комкоммæ зианхæссæг, рæстæгсафæн ныхæстыл. Ахуыргæнджытæ фæзæгъынц, нырыккон стандарттæ афтæ домынц, зæгъгæ. О, райдайæн æмæ астæуккаг ахуырады стандарттæ домынц, цæмæй скьоладзау æмбара, урочы цы ми кæны, уый æмæ йæ куысты хъæдæн аргъ кæнын зона. Фæлæ ахæм фæрстытæ,

иуай, æгæр комкоммæ æмæ примитивон сты, иннаемæй та сæ мидис кон-
кретон нæу, иу бæлвырд дзуапп нæ домынц.

Хæдзармæ куыст – æвзаг амоныны куысты æнаемæнг хъæугæ, ахс-
джиаг этап. Хæдзармæ куыст æххæст кæнгæйæ, скъоладзау банкъары,
ирон æвзаг *йæхæдæг* кæй ахуыр кæны, зонындзинадтæ *йæхæдæг* кæй
исы, уый.

Хæдзармæ куыст æгæр стыр æмæ æгæр зын куынæ уа, уæд æй
скъоладзаутæ разæнгарддæрæй æххæст кæндзысты. Методикайы
ныффидар сты ахæм стандарттæ: 5 – 9 кълæсты хæдзармæ куыстыл
(раиртæст сахуыр кæнын, теоретикон æрмæг сфæлхат кæнын æмæ фысгæ
фæлтæрæнтæ сæххæст кæнын) хардз кæнæн ис æппын фылдæр 30-40
минуты. Хæдзармæ куыст дæтгæйæ, хынцын хъæуы куыд тыхджын,
афтæ лæмæгъ скъоладзауты нымæц дæр. Тыхджындæртæн пайда у чы-
сыл зындæр кæнæ уæлæмхасæн хæслæвæрдтæ дæттын, цæмæй цымыдис
кæной ирон æвзагмæ, уый тыххæй.

Арæхдæр хæдзармæ куыст раттынц, урочы кæронмæ ма дыууæ-æртæ
минуты куы баззайы, уæд. Уымæ ахуыргæнæг æнаемæнг хъуамæ бам-
барын кæна хæдзармæ куысты нысан, йæ мидис, стæй йæ цы хуызы
сæххæст кæнын хъæуы, уый.

4.7. Ахуыргæнæгмæ домæнтæ

Цæмæй урок раст арæст æмæ хæрзхæд рауайа, цæмæй йын хъæугæ
фæстиуджытæ уа, ома, ахуыргæнæг йæ размæ цы нысан æрæвæрдта, уый
йæ къухы бафта, уымæн бирæ цыдæртæ хъæуы, уымæ – ахуыргæнæгæн
йæхи миниуджытæ дæр: йæ удыхъæды миниуджытæ, йæ зонындзинадтæ,
иумæйаг культурæ, эрудици, йæ профессионалон арæхстдзинадтæ.
Ахуыргæнæг йæ предмет куынæ зона, куынæ йæ уарза, уæд ахуырдауты
нæ асайдзæн, нæ сын бауарзын кæндзæн нæдæр предмет, нæдæр йæхи.
Цæмæй урок пайда хæсса, уый тыххæй скъоладзаутæм сæвзæрын кæнын
хъæуы цымыдисдзинад ирон æвзагмæ, пайда кæнын хъæуы æндæр пред-
метты æрмæгæй (уымæн хорз гæнæнтæ ис ахуыргæнæн чингуыты).

Мадæлон æвзаг амонын æмæ ахуыр кæнын у мадæлон культурæ
хъахъхъæныны æмæ рæзын кæныны мадзал.

Цы хуызы сæвзæрын кæнæн ис цымыдис ирон æвзагмæ? Урочы темп
тагъддæр кæнгæйæ? Алыхуызон техникон мадзæлттæй æмæ фæлтæ-
рæнты, куыстыты интерактивон хуызтæй пайда кæнгæйæ? Ирон æвзаг

æмæ адамы рагон историимæ, культураимæ зонгæ кæнгæйæ? Нæ, æппæт ацы мадзæлттæ хицæнтæй нæ сæвзарын кæндзысты ирон æвзагмæ нæдæр уарзондзинад, нæдæр цымыдисдзинад.

Цымыдисдзинад, фыццаджыдæр, баст у ахуыры мотивтимæ. Райдайæн кълæсты ахуырдаутæ цавæрдæр предметмæ сцымыдис вæййынц, уымæн æмæ сæм урок хъазты хуызæн фæкæсы. Фæстæдæр скъоладзаутæ уыйас цымыдис нал вæййынц, фæлæ сæ ахуыргæнæджы ныхас фæуырны, нæ предмет тынг ахсджиаг у, зæгъгæ. Уый фæстæ хъуыды кæнын райдайынц, предметæй цы зонындзинæдтæ райстой (кæнæ сæ бон у райсын), уыдонæн цавæр практикон ахадындынад ис, ууыл.

Ахæм уавæрты фылдæр кæны ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджыты бæрнондзинад: хъуамæ сæ ныхасы хъæд уа æнаæпп, аив, сæ зонындзинæдтæ – арф, сæ профессионализм – бæрзонд.

Кæй зæгъын æй хъæуы, ахуыргæнæг, сывæллæтты зонд æмæ зæрдæтæ йæ предметмæ здахгæйæ, пайда кæны хъазтæй дæр, цымыдисаг цаутæй дæр, йæхи дзырдарæхстæй дæр – оратор æмæ актеры миниуджытæй. Фæлæ фыццаджыдæр ахуыргæнæг хъуамæ пайда кæна, сывæллæттæ фæзмын кæй уарзынц, уымæй. Æмæ йын хъуамæ фæзмой йæ арф зонындзинæдтæ ирон æвзагæй (тырной сæм), йæ æнæхин, зæрдæбын уарзондзинад ирон æвзагмæ (уый афтæ куына уа, уæд æй сывæллæттæ уайтагъд банкъардзысты, æмæ сæ ницавæр ныхæстæй асайдыстæм).

Пайда кæнын хъæуы скъоладзауты кары хицæндзинæдтæй. Кæстæрты æргом раздахæн ис урочы рæсугъд фæлыстæй, цымыдисаг дæнцæгтæй, æнахуыр мадзæлттæй, алыхуызон хъæзтытæй. Фæлæ уыдон хъуамæ æнгом баст уой урочы нысан æмæ æрмæгимæ. Стæй сæ æгæр арах пайда кæнæн нæй – тынг тагъд сæ схыг вæййынц скъоладзаутæ.

Бирæ арфдæр æмæ тыхджындæр у ахуыргæнæджы ныхас – авторитетон куы уа, скъоладзаутимæ йын æцæг æнгом бастдзинад куы уа, уæд.

Фæлæ ахуыргæнæджы ныхас дæр бафидар кæнын хъæуы дæнцæгтæй – равдисын предметы, ома ирон æвзаджы практикон ахадындынад, ирон æвзаг зонын æхсæнады куыд кадджын у æмæ цæмæн хъæуы, уый.

Ахуырдауты цымыдис цæмæй ма сæфа, уый тыххæй урокты хъуамæ уа ног æрмæг, ног информаци – куыд сæ мидисы, афтæ сæ методты ‘рдыгæй дæр.

Куыст аразын хъæуы афтæ, цæмæй ног зонындзинæдтæ райсыныл скъоладзаутæ сæхæдæг дæр архайой, хъуыды кæной, цавæрдæр цæлхдуртæ иуварс кæной. Зæгъæм, бабæтгæ- æмæ домгæвазыгджын хъуыдыйæдтæ куы базоной, уæд бакæнæн ис ахæм куыст: лæвæрд

хъуыдыйæдтæ адих кæнын къордтыл: 1) хуымæтæг, 2) бабæтгæвазыгджын, 3) домгæвазыгджын. Хъуамæ ма дзы баззайа, иу къордмæ дæр чи нæ бахаудис, ахæмтæ – æнæбæттæг вазыгджынтæ. Æмæ уыцы хъуыдыйæдты миниуджытæ скъоладзаутимæ иумæ æвзаргæйæ, ахуыргæнæг рахиздзæнис ног темæмæ.

Цымыдис æвзæрын кæны куысты ахæм хуыз, æмæ сывæллæттæ сæхи фæлтæрддзинадæй кæм спайда кæнынц. Зæгъæм, мивдисæджы разæфтуанты нысаниуджытæ амонгæйæ, сывæллæттæн раттæн ис ахæм хæс: радзурут-ма уæ хæдзарон царæгойы / æмбалы / сыхаджы / уæ боны фæткы тыххæй æмæ спайда кæнут мивдисджытæй ацы разæфтуантимæ. (*Гæды рудзынджы тæрвазмæ сгæпп кодта, стæй фæстæмæ æргæпп кодта.*) Кæм уыди гæды? Рудзынгæй уæлдæр æви дæлдæр? Ныр та уæ хъуыдыйæдты мивдисджытæн сæ бынæттæ баивут æмæ зæгъут, цы рауади уæ радзырдæй? (*Гæды рудзынджы тæрвазмæ æргæпп скодта, стæй фæстæмæ сгæпп кодта.*) Ныр та кæцыран уыди гæды?

Ахæм фæлтæрæнты фæрцы ахуырдауты бауырны, цы æрмæг ахуыр кæнынц, уымæн практикон ахадындынад кæй ис, уый.

Тынг ахсджиаг у темæты бастдзинад. Æрмæг хъуамæ цæуа хуымæтæгæй вазыгджындæрмæ, æнцонæй зындæрмæ, зындгондæй ногмæ. Ног æрмæг ахуыр кæнгæйæ, скъоладзаутæ хъуамæ æнцой кæной, раздæр цы базыдтой, ууыл. Афтамæй æмбардзысты, сæ зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ алы урочы дæр кæй хъæуынц æмæ фылдæр кæй кæнынц, уый.

Предметмæ цымыдис æвзæрын кæнынц алыхуызон ахуырадон (уыимæ техникон дæр) мадзæлттæ дæр.

Ахсджиаг бынат ис дидактикон æрмæджы мидисæн дæр (зæгъæм, цымыдисаг информаци дзырдты равзæрды тыххæй, фыссынады фæзынды тыххæй, фыццаг фысгæ цыртдзæвæнты тыххæй, растфыссынады нормæты ивддзинæдты тыххæй æ.а.д.).

4.8. Ирон æвзаджы урочы бастдзинад иннæ предметтимæ

Ацы фарст уæлдай ахсджиагдæр у ирон æвзаг амоныны методикæйы. Дыууынам æнусы дыккаг æмбисы ирон æвзаджы программæтæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæн, стæй ирон æвзагæн куыд ахуырадон предметæн йæ мидис уыдис «лингвистикон æмбарынадтæ, растфыссынады æмæ ныхасы арæхстдзинæдтæ». Уыимæ фылдæр æргом здæхт цыдис æвзагон

компетенцимæ, ома æвзаджы æмбарынадтæ, æвзаджы структурæ сахуыр кæнынмæ. Иу ныхасæй, ахуыргæнæн чингуытæ уыдысты грамматикæйы чингуытæ.

Ахуыргæнæн чингуыты ног фæлтæры бындурæ ис *поликультурон ахуырады полилингвалон хуыз*. Цы нысан кæны уый?

Ирон æвзаджы нырыккон ахуыргæнæн чингуытæн грамматикæтæ уæвыны бар нал ис. Сæ хæс у уæрæхдæр, ахсджиагдæр æмæ уæззаудæр. Ирон национ ахуырад та ногæй фыццаг къахдзæфтæ кæны. Ирыстоны скъолатæн сæ фылдæры ирон æвзаг у æрмæст ахуырадон предметтæй иу. Ома скъоладзаутæ иронау дзурынц æрмæст ирон æвзаг æмæ ирон литературæйы урокты. Уыцы урокты дæр айдагъд æвзаджы æмæ литературæйы терминтæ куы базоней, сæ ныхасы сæр æвзаджы структурæ æмæ аивадон литературæйы истори куы уа, уæд кæм хъуамæ сахуыр уой музыка æмæ политика, ахуырад æмæ наука, экономика æмæ географи, математика æмæ нывкæнынады тыххæй иронау дзурын, иронау хъуыды кæнын? Æппæт уыцы хæстæ ныртæккæ сæхимæ райстой ирон æвзаджы ахуыргæнæн чингуытæ. Сæ мидис арæст у дыууæ хайæ – æвзагон æрмæг æмæ ныхасы æрмæг. Кæд æвзагон æрмæджы гуырахст æмæ структурæ традицион у, уæд дыккаг хай та (ныхасы компетенци кæм рæзы, уый) бынтон ног хъуыддаг у æрмæст ирон нæ, фæлæ æппæт уæрæсейаг ахуырадон дæр. Уыдон бындур æрæвæрдтой, ныртæккæ Уæрæсейы Федерацийы астаукаг ахуырад кæуыл æнцыйы, уыцы принципæн – поликультурон принципæн.

Ахуыргæнæн чингуыты ныхасы темæтæ афтæ арæст сты, æмæ, иуæй, æххæссынц æхсæнады царды сæйрагдæр сферæтыл (аив литературæ, адæмон сфæлдыстад, культурæйы иннæ къабæзтæ, наука, истори, географи, ахуырад æмæ æнд.), иннæмæй та, æвдисынц уыцы сферæтæ Ирыстоны, Кавказы, Уæрæсейы æмæ дунейы. Афтæмæй чингуыты æрмæг хъуамæ æххæст кæна цалдæр хæсы: скъоладзауæн бацамона царды алы къабæзты тыххæй иронау æдæрсгæ æмæ раст дзурын, хъомыл дзы кæна Ирыстоны æмæ Уæрæсейы патриотæй, дунейы гражданинæй.

Зæгъæм, 11-æм къласы, скъоладзаутæн сæ дунæмбарынад æппæты уæрæхдæр æмæ арфдæр куы ваййы, уæд сæ ирон æвзаджы ахуыргæнæн чиныг, æвзагон æрмæгæй уæлдай, иронау зонгæ кæны дунейы номдзыддæр физиктимæ, астрономийы историйы цаутимæ, фæсарæйнаг бæстæты ахуырадон системæтимæ, спорты æнтыстдзинæдтимæ æ.æнд.

4.9. Факультатив, элективон курс

Нырыккон ахуырадон базисон пълантæм гæсгæ бирæ скъолаты ирон æвзагæн рахицæн кодтой «скъолайы компонентæй» къуыри иу сахат. Уыцы сахат сывæллæттимæ кусын хъæуы, урочы хуызæн чи нæу, ахæм формæты.

Ацы сахатæй спайда кæнæн ис, сывæллæтты кар хынцгæйæ, факультативы, иртасæн къорды, сфæлдыстадон къорды хуызы. Куысты нысан у зонындзинæдтæ арфдæр кæнын; йæ мидисæн равзарæн ис иу стыр темæ кæнæ цалдæр кæрæдзинмæ баст темæйы. Кусæн ис алы хуызты: лекцитæ, практикон ахуыртæ, тестытæ, иртасæн куыст, консультацитæ, компьютер-тыл куыст æ.æнд.

Хуызæгæн дæттæм факультатив «Мæ ирон æвзаг»-ы цыбыр программæ.

«Мæ ирон æвзаг»

Ирон æвзаджы бынат дунейы æвзæгты æхсæн æмæ нырыккон æхсæнады (3 сах). Ирон æвзаджы равзæрд, йæ функцитæ нырыккон æхсæнады.

Ныхасы культурæ. Æвзаджы нормæ. (17 сах)

Ныхасы культурæйы æмбарынад. Ныхасы культурæйы аспекттæ. Æвзаджы нормæ. Нормæты хуызтæ: орфоэпион, лексикон, грамматикон, стилистикон. Ныхасы миниуджытæ. Монологон нихасы культурæ. Æвзаджы этикет.

Ирон æвзаг куыд РЦИ-А падзахадон æвзаг (14 сах)

Хъуыддаджы гæххæттыты æвзаг. Хъуыддаджы фыстæг. Ирон æвзаг рекламæйы. Арфæтæ. Ныхасы техникæ. Ныхасы хуызтæ. Ныхасы стиль-ты миниуджытæ.

Райдайæн кълæсты саразæн ис къорды куыст, зæгъæм, ахæм темæмæ гæсгæ: «Базонгæ уæм! Чи дæ?»

Къорды куысты нысан: ирон нихасы этикетыл сахуыр кæнын.

Куысты хæстæ: этикетон фразæтæй пайда кæнын бацамонын; сывæллæтты дзырдурæтæ фæхъæздыгдæр кæнын; ирон æвзагмæ цымыдисдинад æвзæрын кæнын.

Æнцойгæнæн дзырдтæ: *цардæрфыст, фыдаелтæ, фæдонтæ, фыдаелты æгъдауттæ, къона, арт, хæрæфырт...*

Хæдзармæ куыст: ныййарджыты æххуысæй «бинонты бæлас» сныв кæнын кæнæ къамтæй бинонты фотогалерейæ саразын.

V. ФОНЕТИКÆ, ЛЕКСИКÆ ÆМÆ ГРАММАТИКÆ АМОНЫНЫ МЕТОДИКÆ

Ирон æвзаджы системæ цы æмбарынадтæ æвдисынц, уыдон хауынц æвзаджы æппæт хæйттæм дæр: фонетикамæ, лексикамæ фразеологимæ, дзырдарæст æмæ грамматикамæ, ома морфологи æмæ синтаксисмæ, стæй растфыссынад æмæ пунктуацимæ. Æппæт уыцы æмбарынадтæ лæвæрд сты ирон æвзаджы программæйы – хицæн кылæстыл дихгондæй.

5.1. Фонетика æманыны методика

1. Астæуккаг скъолайы фонетика æманыны *нысан* у скъоладзауты ирон æвзаджы мырон системæимæ бæстондæр базонгæ кæнын, растфыссынадæн æмæ растдзурынадæн бындур æвæрын.

Фонетикайы хуымæтæгдæр æмбарынадтимæ скъоладзаутæ базонгæ вæййынц райдайæн скъолайы, фæлæ фонетика куыд æвзаджы системæйы сæрмагонд хай ахуыр кæнынц 5-æм къласы. Рацыд æрмæг фæлхат кæнынц иннæ кълæсты дæр (8-æм, 10-æм). Фæлæ фонетикайы æмбарынадтæ – ныхасы мыр, хъæлæсон, æмхъæлæсон, тыхджын, лæмæгъ, зылангон, æзылангон, къайон, æнæкбай, уæнг, цавд æ.инн. – скъоладзаутæ базоннынц 5-æм къласы.

Фонетика æмонгæйæ, тырнын хъæуы уымæ, цæмæй скъоладзаутæ, цы дзырдтæ хъусынц, уыдоны хицæн мыртæ иртасой, æмбарой, дзырдтæ цавæр мыртæй арæст сты, уый (ома фыссын куы нæма зоной, уæд хъуамæ райдайой мыртæ хъусын). Фонетика æмонын хъæуы, растдзурынадимæ йæ бæтгæйæ, нормætæ æххæст кæнгæйæ (орфоэпион нормætæ). Æргом здахын хъæуы, ныхасы мидаг мыртæ куыд ивынц, уымæ (ома позицион æмæ комбинаторон ивдзинадтæм); равдисын хъæуы, хицæн мыртæ хатгай уыциу дамгъæйæ бæрæгтонд кæй æрцауынц, уымæ дæр: зæгъæм, дзырдты «мæрзын» æмæ «марзт» дамгъæ з æвдисы дыууæ хицæн мыры: фыццаг дзырды уый у зылангон з, дыккаджы та – æзылангон с; уый хыгъд дзырд «балхæдтон»-ы дыууæ хицæн дамгъæйы (ð æмæ т) æвдисын иу дæргъвæтин æзылангон мыр (т).

Ирон æвзаджы фонетика æмонгæйæ, ахуыргæнæг сæмбæлдзæнис ахæм зындзинадтимæ:

- скъоладзаутæ арæх хæццæ кæнынц дамгъæ æмæ мыр (ацы зындзинад аиуварс кæнынæн тынг пайда сты сæрмагонд фæлтæрæнтæ: «Цавæр дамгъæтæ ис фыст дзырды? Цавæр мыртæ фехъуыстат дзырды? Цавæр дамгъæйæ бæрæг кæнæм мыр?» æ.æнд.);

- арæх кæрæдзийæ нæ иртасынц мыртæ *а* æмæ *æ*;

- хицæн диалекттыл кæнæ ныхасыздæхтытыл чи дзуры, уыцы сывæлæттæн зындæр у литературон дзурынады нормæтæ æххæст кæнын. Зæгъæм, дыгурон *и* æмæ *у*-йы бынаты ироны арæх вæййы *ы*: *финсун – фыссын, муд – мыд, къира – чъыр*. Гæнæн ис, æмæ дыгуронау дзурæг скъоладзаутæ рæдийой ирон дзырдты ацы мырты.

Фонетикæ амонинаен ис сæрмагонд методтæ. Сæ сæйрагдæр у *фонетикон æвзæрст*.

Фонетикон æвзæрсты фæтк:

1) дзырд зæгъын, йæ зæлынад ын транскрипцийæ ныффыссын;

2) сбæрæг кæнын цавдон уæнг, дзырд адих кæнын уæнгтыл, сбæрæг кæнын уæнгты нымæц;

3) хъæлæсонтæн характеристикæ раттын (цавдон / æнæцавдон, тыхджын / лæмæгъ)

4) æмхъæлæсонтæн характеристикæ раттын (зылангон / æзылангон)

5) бацамонын дамгъæты æмæ мырты нымæц;

6) мыртæ æмæ дамгъæты нымæц æмхуызон куынае уа, уæд хицæндзинад бамбарын кæнын (*зæхх* – 3 мыры (дæргъвæтин *х* дæтты иу мыр) æмæ 4 дамгъæйы). Фонетикон æвзæрстæн тынг зын дзырдтæ дæттын нæ хъæуы.

Иннæ методыл (теоретикон-практикон методыл) нымæд сты *фонетикон фæлтæрæнтæ*. Фонетикон фæлтæрæнтæ æххуыс сты: мыртæ иртасынæн, мырты мидисон нысаниуæг бамбарынаен (*баз – бас, хъаз – хъæз*), дзырд уæнгтыл дих кæнынаен, цавды бынат бæрæг кæнынаен (бацамонут мыртæ, ныффыссут дамгъæтæ).

Фонетикон фæлтæрæнтæ сты бирæ æмæ алыхуызон:

1) бахахх кæнут, æмбæрц мыртæ æмæ дамгъæтæ кæм ис, уыцы дзырдтæ / мыртæ фылдæр / къаддæр кæм ис, уыцы дзырдтæ / тыхджын кæнæ лæмæгъ хъæлæсонтæ кæм ис, уыцы дзырдтæ (ахæм дзырдтæ хицæн кæнынц иугай æмкъай дзырдтæй, уыимæ сæ нысаниуджытæ та сты бынтон алыхуызон); ацы фæлтæрæн æххуыс у мыртæ æмæ дамгъæты æмахастытæ сбæрæг кæнынаен: зæгъæм, иу мыр æвдыст у дыууæ дамгъæйæ (дæргъвæтин мыр), кæнæ мыр дамгъæйæ æвдыст нæу (дзырд *змис*-ы райдианы хъуысы *ы*, фæлæ йæ фыссын нæ хъæуы), хъæлæсон мыртæ хицæн кæнынц сæ тыхмæ гæсгæ æ.а.д.;

2) рафыссут, дызæрдгытæ æмхæлæсонтæ кæм ис, уыцы дзырдтæ (арæхдæр ахæм дзырдты вæййы ассимиляци кæнæ дывæргонд æмхæлæсонтæ: *слаууыдтæн, ныззылдтон*);

3) ныффыссут цухгонд дамгъæтæ (ахæм хæслæвæрд рæзын кæны орфографион къæрцхусдзинад);

4) сраст кæнут рæдыдтытæ;

5) аивут дзырды формæ, уидаджы хæлæсон куыд аива (*дон – дæттæ*).

Фонетикæ амоныны *мадзæлттæ* сты таблицæтæ, карточкæтæ, схемæтæ, дзырдæттæ.

Фонетикæ амонын ис урокты алы хуызы дæр: ног æрмæг ахуыр кæныны, зонындзинæдтæ ныффидаг кæныны, фæлхат кæныны, контролон.

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй фонетикæ æмæ графикæ ахуыр кæнын у 1-аг къласы программæйы сæйраг мидис. 2-аг æмæ 3-аг кълæсты ног æрмæг нæй, фæлæ фæлхат кæнынц зонгæ æрмæг. Мыры æмбарынад нæй райдайæн кълæсты (зын у), фæлæ йæ иртасыныл ахуыр кæнынц («дзурæм æмæ хъусæм мыртæ, кæсæм æмæ фыссæм дамгъæтæ»).

Райдайæн кълæсты скъоладзаутæ базонгæ вæййынц мырты ахæм миниуджытимæ:

- дзурыны хуыз: хæлæсон – æнцонай, æмхæлæсон – цæлхдуртимæ;
- зæлынады хуыз: хæлæсон – зылангæй, æмхæлæсон – сыбыртт;
- уæнгаразæг: æрмæст хæлæсон.

Уыцы миниуджытæ механикон хуызы бахъуыды кæнын нæ хъæуы, хъуамæ скъоладзаутæ сæ хъус дарой дзурæн оргæнты архайдмæ, сæ уавæрмæ, мыры миниуджытæм – фæлтæрæнты фæрцы.

Къласы фæйнагыл кæнæ фæйнагмæ хæстæг къулыл æдзух хъуамæ уой фонетикон таблицæтæ: къайджын æмхæлæсонтæ: зылангон – æзылангон (б – п), тыхджын/лæмæгъ хæлæсонтæ; æнакъай æмхæлæсонтæ (хъ, цъ), соноронтæ æ.æнд.

5.2. Лексикæ æмæ фразеологи амоныны методикæ

Лексикæ æмæ фразеологи амоныны *нысан* у скъоладзауты дзырдæтæ хъæздгæ кæнынæн уавæртæ саразын, сæ дзургæ æмæ фысгæ ныхас сын лексикон рæдыдтытæй бахъахъхъæнын.

Лексикæ æмæ фразеологи амоныны ахуырадон *хæстæ* сты :

1) скъоладзауты базонгæ кæнын:

- лексикæ æмæ фразеологиимæ куыд æвзагзонынады хæйттимæ;

- дзырдимæ куыд æвзаджы сæйраг иуæгимæ, дзырды нысаниуæгимæ;
- дзырды функцитимæ ныхасы: йæ семантикæ, дзырдты ахастытæ, зæронд æмæ ног дзырдтæ;

- фразеологизмимæ куыд æвзаджы иуæгимæ;
- ирон æвзаджы лексикон хъæздыгдинадимæ;
- дзырдуат хъæздыгдæр кæныны мадзæлттимæ;

2) бацамонын сæйраг лексикон æмбарынадтæ: лексика, фразеологи, лексикон нысаниуæг, дзырды комкоммæ æмæ ахæстæ нысаниуджытæ, иунысаниуæгон æмæ бирæнысаниуæгон дзырдтæ, омонимтæ, синонимтæ, антонимтæ, иумайаг æмæ диалектон лексика, профессионалон лексика, зæронд дзырдтæ æмæ неологизмтæ, сæрысуангон ирон æмæ æрбайсгæ дзырдтæ, фразеологизм æмæ æнд.;

3) базонгæ кæнын сæйраг лексикон нормæтимæ, ома дзырдтæй пайда кæныны æгъдæуттимæ;

4) скъоладзауты сахуыр кæнын:

- дзырдты лексикон нысаниуæг бæрæг кæнын, лексикон нысаниуæг грамматикон нысаниуæгæй иртасын;

- дзырды нысаниуæг æмбарын кæнын: дзырдуатмæ гæсгæ, контекстмæ гæсгæ, дзырдарæзтон анализы фæрцы;

- бирæнысаниуæгон дзырдтæ омонимтæй иртасын;

- тексты бирæнысаниуæгон дзырдтæ арын, комкоммæ æмæ ахæстæ нысаниуджытæ кæрæдзиуыл барын;

- дзырдæн синонимтæ агурын;

- синонимты æхсæн хицæндзинадтæ уынын;

- дзырдуаттæй пайда кæнын;

- антонимтæ агурын;

- тексты мидæг омонимтæ арын;

- этипет, метафорæ, метоними æмæ æндæр аивгæнæн фæрæзтæ арын;

- фразеологизм сæрибар дзырdbастæй хицæн кæнын;

- хи дзырдуат хъæздыгдæр кæнын;

- дзырдтæй æмæ фразеологизмæй раст пайда кæнын.

5.2.1. Лексика æманыны методтæ сты дзæвгар æмæ алыхуызон. Равзарæм дзы иу-цалдæр.

Дзырды æмæ фразеологизмы лексикон нысаниуæг бæрæг кæнын.

Ацы методы фæрæзтæ сты:

1) æмбарынгæнæн дзырдуатæй пайда кæнын (*барæг – бæхыл чи бады, бæхыл чи цæуы, уый*. Гæбæраты Н., Ирон æвзаджы æмбарынгæнæн дзырдуат. 2 том, 60 ф.);

2) нывæй пайда кæнын (зæгъæм, барæджы ныв);

3) дзырд цы нысан кæны, уый миннуджыты æрфыст (зæгъæм, ахуыргæнæг дæтты хæслæвæрд: *Кæй кой кæнын, уый базонут æмæ йæ уы дзырдæй зæгъут: Бæхыл фæбады, архæдæр вæййы нæлгоймаг*);

4) дзырды морфемон анализ, алы морфемæйы нысаниуæг дæр бæрæг кæнгæйæ (*æм-дзæр-æн*: разæфтуан *æм*- амоны иумæйаг архайдмæ, дзырды сæйраг нысаниуæг æвдисы уидаг *дзæр* / *цæр* – мивдисæг *цæрын*-æй, фæсæфтуан –*æн* амоны архайды фæрæз кæнæ бынатмæ);

5) дзырды этимологион анализ (дзырднатмæ гæсгæ: *барæг* - *восходит к Baraka от не сохранившегося самостоятельно глагола bar – ездить верхом*. Абæв В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. 1, стр. 237 с.). Дзырды равзæрдыл куыст фылдæр кæны æвзагон фæзындты тыххæй зонындзинæдтæ, стæй дæтты иумæйагкультурон зонындзинæдтæ, ахуыр кæны адæмы æмæ æвзаджы историмæ æргом здахыныл;

6) дзырды лексикон парадигмæ аразын (антонимтæ, синонимтæ, дзырдарæзтон «ахстон»: *хорз – дзæбæх, ахъаззаг, хъæугæ, бæзгæ, раст; æвзæр, ницæййаг, нæбæззон, æнæхъæугæ; хорз - хорздзинад, хæрзцуæг*);

7) фразеологизмы нысаниуæг контекстмæ гæсгæ бæрæг кæнын;

8) фразеологизмы семантикæ æмæ стилистикæ тексты иумæйаг стилимæ абарын (зæгъæм, фразеологизмтæн бынат нæй официалон-хъуыддагон æмæ наукон тексты, фæлæ хъæздыгдæр кæнынц публицистичон ныхас).

Æвзагон æрмагмæ цæст дарыны метод.

Ацы методы сæйраг фæрæзтæ сты:

1) синонимты рæнхъы уæнгтæ абарын æмæ сæ стилистикон ахуырст сбæрæг кæнын (*зæронд – ацæргæ – хæррæгъ*: фыццаг дзырд у нейтралон, дыккаг дæр афтæ, фæлæ æмбæлы чиныгон ныхасы дæр, æртыккаг у æнкъарæнджын, характерон у хуымæтæг æмæ дзургæ ныхасæн);

2) дзырдтæ бæлвырд тексты куыд фидæуынц æмæ цавæр хæстæ æххæст кæнынц, уый сбæрæг кæнын (аивадон тексты).

Лексикон æвзæрсты метод.

Ацы куысты хуыз бар дæтты лингвистикон æмбарынадтæ æдзух фæлхат кæнынæн, зонындзинæдтæ систематизаци кæнынæн, ныхасы рæзтыл кусынæн, дзырдтæй раст пайда кæнныл ахуыр кæнынæн.

Дзырды лексикон æвзæрсты схемæ.

1) Контекстмæ гæсгæ дзырды нысаниуæг сбæрæг кæнын. Иунысаниуæгон у æви бирæнысаниуæгон?

- 2) Комкоммæ нысаниуæджы æмбæлы æви ахæсгæ?
- 3) Нейтралон у æви бæлвырд стильмæ ахæсгæ?
- 4) Активон дзырдуаты хай у æви пассивон?
- 5) Синонимтæ йын ссарын.
- 6) Антонимтæ йын ссарын.
- 7) Йæ стилистикон фæлгъуыз сбæрæг кæнын: чиныгон, нейтралон, дзургæ ныхасы.

Иннæ метод у *тексты лексикон æвзæрст*. Пайда дзы кæнынц хистæр кълæсты. Тексты лексикон анализæн ис бирæ схемæтæ, фæлæ сæ мидис равдисæн ис ахæм хæслæвæрдты фæрцы:

1) æнæзонгæ дзырдты лексикон нысаниуджытæ сбæрæг кæнын (иу-уидагон дзырды фæрцы, дзырды сконды æвзæрсты фæрцы, дзырдуæтты фæрцы);

2) дзырдты пайдакæнынады анализ: синонимикон рæнхъ саразгæйæ, равдисын, ацы тексты æрмæст ацы дзырд кæй фидауы, уый;

3) историзмтæ, неологизмтæ, архаизмты функцитæ сбæрæг кæнын;

4) тексты лексикон сконд йæ жанры æмæ стили хичæндзинæдтимæ баст кæй у, уый равдисын;

5) авторы индивидуалон стили (идиостили) лексикон хичæндзинæдтæ равдисын;

6) тексты мидæг фразеологизмы нысаниуæг æмæ стилистикон функцитæ сбæрæг кæнын.

Хъазты метод.

Куысты хуызтæ:

1) *омонимтæй* (омофонтæй, омографтæй) пайда кæнын: *бадар æм даæ хъус æмæ лæмбынаг хъус; хъæуы кæрон нæртон хъазт*, æмæ дзы *макаммæй* *ракаен хъаст*;

2) фæрстытæ каламбуртимæ: *Уый цавæр æнкъарæн у, нана дзы дзаумæттæ куы фехсы, уæд?* (Тас)

5.2.2. Лексикон рæдыдтыты хуызтæ. Лексикон нормæтæ, ома дзырды пайдакæнынады нормæтæ, бæрæг кæнынц, сæ нысаниуæгмæ гæсгæ кæрæдзимæ хæстæг дзырдты рæнхъæй равзарын кæцы хъæуы, йæ кæцы нысаниуæджы дзы спайда кæнын хъæуы, уый. Лексикон нормæтæ æвдыст вæййынц æмбарынгæнæн дзырдуæтты, æрбайсгæ (фæсарæйнаг) дзырдты дзырдуæтты, терминологион дзырдуæтты æ.æнд.

Цæмæй ныхас раст æмæ бæлвырд уа, уый тыххæй æнæмæнг æххæст кæнын хъæуы лексикон нормæтæ. Лексикон нормæты хæлд у, зæгъæм, ахæм рæдыдтыты аххосæг:

- семантикон быдыры иуæг раст æвзæрст нæу (ома хъуыдыйады æмбæлы, йæ нысаниуæгмæ гæсгæ дзы чи «нæ фидауы», ахæм дзырд): *Куыд хъуамæ æвæрæм материалон хæзнатæ æмæ æндæр мидистæ уæлдæр? Ныры заманы арах нæ бон у фенын, кæстæртæ хистæртæй хицæнæй кæй цæрыны, уый. Æмæ уый у тынг æнкъард. Зын рæстæджы цумæ цæрын уыд рогдæр:*

- кæрæдзиимæ чи «нæ фидауы», æнгом дзырдбаст чи нæ аразы, ахæм дзырдтæй пайда кæнын: *Мæхицæн ахæм хатдзæгтæ райстон... (Хатдзæгтæ исгæ не сты, фæлæ кæнгæ: ахæм хатдзæгтæ скодтон); Æвæццæгæн, алы адæймагæн дæр йæ царды ис цыдæр вазыгджын ахæдзындзинæдтæ: Уый у нæ Райгуыраен бæстæ, нæ фыццаг мадæлон æвзаг кæм бавзæрстам:*

- темæ æмæ дзырды эмоционалон-аргъдæттæг мидисы æхсæн ныхмæ-вæрддзинад: *Фæлæ кæй хъæудзæн де ‘хца, æнæниздзинад дæм куы нæ уа æмæ уыцы æхца хостыл куы тар кæнай, уад? (хостыл куы хардз кæнай);*

- анахронизмтæй пайда кæнын: *Ирон литературæйы бындурæвæрджытæй бирæтæ ахуыр кодтой уæрæсейаг вузты. (Ирон аив литературæйæн бындур æвæрд куы цыдис, уæд Уæрæсейы дзырд «вуз» нæма уыдис.);*

- фразеологизмтæй пайда кæныны рæдыдтытæ: *Уый нæ кæддæриддæр æвæры раст фæндагыл, йæ куырыхон ныхасæй нæ разæнгæрд кæны, нæ уды нын ныфсытæ бавæры. Æнгом адæм саг марыны! (Æнгом бинонтæ цард арынц, æнгом цуанонтæ саг марынц.);*

- лингвокультурологион факттæ æмхæццæ кæнын: *Алы бинонты дæр хъуамæ уа дедутæ æмæ бабутæ. (Деду æмæ бабу ирон дзырдтæ не сты, фæлæ уырыссаг дзырдтæ дедушка æмæ бабушка-йы цыбыр формæтæ.)*

Лексикон рæдыдтытыл нымад сты ноджы ахæмтæ:

- паронимтæ ивддзаг кæнын (паронимтæ сты зæлынадæй кæрæдзимæ хæстæг, нысаниуæгæй та алыхуызон дзырдтæ): *Хъыгагæн у махæн ацы хабар (хъыг у махæн ацы хабар). Адæм сæ размæ æвæрыны æрмæст иу хæслæвæрд (хæс-ы бæсты.*

Лексикон æмæ фразеологион нормæтæ фылдæр хатт хæлд æрцæуынц, дзураг (кæнæ фысæг) дзырды кæнæ фразеологизмы нысаниуæг кæй нæ фæзоны, уый тыххæй.

Лексикон нормæтыл ахуыр кæныны сæйраг хуызыл нымад сты сæрмагонд фæлтæрæнтæ: равзар хъæугæ дзырд æмæ сараз хъуыдыйад, нысангонд дзырдтæ баив синонимтæй / антонимтæй, бамбарын кæн дзырды нысаниуæг, фразеологизм баив хуымæтæг дзырдбастæй кæнæ иу дзырдæй æ.а.д.

VI. ГРАММАТИКÆ АМОНЫНЫ МЕТОДИКÆ

6.1. Морфологи амоныны методикæ

Грамматикæ арæст у дыууæ хайæ: морфологи (ныхасы хæйтты тыххæй ахуырад) æмæ синтаксис (дзырдбаст æмæ хъуыдыйады тыххæй ахуырад).

Морфологи амоныны *нысантæ* сты: 1) раттын дзырды (дзырды формæйы) æмбарынад йæ грамматикон нысаниуæджы ‘рдыгæй, ома ныхасы хайы æмбарынад; 2) базонгæ кæнын ирон æвзаджы морфологион структураимæ, ома ныхасы хæйттимæ; 3) ныффидар кæнын сæйраг морфологион æмбарынадтæ; 4) бацамонын ныхасы хæйттæ; 5) ныхасы хæйттæй раст пайда кæнын, ирон литературон æвзаджы грамматикон нормæтæ æххæст кæнын бацамонын, скъоладзауты дзырднат хъæздыгдæр кæнын.

Морфологи ахуыр кæнын райдайынц 3-аг къласы – уæд базонгæ вæййынц номдар, миногон, мивдисæгимæ, 4-æм къласы ма базонынц номивæг æмæ фæрсдзырд. Системон хуызы йæ ахуыр кæнын райдайынц 5-æм къласы: ныхас цауы номдарыл куыд ныхасы хайыл, йæ растфыссынад æмæ синтаксисон функциыл, миногони классификаци æмæ растфыссынадыл, нымæцонтыл. 6-æм къласы фæлхат кæнынц рацыд æрмæг, арфдæр æмæ уæрæхдæр кæнынц сæ зониндзинадтæ ацы ныхасы хæйтты тыххæй, бæстон æрлæууынц номивæг æмæ мивдисæгыл. Мивдисæджы номон формæтæ – миногми æмæ фæрссагми – æмæ фæрсдзырд æмæ æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ ахуыр кæнынц 7-æм къласы. Зæгъæн ис æмæ ацы къласы фæвæййы морфологийыл иумæйаг афæлгæст. 8-м æмæ 9-м кълæсты морфологи куыд æвзаджы системæйы хай нæ ахуыр кæнынц, æрмæст æй фæлхат кæнынц хицæн фæлтæрæнты. Раздæхынц æм æрмæст 10-æм къласы – фæлхат кæнынц сæрмагонд æмæ æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ, хауæнты нысаниуджытæ, грамматикон категоритæ, ныхасы хæйтты грамматикон формæтæ æ.æнд.

6.1.1. Морфологи амоныны сæйраг методтæ сты *морфемон анализ, морфологион анализ, морфологион фæлтæрæнтæ*.

Морфологи ахуыр кæнын райдайынц дзырды скондæй, йæ структурæйæ. Скъоладзау дзырды хæйттæ (морфемæтæ: бындур æмæ кæрон, уидаг, разæфтуан, фæсæфтуан) хицæн кæнын куынаæ базона, уæд нæ базондзæнис нæдæр ныхасы хæйттæ, нæдæр растфыссынады æгъдæуттæ.

Дзырды арæзтыл куыст райдайы суанг фыццаг къласы, фæлæ куыд фæстæмæ кæны вазыгджындæр æмæ зындæр.

Дзырды скондыл куыст цæуы æрмæст дзырдарæст ахуыр кæнгæйæ нæ, фæлæ æппæт морфологион темæты дæр ахуыры азы дæргъы. Уый у методикæйы домæн дæр æмæ ирон æвзаджы Программæйы домæн дæр. Уымæ гæсгæ ахуыргæнæн чингуыты æппæт хайтты дæр ссарæн ис, дзырд йæ арæстмæ гæсгæ равзарын чи домы, ахæм фæлтæрæнтæ.

Дзырдæн йæ аразæг хайттæ хицæн кæнынæй уæлдай ма स्कьоладзаутæ хъуамæ базоной æмуидагон дзырдтæ æмæ аразæг (æндæр дзырдтæ ма саразæн кæмæй ис, ахæм) бындур агурын. Дзырды сконд иртасынæн хъуамæ уа раст системæ, куысты хуызтæ - кæрæдзиуыл баст. Кæд райдайæн кълæсты дзырдарæстон анализæн райсынц æрмæст бындур (уидаг) æмæ кæронæй арæст дзырдтæ (*хæдзар-мæ*), уæд астæуккаг кълæсты та æвзарын хъæуы, фыццагдæр, уидаг æмæ разæфтуан (*ра-цу, æнæ-зонд*), стæй та уидаг æмæ фæсæфтуан (*хæст-он, кæс-инаг*) кæм уа, ахæмтæ.

Цæмæй дзырды бындур раст хицæнгонд æрцæуа, уый тыххæй स्कьоладзаутæ хъуамæ зоной дзырдтæ нымæцтæм, хауæнтæм, цæсгæмттæм гæсгæ ивын.

Дзырды æвзæрст алкæд уидаг хицæн кæнынæй райдайын нæ хъæуы. Фыццаг уал ссарæн ис кæрон – афтæмæй स्कьоладзау æнцондарæй фендзæнис бындур дæр, стæй, бындур цы морфемæтæй арæст у, уыдон дæр.

Ацы куыстыл сахуыр кæнынæн пайда сты, зæгъæм, ахæм хæслæвæрдтæ: 1) ссар дзырды уидаг æмæ йын бамбарын кæн йæ нысаниуæг; 2) лæвæрд уидагæй сараз дзырдтæ; 3) хъуыдыйады спайда кæн æмуидагон дзырдтæй; 4) дзырдты къорды ссар, иу уидаг кæмæн ис, ахæмтæ; 5) дæнцæгты фæрцы равдис, вазыгджын дзырдтæ куыд арæст ваййынц, уый æ.æнд.

Дзырды скондмæ уæлдай æргом аздахын хъæуы, мивдисæджы афонты формæтæ ахуыр кæнгæйæ. Куыд зонæм, афтæмæй мивдисæджы ивгъуыд афоны бындур, нырыккон æмæ суинаг афонты бындуртимæ абаргæйæ, ис дзæвгар хицæндзинæдтæ: мивдисæджы уидаджы хъæлæсонты кæрæдзи ивд (*цæуын – цыдтæн, мæрзын – мæртон*), æмхъæлæсоны рахауд (*зонын – зы(н)дтон, хæссын – хас(с)тон*); ивгъуыд афоны бындур арæст цæуы сæрмагонд суффиксты фæрцы. Ивгъуыд афоны мивдисджытæ амонгæйæ, æнæмæнг хъæуы орфографион куыст кæнын дæр.

Мивдисæджы системæйы स्कьоладзаутæн зындæр цы фæрстытæ сты, уыдонæй иу у ивгъуыд афоны бындур, сконд. Ацы вазыгджын

æмæ ахсджиаг темæимæ æнгом баст у растфыссынад дæр. Ивгъуыд афоны мивдисæджы бындурæ хатгай уыйбæрц ивддзинæдтæ æрцауы (райдайæн, æбæлвырд формæимæ абаргæйæ), æмæ скъоладзауæн зын ваййы дзырдарæзтон анализ скæнын. Зæгъæм, мивдисæг *цауын*-ы ивгъуыд афоны формæ *цъдтæн* æвзаргæйæ, æнцонæй хицæн кæнæм кæрон *-тæн*. *Цъд* у ивгъуыд афоны бындур. Фæлæ йæ арæзты цавæр суффикс архайы (*-д* æви *-ыд*), уый зын базонæн у. Цавæр уидаг дзы ис: *-ц*-æви *-цы*? Ахæм проблемон фæрстытæ æвзарын хъæуы иумæ, уымæ ахуыргæнæг хъуамæ рагацау бацæттæ кæна йæхи, бакæса сæрмагонд литературæ æмæ бамбарын кæна скъоладзаутæн дзырды арæзт. Хибар куыстæн дæттын хъæуы, ахуырдаутæн сæхи бон равзарын кæй у, ахæм дзырдтæ.

Хъыгагæн, скъоладзаутæ фылдæр хатт суанг хистæр кълæсты дæр нæ фæзанынц, ивгъуыд афоны бындур куыд, цæй фæрцы арæзт у, уый æмæ нæ фæарæхсынц мивдисæгæн дзырдарæзтон анализ скæнынмæ, нæ фæзанынц кæрон æмæ суффикс рахицæн кæнын. Уымæ гæсгæ уæлдай лæмбынæг бацамонын хъæуы ацы темæ. Фондз суффиксы (*-д*, *-т*, *-ст*, *-ыд*, *-ад*) иу урочы дæргъы бацамонæн нæй. Ивгъуыд афоны бындурæ арæзт сахуыр кæнынæн хъæуы æппын къаддæр дыууæ урочы, алы суффиксыл дæр бакусын хъæуы хицæнæй, стæй зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ ныффидаг кæнын æмæ сфæлхат кæнын. Уæвгæ, мивдисæджы дзырдарæзт фæлхат кæнын хъæуы алы къласы дæр, алы темæйы дæр.

Мивдисæджы системæйы æвзæрдæр цы категоритæ фæзанынц, уыдонæй иу у здæхæн. Мивдисæджы цыппар здæхæнæй (æргомон, бадзырдон, бæллиццаг, фæдзæхстон) скъоладзаутæ фылдæр-фылдæр сæ зæрдыл бадарынц дыууæ – æргомон æмæ фæдзæхстон. Уымæ гæсгæ бадзырдон æмæ бæллиццаг здæхæнтæ бацамонынæн рахицæн кæнын хъæуы фæйнæ урочы; иу урочы мидæг сæ амонæн нæй. Фæлхат кæнын сæ хъæуы иннæ темæты фæлгæтты дæр. Æрмæст здæхæнты нысаниуджытæ æмæ сæ формæты арæзт хорз зонгæйæ, скъоладзаутæ нал рæдидзысты фæдзæхстон здæхæны цæсгомон формæты кæрæтты растфыссынады: тынг арæх фенæн ваййы *цауæд*-ы бæсты *цауæт*, *зарæд*-ы бæсты – *зарæт*, *фæстæд*-ы бæсты – *фæстæт*, *уæд*-ы бæсты – *уæт*. Ахуыргæнæг хъуамæ ма фæллайæ мивдисæг ифтындзæг кæнын фæлтæрæнтæ дæттын æмæ бæрæг кæнынæй, хъуамæ æмбарын кæна, амона, зылангон *-д* иу-уон нымæцы кæроны кæй ис (*фæуæд*, *цауæд*, *фæстæд*), æзылангон *-т* та – бирæон нымæцы формæйы кæроны (*фæуæнт*, *цауæнт*, *фæстæнт*). Уымæй уæлдай ма ирон æвзаг æмæ литературæйы кабинеты къулыл

æнæмæнг хъуамæ уа таблицæтæ, уымæ тасындзæг æмæ ифтындзæг амонæн таблицæтæ дæр.

Дзырдтæ куыд *ныхасы хæйттæ* амонгæйæ, ахуыргæнæг рагацау хъуамæ цæттæ уа ахæм зындзинæдтимæ сæмбæлынмæ:

- скъоладзаутæ тынг арæх хæццæ кæнынц, ома кæрæдзийæ нæ ирта-сынц, «ныхасы хай» æмæ «хъуыдыйады уæнг»;

- раст нæ бæрæг кæнынц дзырды морфологион статус, иу ныхасы хайæ иннæмæ куы рахизы, уæд (уый арæхдæр баст ваййы, ирон æвзаджы иттæг арæх чи æмбæлы, уыцы фæзындимæ – субстантивациимæ, ома æндæр ныхасы хайтты рахызтимæ номдармæ, зæгъæм: «дыккаг чызг» - дзырд *дыккаг* у нымæцон, «дыккаг размæ рацыди» - дзырд *дыккаг* у номдар);

- ирон æвзаджы дзырдтæн куыд ныхасы хайттæн сæрмагонд формалон æвдисæнтæ (кæрæттæ, бындуры арæст æ.æнд.) нæй, стæй дзырд алкæд уыцы иу ныхасы хаймæ ахæссæн нæ ваййы – дзырды морфологион статус бæрæг кæнын хъæуы, контекст хынцгæйæ, уымæ гæсгæ скъоладзаутæ æнцонæй нæ бæрæг кæнынц, дзырд кæцы ныхасы хаймæ ахæсгæ у, уый;

- ирон æвзаджы хауæнты системæйæ ист æрцыдис иварон хауæн (фæрстытæ *кай? цы?*), уымæ гæсгæ скъоладзаутæн зын бамбарæн ваййы, иу хъуыдыйады дыууæ дзырды номон хауæны уæвгæйæ, хицæн синтаксисон функцитæ цæмæн феххæст кæнынц, уый – иу дзырд ваййы сæйрат (номон хауæны), иннæ та – æххæстгæнæн (æмæ уый дæр номон хауæны): *Нана* (сæйрат, номдар номон хауæны) *кæрчытæ* (æххæстгæнæн, номдар номон хауæны) *балхæдта*.

Æппæт ацы зындзинæдтæ аиуварс кæнынæн хъæуы лæмбынæг, системон куыст грамматикон æмбарынадтæ амонгæйæ, ныхасы хайтты миниуджытæ æргом кæнгæйæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, раст æвзæрст фæлтæрæнтæ æмæ хæслæвардты бындурыл.

Зæгъæм, 5 – 6 кълæсты номдар амонгæйæ, ахуыргæнæджы йæ зæрдыл дарын хъæуы темæйы æмæ йæ амоныны методикайы æртæ аспекты: 1) номдарты нысаниуæг; 3) номдарты ивынад, ома тасындзæг; 3) номдарты дзырдарæст, стæй сæ растфыссынад.

Номдары ивынады тыххæй дзургæйæ, æрмæст хауæнтæ æмæ нымæцтæ бацамонын фаг нæу. Хъæуы хауæнты нысаниуджытæ раргом кæнын (дæнцæгтæ æмæ фæлтæрæнты фæрцы), хауæнты формæты растфыссынадыл бакусын (2-йы рахызт *дж*-мæ, *к*-йы рахызт *ч*-мæ гуырынон хауæны; бындуры кæронæй *й*-йы рахауд цæдисон хауæны: *куырой* - *куыроимæ*;

й- йы бавæрд хъæлæсониыл фæуæг бындур æмæ кæроны æхсæн дæттынон хауæны: *лæппу-й-æн* æ.æнд.).

Бирæон нымæцы формайы арæст амонгæйæ, æрлæууын хъæуы, дзырды бындурцы цы ивдзинадтæ æрцауы, уыдоныл: хъæлæсонты ивынад (*бæлас - бæлæстæ*), æмхъæлæсон н-йы рахауд бирæон нымæцы суффикс т-йы размæ (*дон – дæттæ*), суффиксы дывæркæнынад сонорон æмхъæлæсонты размæ (*куырæйттæ, хæдæттæ, нæмттæ*), -æг æмæ -ыг-ыл цы дзырдтæ фæвæййынц, уыдоны бирæон нымæцы арæст æ.а.д.

Миногоны бæрцбарæнтæ амонгæйæ, бафиппайын хъæуы, дзырд тынг-ы фæрцы арæст формæтæ уæлахизон бæрц кæй нæ аразынц, уый: ахæм конструкцитæн ис æрмæст тыхджындæргонд, интенсивон нысаниуæг. Афтæ, хуызæвдисæг дзырдты бындур дывæр кæныны фæрцы арæст конструкцитæ дæр сты æрмæст интенсивон формæтæ, фæлæ сын уæлахизон бæрцы формæтыл нымæйæн нæй: *сау-сауид, урс-урсид, сырх-сырхид*.

Нымæцонтæ амонгæйæ, чиныджы цы теоретикон æрмæг ис, уымæй уæлдай ма स्कьоладзаутæн радзурын хъæуы, ирон адæммæ нымæды дыууæ системæйы цæмæн ис, уый, дæсгæйттæй нымæд нæ фыдæлтæ «æссон нымæд» цæмæн хуыдтой, æцæгæй ирон нымæд цæмæн у æмæ ирон адæммæ фæстæмæ куыд раздæхтис, уый.

Нымæцонты растфыссынадыл кусгæйæ, æргом здахын хъæуы минтæ æмæ сæдæты фыстмæ – хицæнæй æмæ иумæ. Нымæцонтæ бакæнын хъæуы диктантты æмæ æндæр фысгæ куыстыты текстты, фыст хъуамæ цауой цифрæтæй нæ, фæлæ дзырдтæй. Ноджы-ма иу ахсджиæг хъуыдаг. Нымæцонтæ куыд ирон æвзаджы сæйраг лексикон фондмæ хауæг дзырдтæ тынг ахсджиæг бынат ахсынц не ‘взаджы культурайы дæр æмæ нæ иумæйæг культурайы дæр. Афтамæй ирон ныхасы арæхæй-арæхдæр ивд цауынд уырыссаг дзырдтæй: *Первыйтæм бацыди, второйты ахуыр кæны, четыре райста, семь (лет) ыл цауы...* Ахæм уавæрæн быхсæн нæй. Æгæрыстæмæй иуæй-иу स्कьоладзаутæ ирон нымæцонты нысаниуджытæ зонгæ дæр нал кæнынц: *Евддæс восемнадцать у?* Уымæ гæсгæ ахуыргæнæгæн фыццаджыдæр йæхи ныхас хъуамæ цух уа ахæм хъæндзинадтæй, стæй хъуамæ ма фæллайæ скьоладзауты ныхас раст кæнынæй, цæмæй ирон нымæцонтæй пайда кæной, ууыл кусынай. Сывæллæттæ тынгдæр тырндзысты раст æмæ аив ныхасмæ, ирон нымæцонтæй пайда кæнынмæ, сæ равзæрды историйæ сын иу-цалдæр цауы куы радзура ахуыргæнæг, уæд хъæугæ æрмæг ссарæн ис, зæгъæм, Вс. Миллеры куыстыты, стæй Хъамболты Тамерланы чиныджы «Очерк истории осетинского языка» (Владикавказ, 2006).

6.1.2. Морфологион рæдыдтыгæ. Морфологион норматæ домынц алыхуызон ныхасы хæйтты грамматикон форматæ (хауæны, нымæцы, бæрцы æ.æнд.) раст аразын.

Номдар. Æмхæлæсоныл фæугæ номдарты (арæзтон æмæ цæдисон хауæнæй фæстæмæ иннæ хауæнты) уидаг æмæ кæроны æхсан фæзыны *й*: *кæрдойы, кæрдойæн, кæрдойæ, кæрдойыл, кæрдойау.* (Фæлæ: *балы, балæн, балæй, балыл, балау.*) Æмхæлæсоныл фæугæ дзырдтæн иртæстон хауæны ис кæрон *–(й)æ*, æмхæлæсоныл фæугæ дзырдтæн та – кæрон – *æй*: *кæрдойæ – балæй.* (Нæй зæгъæн *кæрдойæй, балйæ, балйæй.*)

Бæрцон нымæцонимæ бастæй номдар ваййы гуырынон хауæны иу-уон нымæцы: *дыууæ чиныджы, дæс мæкъуылы, сæдæ килограммы.* (Нæй зæгъæн *дыууæ чингуытæ, дæс мæкъуылтæ, сæдæ килограммтæ.*) Номдар гуырынон хауæны ваййы конструкцийы «фæйна + бæрцон нымæцон + номдар»: *фæйна цыппар фæткъуыйы, фæйна дæс ведрайы.*

Бирæон нымæцы формайы номдар æмбæлы дихон нымæцонимæ: *дыгай чингуытæ* (балхæдтам), *дæсгай мæкъуылтæ* (самадтой), *сæдæгай килограммтæ* (æрæмбырд кодтой).

Рæстæгамонæг дзырдтæ (*афон, бон, изæр, сахат, аз, уысм, рæстæг*), номивджытæ æмæ миногонтимæ бастæй, хъуамæ уой номон хауæны: *уыцы афон* (райхъал ваййын), *раджы заман* (цард æндæр уыди), *цунæг уысм* (дæр дзы нал фæлæудзынæн), *уыцы аз* (хъызт зымæг скодта). Гуырынон хауæны ваййы æрмæст дзырд *дуг*: *ацы дуджы, уæды дуджы, ног дуджы.* Фæлæ æппæт ацы дзырдтæ дæр сæ формæ ивынц (æмæ ваййынц гуырынон хауæны), бирæон нымæцы куы уой, уæд: *уыцы азты* (ам нæ уыдтæн).

Миногон æмæ фæрсдзырд. Ацы ныхасы хæйттæн ис æртæ бæрцбарæны: бындурон, барæн æмæ уæлахизон. Уæлахизон бæрц арæзт цæуы бындурон бæрцы формайæ, фæсæфтуан *–дæр* æм æфтаугайæ: *хорз – хуыздæр, тыхджын – тыхджындæр, дард – дарддæр, раджы – раздæр, тагъд – тагъддæр.* Уæлахизон бæрц та равзæры, барæн бæрцы формæмæ дзырдтæ *æппæты, æппæтæй* æфтаугайæ: *æппæты хуыздæр, æппæты тыхджындæр, æппæты дарддæр, æппæты тагъддæр.* Рæдыд у уæлахизон бæрц æндæр хуызы аразын: *Æппæты хорз мæм кæсы нæ хæхты мæ фæллад уадзын* (раст формæ – *æппæты хуыздæр*).

Уæлахизон бæрцæй уæлдай ма ирон æвзаджы ис тыхджындæргонд хуыз – интенсивон формæ. Уый арæзт у миногоны кæнæ фæрсдзырды бындурон бæрцмæ дзырдтæ *иттæг, тынг* æфтаугайæ: *иттæг хорз, тынг хорз, тынг рæсугъд.* Рæдыд у ацы дзырдтæм барæн бæрцы формæ

æфтауын: *Иттæг рæсугъддæр вæййынц сæрды мæйты* (раст у *иттæг рæсугъд*). Хуызæвдисæг миногонтæ ма ацы формæ аразынц, бындур дывæр кæнгæйæ дæр: *сау – сау-сауид, сырх – сырх-сырхид, урс – урс-урсид*.

Миногон номдаримæ бастæй тасындзæг нæ кæны (хауæнтæм гæсгæ ивы æрмæст номдар): *райдзаст бон, райдзаст боны, райдзаст бонæн, райдзаст бонæй*.

Нымæцон. Амад (дыууæ кæнæ фылдæр хайæ арæзт) нымæцонтæн, тасындзæг кæнгæйæ, ивы æрмæст сæ фæстаг хай: *дыууын фондз – дыууын фондзы, дыууын фондзæн, дыууын фондзæй; мин авдсæдæ æртын цыппар – мин авдсæдæ æртын цыппары, мин авдсæдæ æртын цыппарæн, мин авдсæдæ æртын цыппарæй; цу æнаехъæн æмæ дыууæ дæсæм хайы – цу æнаехъæн æмæ дыууæ дæсæм хайæн, цу æнаехъæн æмæ дыууæ дæсæм хайæ*.

Номивæг. Цæсгомон номивджытæн ис дыууæ хуызы: æххæст æмæ цыбыр. Цыбыр номивджытæн нæй номон æмæ хуызæнон хауæнты формæтæ. Абарæм: *æз, - (номон), мæн, мæ (гуырынон), мæнæн, мын (дæттынон), мæнæй, мæ (иртæстон), мæнмæ, мæм (арæзтон), мæныл, мыл (æддагбынатон), мæнау, - (хуызæнон), мæнимæ, мæмæ (цæдисон)*.

Номивджытæн *уый, мах, сымах* номон æмæ гуырынон хауæнты ис æмхуызон формæтæ: *чи? уый, мах, сымах; кæй? уый, мах, сымах, уыдон*. Нæй дзурæн *уыйы, махы, сымахы*.

Мивдисæг. Цæугæ æмæ æдзæугæ мивдисджытæн ивгъуыд афоны ис алыхуызон цæсгомон кæрæттæ. Абарæм: цæугæ мивдисæг: 1) *уарзтон, уарзтам; 2) уарзтай, уарзтат; 3) уарзта, уарзтой*; æдзæугæ мивдисæг: 1) *цардтæн, цардыстæм; 2) цардтæ, цардыстут; 3) цардис, цардысты*. Уымæ гæсгæ рæдыдыл нымæд у, тынг арæх фехъусæн кæмæн ис, мивдисæг *хауын-ы ахæм хуыз: бахаудтон, бахаудтай, бахаудта, бахаудтам, бахаудтат, бахаудтой*. Мивдисæг *хауын у æдзæугæ æмæ хъуамæ ифтындзæг кæна афтæ: 1) бахаудтæн, бахаудыстæм; 2) бахаудтæ, бахаудыстут; 3) бахаудис, бахаудысты*.

6.2. Синтаксис амонаны методикæ

Синтаксис амонаны *нысæнттæ* сты: 1) сæйраг синтаксисон иуæгты – дзырдбаст æмæ хъуыдыйады – æмбарынад раттын; 2) сæйраг синтаксисон æмбарынадтæ бацамонын; 3) тексты мидæг сæйраг грамматикон функцитæ бæрæг кæнын бацамонын; 4) алыхуызон хъуыдыйæдтæ

аразынмæ арæхстдзинад сæвзæрын кæнын; 5) ныхасы мидаг алыхуызон хъуыдыйæдтæй пайда кæнын бацамонын; 6) дзургæ æмæ фысгæ ныхасы рапт арæтзт синтаксисон конструкцитæй пайда кæнын бацамонын.

6.2.1. Синтаксис амоныны **методтæн** сæ сæйрагдæртæ сты:

1) *æвзаджы фæзындтæм цæст дарын*: дзырдбаст æмæ хъуыдыйады мидисмæ æргом здахын; дзырдбаст æмæ хъуыдыйады арæзмæ (структурæмæ) æргом здахын;

2) *синтаксисон æвзæрст*: текстæй хъуыдыйад рафыссын, сбæрæг кæнын хъуыдыйады хуыз эмоционалон ахуырстмæ æмæ загъды нысанмæ гæсгæ; рафыссын грамматикон бындур; бамбарын кæнын æрхæцæн нысæнтты æвæрд;

3) *реконструкцийы метод*: сбæрæг кæнын дзырдбасты кæнæ хъуыдыйады структурæ æмæ йын схемæ саразын; хъуыдыйады структурон хæйттæ ссарын (вазыгджын хъуыдыйады); хъæугæ æрхæцæн нысæнттæ сæвæрын (цухгонд куы уой, уæд); хъуыдыйады уæнгтæ сбæрæг кæнын; цавæр ныхасы хæйттæй загъд сты, уый бамбарын кæнын; схемæ, табицæ саразын;

4) *дзырдбæстытæ, хъуыдыйæдтæ аразын* (цы синтаксисон категори ахуыр кæнынц, уымæ); схемæмæ гæсгæ хъуыдыйад саразын; хъуыдыйад æндæрæй баивын.

Синтаксисы систематикон курс райдайын хъæуы, скъоладзаутæ 1-аг – 4-æм кълæсты хъуыдыйады тыххæй цы иумæйаг зонындзинæдтæ райстой, уыдон фæлхат кæнынай.

Хæрз цыбыртæй бацамонын хъæуы, хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйæдтæ кæрæдзийæ куыд иртасгæ сты, уый (иу архайæг - хицæн архайджытæ). Хъуыдыйады хуызтæ загъды нысанмæ гæсгæ фæлхат кæнгæйæ, ныхæй-ныхмæ æрæвæрæн, абарын хъæуы уыцы иу дзырдтæй арæтз таурæгъон, фарстон æмæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæ, зæгъæм: *Таму фыццаг бынат бацахста. Таму фыццаг бынат бацахста? Таму, фыццаг бынат бацахс!* Æнæмæнг раттын хъæуы хъæрон хъуыдыйæдтæ æмæ сын сæ хицæндзинад равдисын, цæмæй сæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтимæ ма ивддзæг кæной, уый тыххæй: равдисын сæ хъæуы, фыццаджыдæр, таурæгъон хъуыдыйæдтимæ: *Таму фыццаг бынат бацахста. – Таму фыццаг бынат бацахста!* Скъоладзаутæ хъуамæ аив бакæсой ацы хъуыдыйæдтæ, логикон цавды (интонацийы) фæрцы хъуыдыйæдты хæйттæ хицæн кæнгæйæ. Афтæмæй бацамонæн ис, хъуыдыйады мидис куыд ивы, уый: *Таму бацахста фыццаг бынат. Таму бацахста фыццаг бынат. Таму бацахста фыццаг бынат.*

Синтаксис ахуыр кәныны нысәнттәй иу у дзырдты бастдзинадтә уынын әмә иртасын. Цәмәй ськоладзаутә фәстәдәр хьуыдыйад әвзарын сахуыр уой, базоной, уый тыххәй хьуамә арәхсой дзырдты бастдзинадтә бәрәг кәнынмә. Зәгъәм, хьуыдыйады *Сихорәй фәлмән рог дымгә радымдта* рахицән кәнын хьәуы кәрәдзиимә баст ахәм дзырдты кәйттә: *сихорәй радымдта, фәлмән дымгә, рог дымгә, дымгә радымдта*.

Астәуккагкьләсты ськоладзаутә хьуамә базоной уыцы бастдзинадтә бәрәг кәнын дәр: *сихорәй радымдта* – домгә бастдзинад, әфтыдад; *фәлмән дымгә* – домгә бастдзинад, әфтыдад; *рог дымгә* – домгә бастдзинад, әфтыдад, *дымгә радымдта* – сәйрат әмә зәгъинаджы әхсән бастдзинад.

Хьуыдыйады синтаксисон әвзәрст. Дзырд цавәр хьуыдыйады уәнг у, уый сбәрәг кәнән ис әрмәст контекстәй, дзурәг (фыссәг) уыцы дзырды цавәр мидис бавәрдта, цы дзы зәгъынмә хьавы, уый хынцгәйә.

Ськоладзаутә арәхдәр кьуылымпы кәнынц ахәм фәрстыты:

- цавәр хьуыдыйады уәнг у цәсгомон номивәг? Зәгъәм: *мә чиныг – бафарста мә*; фыццаг уавәры номивәг у бәрәггәнән, дыккаджы та, зәгъинаг-мивдисәгимә бастәй, у әххәстгәнән; ахәм уавәры феххуыс вәййи фарст айвын, әндәр хуызы йә раттын: *мә чиныг – кәй чиныг? чиныг кәй у?*

- әххуысгәнәг мивдисәг номон ныхасы хаймә иу хьуыдыйады уәнг аразынц әви хицән хьуыдыйады уәнгтә? Әххуысгәнәг мивдисәг әмә номон ныхасы хай иумә аразынц амад номон зәгъинаг, уыимә әххуысгәнәг мивдисәгәй загъд вәййи зәгъинаджы мивдисәгон хай, номон ныхасы хай – йә номон хай: *Әз ахуыргәнәг дән; Мәдина нырма гыццыл у*. Ахәм хьуыдыйәдты дәттын хьәуы фарст: *Сәйраты тыххәй цы загъд цәуы?* Нәй ахәм фәрстытә раттән: *Әз дән цы? Мәдина цавәр у?*

- хатгай номдарәй загъд хьуыдыйады уәнгмә раттән вәййи әххәстгәнәны фарст дәр әмә фадатон дзырды фарст дәр. Ахәм дзырдтә ахәссын хьәуы фадатонтәм. Зәгъәм, хьуыдыйады *Нырма фәндагыл дән* ставддәрәй фыст дзырдмә раттынц фәрстытә *цәуыл?* әмә *кәм?* Кәй зәгъын әй хьәуы, ацы хьуыдыйады фарст *цәуыл?* раст нәу.

6.2.2. Вазыгджын хьуыдыйад амоньнмә бавналгәйә, зәрдыл дарын хьәуы уый, әмә ацы темә ськоладзаутән бынтон ног кәй у. 9-әм кьласы онг хуымәтәг хьуыдыйад ахуыр кодтой, рацыдысты йә сәйраг әрмәг, вазыгджын хьуыдыйады тыххәй та зонынц, әрмәстдәр райдайән

кълæсты цы фехъуыстой, уый, ома хицæн хуымæтæг хъуыдыйæдтæй арæзт кæй у.

Нырыккон синтаксисы вазыгджын хъуыдыйады тыххæй ныффидар ис ахæм хъуыды: 1) вазыгджын хъуыдыйад хуымæтæг хъуыдыйæдты механикон иугонд нæу; 2) вазыгджын хъуыдыйад арæзт вæййы дыууæ кæнæ цалдæр хайæ; 3) уыцы хайттæ сæ грамматикон структурæмæ гæсгæ сты хуымæтæг хъуыдыйæдты хуызæн; 4) вазыгджын хъуыдыйад у интонацион æмæ мидисон иугонд.

Цæмæй хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйæдты хицæндзинадтæ æмбæрстгонд æрцæуой, уый тыххæй равзарæн ис хъуыдыйæдты къæйттæ: *Дымгæ банцадис. Дымгæ банцадис, æмæ мит уарын райдыдта.* Ахæм хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баргæйæ, скъоладзаутæ скæндзысты хъæугæ хатдзæгтæ: фыццаг хъуыдыйады æппæт дзырдтæ иумæ æвдисынц иу хъуыды, уыцы дзырдтæ иууылдæр кæрæдзиимæ баст сты. Дыккаг хъуыдыйады та дзырдты иу къорд у æнгом баст æмæ æвдисы иу хъуыды, иннæ къорды дзырдтæ дæр кæрæдзиимæ баст сты æмæ æвдисынц æндæр хъуыды.

Вазыгджын хъуыдыйады синтаксис тынг ахсдзиаг у, уымæ гæсгæ йыл кусын дæр лæмбынæг хъæуы. Иу урочы нæй æгæр бирæ æрмæг дæттæн, нæ хъæуы бабæтгæвазыгджын æмæ домгæвазыгджын хъуыдыйæдтæ иумæ амонын. Бабæтгæ кæнæ домгæвазыгджын хъуыдыйад ахуыр кæнгæйæ, бастдзинады фæрæзтæ (бæттæгтæ æмæ бæттæг дзырдтæ) ахуыргæнæг иу урочы куы ранымайа, уæд уый ницы пайда æрхæсдзæн: скъоладзаутæ сæ хъуыды нæ, фæлæ хæццæ кæнын райдайдысты. Алы бæттæгыл, алы бæттæг дзырдыл дæр хъæуы сæрмагонд куыст.

Уымæ гæсгæ вазыгджын хъуыдыйады синтаксисы æрмæг 9-æм къласы дихгонд у афтæ: иу урочы дæттынц вазыгджын хъуыдыйады æмбарынад æмæ миниуджытæ, фæйнæ фондз-æхсæз сахаты лæвæрд цæуы бабæтгæвазыгджын хъуыдыйад, æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйад æмæ вазыгджын хъуыдыйадæн алыхуызон бастдзинадтимæ. Уый хыгъд домгæвазыгджын хъуыдыйадæн рахицæн кæнынц 20 сахатмæ æввахс. Синтаксисмæ, фæлхат кæныны хуызы, раздæхынц æрмæст 11-æм къласы. Рацыд æрмæг зæрдыл лæууын кæнгæйæ, ахуыргæнæн чиныджы æрмæг арфдæр æмæ фылдæр кæны хъуыдыйады тыххæй зонындзинæдтæ, дæтты ног æрмæг – бирæхайон вазыгджын хъуыдыйæдтæ, искæй ныхас зæгъыны мадзæлттæ, комкоммæ æмæ фæрссаг ныхас, цитатæ (5 сах.).

Синтаксис амонгæйæ, æнæмæнг пайда кæнын хъæуы схемæтæй, таблицæтæй, карточкæтæй.

9-æм къласы кæронмæ скъоладзаутæ хъуамæ зоной æмæ арæхсой синтаксисон анализ кæнынмæ, хъуыдыйад мидисон хайттыл дих кæнынмæ, хъæугæ æрхæцæн нысæнттæ æвæрынмæ, пунктуацион рæдыдтытæ уынын æмæ раст кæнынмæ, хъуыдыйады пунктуацион анализ кæнынмæ.

Программæйы домæнтæм гæсгæ, ацы къласы бацамонын хъæуы: вазыгджын хъуыдыйады хуызтæ бæрæг кæнын (бæттæгтæм гæсгæ æмæ сæ нысаниуджытæм гæсгæ); æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйад бабæттæгвазыгджын хъуыдыйадæй ивын; бабæттæгвазыгджын хъуыдыйадæй аразын хуымæтæг хъуыдыйад æмхуызон уæнгтимæ; домгæвазыгджын хъуыдыйады хицæн кæнын сæйраг æмæ уæлæмхæст хайттæ; уæлæмхæст хайы нысаниуæг бæрæг кæнын (фарстмæ гæсгæ, бæттæг кæнæ бæттæг дзырдмæ гæсгæ); æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйады хайттæ хицæн кæнын, сæ нысаниуджытæ сын бæрæг кæнын; æнæбæттæг хъуыдыйæдтæ бæттæгджынтæй ивын, сæ арæзты æмæ нысаниуæджы хицæндзинæдтæ æмбарын кæнын; вазыгджын хъуыдыйæдтæ æвзарын, уыимæ сæ хайтты нымæц æмæ сæ ‘хсæн бастдзинады хуыз æмæ мадзал бæрæг кæнын.

Синтаксис амонгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ цæттæ уа, тынг арæх чи æмбæлы, ахæм зындзинæдтæм:

- скъоладзаутæ арæх кæрæдзийæ нæ хицæн кæнынц бабæттæгвазыгджын хъуыдыйад æмæ, æмхуызон уæнгтæ кæм ис, ахæм хуымæтæг хъуыдыйад;

- бабæттæгвазыгджын хъуыдыйады раст не ‘вæрынц æрхæцæн нысæнттæ;

- къæдзыг сæвæрынц даргъгонд æмхуызон уæнджы размæ, хицæн предикативон хайыл æй куы банымайынц, уæд;

- кæрæдзийæ нæ хицæн кæнынц бæттæгтæ æмæ бæттæг дзырдтæ.

Ацы рæдыдтытæ раст кæнынæн ис сæрмагонд мадзæлттæ: хъуыдыйады синтаксисон æмæ пунктуацион æвзæрст, сфæлдыстадон куыст, грамматикон анализ æ.æнд.

VII. ФЫСГÆ КУЫСТЫТЫ СИСТЕМÆ ÆМÆ ТИПОЛОГИ

7.1. Фысгæ куыстыты хуызтæ

Скъоладзауты хæдзармæ æмæ къласы фысгæ куыстыты сæйраг хуызтæ сты: фæлтæраентæ ирон æвзагæй, ахуыргæнæн чиныджы уацты (теоретикон æрмæджы) пылантæ, нывæцæнтæ, изложенитæ, фæрстытæн дзуæппытæ æ.æнд. Фысгæ куыстытæ ваййыныц *æрвылбоны* æмæ *контролон*. Æрмæг ахуыр кæнгæйæ, скæныныц арæнон контролон куыстытæ; сæ нысан у, æрмæг куыд æмбарыныц, уый сбæрæг кæнын. Ахæм куыстæн рауæлдайгæнæн ис кæнæ æнæхъæн урок, кæнæ урочы хай. Уый хыгъд хатдзæгон контролон куыстытæ та ваййыныц 1) стыр темæ сахуыр кæныны фæстæ; 2) ахуырадон четверты (афæдзы цыппæрæмхайы) кæрон; 3) ахуыры азы æрдæджы кæрон.

Фысгæ куыстыты хуызтæ сты:

- диктант: тематикон, контролон, дзырдугон, равзаргæ, цæстуынгæ, æмбарынгæнæн, фæдзæхстон;
- контролон рафыст;
- зæрдывæрдæй фыст;
- сфæлдыстадон куыстытæ: изложенитæ, нывæцæнтæ æ.æнд.;
- тестытæ.

Ирон æвзагæй æвзагон æмæ ныхасы æрмæг дзæвгар кæй у, урокты нымæц та æгæр гыццыл, уый тыххæй фысгæ куыстытæ афæдзы дæргъы бирæ нæ ваййыныц. Зæгъæм, контролон куыстытæ скæныныц афæдз цыппар хатты, ахуыры азы хайы кæрон. Уый хыгъд æрвылбоны фысгæ куыстытæ кæнæн ис (æмæ хъæугæ дæр кæны), æвзагон темæ амонгæйæ. Методикайы ис бæлвырд домæнтæ фысгæ куысты гуырахстмæ. Дæлдæр таблицæйы æвдыст у, алы къласы дæр фысгæ куысты цал дзырды уæвæн ис, уый.

Кълас	Дзырдугон диктант	Контролон диктант	Изложени	Нывæцæны гуырахст
V	10 – 15 (15 – 20)	90 – 100	100 – 150	0,5 – 1 ф.
VI	15 – 20 (20 – 25)	100 – 110	150 – 200	1 – 1,5 ф.

VII	25 – 30	110 – 120	200 – 250	1,5 – 2 ф.
VIII	30 – 35	120 – 140 (150)	250 – 350	2 – 3 ф.
IX	35 – 40	140 – 160 (150 – 170)	350 – 450	3 – 4 ф.
X	50 дзырды онг	180 - 190		5-7 ф.
XI	50 дзырды онг	180 - 190		5-7 ф.

7.2. Диктантты хуызтæ æмæ сæ аразыны методикæ

Фысгæ куыстытæ райдайынд суанг фыццаг къласы, уымæ диктантæ дæр. Диактант у чысыл баст текст, ваййындзы, скъоладзаутæ ныридагæн кæй рацыдысты, ахæм *орфограммæтæ*. Диктант ваййы æрвылбоны (уый фæрцы бæрæг кæнынд, темæ куыд æмбæрстгонд у, уый) æмæ контролон (фæстиуæгон) – уый фæрцы ахуыргæнæг бæрæг кæны, афæдзы кæнæ йæ иу цыппæрæмхайы дæргъы рацыд æрмæг куыд базыдтой, уый.

Диктантыл куыст. Диктанты сæргонд ныффыссæн ис фæйнæгыл. Фыццаг уал ахуыргæнæг текст бакæсы, сындаггай, аив, алы дзырд дæр раст дзургæйæ. Æрхæцæн нысæнттæ æмæ орфограммæтæ дзурын нæ хъæуы. Ахуыргæнæг кæсы диктанты фыццаг хуыдыйад. Стæй кæны паузæ, цæмæй йæ сывæллæттæ хинымæр æххæстæй зæгъой, уый тыххæй. Уый фæстæ ахуыргæнæг хуыдыйад кæсы хайгай (синтагмæгай), æмæ йæ скъоладзаутæ фыссынц. Стæй та ногæй ахуыргæнæг кæсы хуыдыйад, цæмæй ахуырдаутæ сбæрæг кæной, æххæстæй йæ ныффыстой æви нæ, уый. Афгæ бакусын хъæуы алы хуыдыйадыл дæр. Скъоладзаутæ диктанты текст бамбæрстой, уый сбæрæг кæныны фæстæ ахуыргæнæг фæзæгъы, ныртæккæ фыссын кæй райдайдзысты æмæ лæмбынæг хъусын кæй хъæуы. Уый фæстæ бакæсы фыццаг хуыдыйад. Фæстагмæ диктант ногæй бакæсын хъæуы æххæстæй. Æппæт текст дæр фыст куы æрцауа, уæд скъоладзаутæн раттын хъæуы растæг: уыдон хъуамæ хинымæры бакæсой сæ фыстытæ, сæвæрой æрхæцæн нысæнттæ, сраст кæной сæ рæдыдтытæ.

Контролон диктант фæкæнынц стыр темæйы фæстæ. Йæ нысан – растфыссынад аæрхæдзинадтæ сбæрæг кæнын.

Диктанты текстмæ ис сæрмагонд домæнтæ:

– литературон æвзаджы нормæтæ æххæст кæнын;

- хъомыладон хæс æххæст кæнын;
- цымыдисаг мидис;
- хъуамæ æмбæрстгонд уа къласы æппæт ахуыргæнинагтæн дæр.

Уымæ диктанты текст хъуамæ ма уа æгæр æнцон æмæ хуымæтæг. Æнæзонгæ дзырдтæ кæнæ, сæ растфыссынад кæмæн нæма рацыдысты, ахæм дзырдтæ дзы куы уа, уæд сæ ныффыссын хъæуы фæйнагыл.

Диктант бæрæг кæнгæйæ, *рæдыдыл нымайын хъæуы*: орфографийы æгъдæутты хæлд, дамгъæты фæуагъд кæнæ сæ рæдыд фыст, дзырдты ивд, дзырдуатон дзырдты рæдыд.

Рæдыдыл нымайын нæ хъæуы: æнæзонгæ орфограммæ кæм ис, уыцы дзырды рæдыд фыст; иу стъæлфы фæуагъд хъуыдыйады кæрон, иннæ хъуыдыйад стыр дамгъæйæ фыст куы уа, уæд; иу дзырды баивд æндæрæй, мидис куы нæ аива, уæд; æмхъæлæсоны фæиппæрд уидагæй, дзырд уæнгтыл дих кæныны фæтк хæлд куы нæ æрцæуа, уæд.

Иу рæдыдыл нымайын хъæуы:

1) дыууæ орфографион рæдыды, скъоладзау сæ йæхæдæг куы сраст кæна, уæд;

2) уыцы иу дзырды цалдæр хатты уыцы иу рæдыд (*хъуыдиад* – *хъуыдиад*);

3) дыууæ æнæгуымыры рæдыды (механикон рæдыдтытæ, загъæм, иу дамгъæ дыууæ хатты фыстæй; дзырды хайы фæуагъд ног рæнхмæ хæсгæйæ).

Дзырдуатон диктантæн равзарынц дзырдтæ зын æмæ æнæбæлвырдгæнæг орфограммæтимæ (дзырдуатон дзырдтæ), бæлвырд орфографион æгъдаумæ гæсгæ фысгæ дзырдтæ (хауæнты кæрæттæ, лæмæгъ хъæлæсонты фембæлд, цæсгомон кæрæтты растфыссынад æ.æнд.).

Дзырдуатон диктант аразынц алы хуызты:

1) ахуыргæнæг дзырдтæ кæсы, литературон дзурынады нормæтæ æхæст кæнгæйæ, ома орфограммæтæ нæ дзургæйæ;

2) «нывты дзырдуат»: ахуыргæнæг æвдисы предметы ныв, йæ ном ын скъоладзаутæ сæхæдæг фыссынц;

3) сюжетон нывтæ: цалдæргай предметты нæмттæ дзырдуатон дзырдтæ куы уой, уæд (фылдæр – райдайæн æмæ астæуккаг кълæсты);

4) алыхуызон карточкæтыл куыст.

Равзаргæ диктанты нысан у бæлвырд орфограммæйыл бакусын. Спайда кæнынц текстæй, стæмдæр хатт – хицæн хъуыдыйæдтæй. Йæ мидис: ахуыргæнæг цы текст кæсы, уымæй скъоладзаутæ равзарынц æмæ ныффыссынц, рацыд орфограммæ кæм ис, æрмæст уыцы дзырдтæ кæнæ

дзырdbæстытæ (стæм хатт – хъуыдыйæдтæ). Ахæм куыст бакæнæн ис дзыргæйæ дæр – уый та хуыйны дзыргæ диктант.

Цæстуынгæ диктанты текст фыст ваййы фæйнагыл. Скъоладзаутæ йæ сæхæдæг кæсынц æмæ дзы агурынц дзырдтæ рацыд орфограммæтимæ. Афтамæй сфæлхат кæнæн ис орфографион æгъдау, дæнцæгтæ æрхæссæн. Уый фæстæ ахуыргæнæг сæхгæны текст æмæ йæ дзуры скъоладзаутæн. Текст ныффыссыны фæстæ йæ скъоладзаутæ сæхæдæг бæрæг кæнынц фæйнагыл фыстмæ гæсгæ.

Зæрдывардæй фыст. Текст (чысыл, прозаикон кæнæ поэтикон) фыст ваййы фæйнагыл. Раздæр бакусын хъæуы текст бахъуыды кæныныл; орфограммæтæ рахицæн кæныныл, æрхæцæн нысæнтты æвæрд равзариныл, ног дзырдты растфыссынад. Уый фæстæ текст сæхгæнынц, æмæ йæ скъоладзаутæ фыссынц, куыд бахъуыды кодтой, афтæ. Фыст куы фæуой, уæд та йæ ногæй бæрæг кæнынц фæйнагыл фыст текстмæ гæсгæ.

Фæдзæхстон диктант. Ахуыргæнæг текст кæсы иугай хъуыдыйæдтæй. Иу скъоладзау æмбарын кæны дзырдты растфыссынад. Куы рæдийа, уæд æй иннæтæ хъуамæ срæст кæной. Уый фæстæ хъуыдыйад ныффыссын хъæуы тетрæдты (кæнæ та йæ ахуыргæнæг ногæй кæсы, кæнæ зæрдывардæй). Уыцы иу рæстæг текст фыссæн ис фæйнагыл дæр.

Æмбарынгæнæн диктант аразæн ис, скъоладзаутæ цавæрдæр темæ хорз куы сахуыр кæной, уæд. Йæ хицæндзинад уый мидаг ис, æмæ йæ рагацау нæ равзариныц, нæ йыл бакусынц. Зын орфограммæтæ бамбарын кæнынц, текст фыст куы æрцауы, æрмæст уæд. Ахуыргæнæг дзуры хъуыдыйад, скъоладзаутæ йæ фæлхат кæнынц æмæ йæ фыссынц, стæй цыбыртæй æмбарын кæнынц йæ растфыссынад кæнæ дзуапп дæттынц ахуыргæнæджы æндæр фарстæн. Ахæм куысты архайынц къорд ахуырдауы, уыдон фæлтаерынц текст орфографион æмæ грамматикон æгъдауæй анализ кæныныл.

Контролон сфыст æмбæлы райдайæн кълæсты. Ацы куыст рæзын кæны сывæллæтты орфографион къæрцхъусдзинад, ахуыр сæ кæны æнæхъæн хъуыдыйад æмæ йæ хайтгæ уыныныл æмæ бахъуыды кæныныл. Фыццаг этапы скъоладзаутæ сæхæдæг кæсынц æнæхъæн текст æмæ æвзариныц дзырдтæ зын орфограммæтимæ. Уый фæстæ рафыссынц текст хъуыдыйадгай.

Сфæлдыстадон диктант у рацыд æрмæг ныффидар кæныны ахадгæ мадзал. Ахуыргæнæг дзуры текст хъуыдыйадгай. Рагацау скъоладзаутæн цы хæс радта, уымæ гæсгæ уыдон алы хъуыдыйад дæр фыссынц, хъæугæ ивддзинадтæ йæм хæсгæйæ (грамматикон, орфографион, пунктуацион

кæнæ стилистикон ивддзинадтимæ; зæгъæм, хъæугæ дзырдтæ бавæрын, мивдисдждыты афонтæ ивынц, бæрæгтонд дзырдтæ синонимтæй баивын...)

Сæрибар диктант. Йæ текст фыст ваййы фæйнагыл. Ахуыргæнæг кæнæ ахуыргæнинагтæ текст хайгай (логикон хайттыл дихæй) кæсынц, алы хайы дæр рахицæн кæнынц сæйраг хъуыды. Стæй текст радзурынц. Уый фæстæ йæ сæхгæнынц, ахуыргæнæг æй ногæй хайгай бакасы, æмæ йæ ахуыргæнинагтæ ныффыссынц. Ахæм диктант бæрæг кæнгæйæ, домын нæ хъæуы, цæмæй текст æнаивгæйæ фыст æрцауа. Сæйрагдæр у идейæ бамбарын, хъуыдыйæдтæ раст аразын, дзырдæй раст пайда кæнын. Ахæм текст у ныхасы рæзтыл куысты хорз мадзал. Текст хъуамæ уа цымыдисаг, æнцонамбарæн сюжетимæ.

7.3. Изложения хуызтæ æмæ методикæ

Изложенийы нысаниуæг

Изложени у, йæ ахуырадон æмæ хъомыладон нысаниуæг бæрзонд кæмæн у, ахæм фысгæ ныхасы рæзтыл куыст. Изложенийы сæйраг хæс у ахуырдауты раст æмæ æххæст ныхасыл ахуыр кæнын.

Изложени фыст цауы бæлвырд тексты бындурыл, домы тексты мидис æмæ сæйраг хъуыды раггом кæнын. Изложенийыл кусгæйæ, скъоладзаутæ æххæст кæнынц алыхуызон аналитикон-синтетикон куыстытæ, уымæ ма фæцалх ваййынц тексты сæйраг хъуыды иртасынц, тексты хайтты бастдзинадмæ хъус дарыныл. Аив литературон уацмысы текст та ма хорзæрдæм фæзыны ахуырдауты æнкъарæнтыл, фæхъæздыгдæр сын кæны сæ миддуне, райрæзын кæны сæ фантази.

Изложенийыл куыст скъоладзауты ахуыр кæны хъуыдыты фæткæвæрдмæ хъус дарыныл, монологон ныхас раст аразыныл: куыд æмæ цæмæй райдайын хъæуы, сæйрагдæр цы зæгъын хъæуы, хъуыдытæ балхынц кæнынæн цы мадзæлттæй спайда кæнын хъæуы, ууыл.

Изложенийыл куыст хорз æххуыс у, ахуырдаутæ рацыд грамматикон æрмæгæй ныхасы мидæг пайда кæнынмæ куыд арæхсынц, уый сбæрæг кæнынæн.

Изложенийæн ис бæрзонд хъомыладон нысаниуæг дæр. Арф хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ цы тексты ис, уый æвзаргæйæ, ахуырдаутæм фæзыны рæсугъд хъуыдытæ: райгуыра æхх уарзын, æгъдауджын æмæ æфсармджын уæвын, фæллой кæнынмæ тырнын.

Изложенийы текст ахуырдауы базонгæ кæны ирон дзырдаивады дæснытимæ: литературон уацмыстæй ист скъуыддзæгтыл кусгæйæ, ахуырдаутæн раргом вæййынц фыссæджы æвзаджы хицæндзинæдтæ, йæ аивдзинад.

Изложениты фæрцы скъоладзаутæ ахуыр кæнынц: текстмæ хъусын, æмбарын, сæйраг темæ æмæ хъуыды æмбарын, ныхасы хуыз (таурæгъ, æрфыст, тæрхæттæ), стиль, авторы стили хицæндзинæдтæ уынын; бæлвырд факттæ бахъуыды кæнын; æрмæджы равæрд фæд-фæдыл бахъуыды кæнын; текст раст аразын.

Текст æвзаргæйæ йын ахуырдаутæ бафиппайдзысты канд йæ аивгæнæн мæдзæлттæ нæ, фæлæ ма йæ амады сусæгдзинæдтæ дæр: абзацтыл дихкæнынад, хъуыдыйæдты бастдзинады ‘гъдæуттæ, дзырдты рæнхъæвæрдты хицæндзинæдтæ æмæ æндæртæ; базонгæ уыдзысты тексты функционалон хуызтимæ.

Цавæр хъуамæ уа изложенийы текст?

Цæмæй изложенийыл куыст ахадгæдæр уа, уый тыххæй æркæсын фæхъæуы, куыст цы текстыл цæуы, уый хæрзхæддзинадмæ.

Ахуыргæнæг хатгай изложенийæн равзары, аивгæнæн мæдзæлттæй цух чи вæййы, ахæм текст. Уый фæтырны, скъоладзаутæн бамбарына æмæ бахъуыды кæнына æмæ уымæ гæсгæ æнцондæр ныффыссæн чи у, ахæм текст райсынмæ. Афæмæй та изложенийы уроктæ хорз фадæттæ аразынц тексты аивгæнæн мæдзæлттæм, йæ ‘взаджы хицæндзинæдтæм хъус æрдарына; тексты цы хъæздыг фæзилæнтæй пайдагонд цæуы, уыдонæй хи ныхас фæбæлвырддæр æмæ фæмидисджындæр кæнына æн.

Изложенийы текст хъуамæ æнгом баст уа ахуырадон æрмæгимæ. Æмæ уæд ахуыргæнæджы къухы æфты канд ныхасы рæзтыл куыст нæ, фæлæ ма, æвзаджы иуæгтæн контексты мидæг цы функционалон нысаниуæг ис, уый раиртасын дæр.

Текстæн хъуамæ уа бæлвырд типологион структурæ, бынат дзы уа алыхуызон ныхасы хуызтæн – таурæгъон, æрфыстон æмæ тæрхонны элементтæ. Ахæм æрмæг æвзаргæйæ, скъоладзаутæ базондзысты, тексты композицион структурæ кæй у йæ иумæйаг коммуникативон хæс æмæ авторы хъуыдытæй аразгæ, æвзаджы фæрæзтæй та дзы пайдагонд кæй цæуы ныхасы стиль æмæ хъуыдымæ гæсгæ.

Рох кæнын нæ хъæуы изложенийы тексты хъомыладон ахадындынад дæр. Æрмæг хъуамæ фæцагайа ахуырдауы миддуне, феххуыс ын кæна

царды фæзындтæм канд авторы цæстæй нæ, фæлæ ма хи æнкъарæнты фæрцы акæсынаен дæр. Ахуыргæнæджы бон хъуамæ бауа тексты бындурыл хъомыладон беседæ саразын, скъоладзауты ахаст, ныхас цæуыл цæуы, уымæ раргом кæнын.

Равзарын хъæуы, скъоладзаутæн сæхи цардимæ баст чи у, сæ кар æмæ сæ дунæмбарынадмæ гæсгæ сæм хæстæг чи у, ахæм текст. Æрмæст уæд сæмбæлдзæн сывæллæтты зæрдæтыл тексты сæйраг хъуыды, бирæ æнцондæр сын фæуыдзæн йæ ныффыссын дæр.

Текст æвзарын хъæуы канд йæ цымыдисаг мидисмæ гæсгæ нæ, фæлæ ма дзы ногдзинадæй цы ис, скъоладзауты дунæмбарынад цас парахат кæны, уымæ гæсгæ дæр.

Изложенийы текст хъуамæ рæзын кæна ахуырдауты сфæлдыстадон хъуыдыкæнынад, сæ фантази, ам ахуыргæнæджы хæс у сывæллоны тексты æмбæхст хъуыдытæ æргом кæныныл фæцалх кæнын.

Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй текстыл кусгæйæ, скъоладзаутæ æнцондæрæн бахъуыды кæнынц нейтралон дзырдтæ. Тексты мидис фæлхат кæнгæйæ сын зындæр ваййы экспрессивон ахуырт дзырдтæй спайда кæнын. Уымæ гæсгæ изложенийæн æвзарын хъæуы, йæ лексикон арæст алыварсыг æмæ хъæздг кæмæн у, ахæм текст, цы æнкъарæнджын ахуырт дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ дзы ис, уыдоныл та бакусын фæхъæуы сæрмагондæй. Æппынфæстаг, тырнын хъæуы сывæллоны хъуыдыкæнынад, йе ‘взаг уыцы алыхуызон фæзилæнтæй фæхъæздгдæр кæнынмæ.

Ранымæд домæнтæ сты, изложенийы текст æвзаргæйæ, сæйрагдæр хъус дарын цæмæ хъæуы, уыдон.

Изложениы хуызтæ

Сæ *гуырахстмæ гæсгæ* хицæн кæнынц бæлвырд æмæ цыбыр изложениæ. 1 – тексты мидис бæлвырдæй ныффыссын, 2 – тексты сæйраг мидис ныффыссын (65% бæрц).

Сæ *нысанмæ гæсгæ* изложениæ ваййынц контролон æмæ ахуыргæнæн. Хицæн кæнынц сæ аразыны методикæйæ: контролон изложенийы размæ цæттæгæнæн этап нæ ваййы, уыцы иу урокы скъоладзаутæ фыццаг хатт фехъусынц текст æмæ йæ ныффыссынц, ахуыргæнæн изложениæ та рагацау фæцæттæ кæнынц.

Тексты *мидисмæ гæсгæ* изложениæ дих кæнынц афтæ: *æххæст, равзаргæ, сфæлдыстадон хæсимæ*. Фыццаг хуызы изложениы текст хъæуы æххæстæй ныффыссын, нæй дзы хъуыдыйæдтæ кæнæ абзацтæ

фæцух кæнæн. Равзаргæ изложенийы скъоладзаутæ фыссынц тексты иу хай. Æртыккаг хуызы куыст домæ цæттæ текст ныффыссын æмæ уæлæмхасæн хæслæвæрд сæххæст кæнын.

Хæслæвæрдты хуызмæ гæсгæ изложенитæ ваййынц: лексикон, грамматикон, стилистикон хæслæвæрдымæ.

Текстмæ *байхъусыны хуызмæ гæсгæ* хицæн кæнынц ахæм изложенитæ:

- ахуыргæнæг кæсы текст, кæнæ скъоладзаутæ хъусынц дискыл фыст текстмæ;

- скъоладзаутæ кæсынц текст хинымæры (кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм текст хъуамæ лæвæрд уа ахуыргæнæн чиныджы);

- скъоладзаутæ уыцы иу рæстæг хъусынц текстмæ (кæсы йæ ахуыргæнæг кæнæ диктор) æмæ йæ кæсынц ахуыргæнæн чиныджы.

Бæлвырд хуызы изложени æвзаргæйæ, ахуыргæнæг хынцы цалдæр миниуæджы: текстæн йæ зындзинад (зындæр тексттæ дæттын хъæуы хистæр кълæсты, астæуккаг кълæсты та – хуымæтæгдæр, уымæ тексты мидис хъуамæ дзуапп дæтта сывæллæтты карæн æмæ сæ царды реалитæн); рæстæджы бæрц (кæд æнæхъæн урок лæвæрд цæуы ацы куысты хуызæн, уæд ныффыссын хъæуы æххæст изложени, кæд урочы иу хай, уæд та – цыбыр). Уымæй уæлдай ма хынцын хъæуы къласы цæттæдзинад дæр сфæлдыстадон куыстмæ.

Изложенийы методикæ

Изложенийыл куыст æнцон нæу. Куыст фæрæвдздæр кæнынæн, изложени цы текстмæ гæсгæ фыст цæудзæн, уый хъæуы рагацау сбæрæг кæнын æмæ йемæ скъоладзауты урокæй-урокмæ зонгæ кæнын. Иу урочы, дзырдзатон диктант кæнгæйæ, спайда кæнæн ис изложенийы тексты дзырдтæй, иннæ урочы изложенийы тексты хъуыдыйæдтæй иу скæнæн ис синтаксисон æвзæрст, æртыккаг урочы изложенийы тексты дзырдтæй дыууæ-æртæ равзарæн ис морфемæтæм гæсгæ кæнæ та дзырдтæм ссарын синонимтæ æмæ а.д. Ахæм куыстыты фæрцы бæлвырд æнцондæрæй ацæуы изложени фыссынæ урок, иуæй, скъоладзаутæн фенцондæр ваййы йæ ныффыссын, иннæмæй та, фæрогдæр ваййы ахуыргæнæджы куыст урочы.

Иумæйагæй скъоладзауты изложени фыссынмæ бацæттæгæнæн куыст хъуамæ арæст цæуа бæлвырд фæткмæ гæсгæ.

Изложенийыл куыстæн ис цалдæр этапы, алкæмæн дæр дзы – йæхи нысан æмæ йæхи мидис.

1. Текст бакæсыны размæ скæнын цыбыр раныхас: йæ нысан у скъоладзауты текстмæ байхъусынмæ бацæттæ кæнын (зæгъын хъæуы тексты

сæргонд, цавæр уацмысæй ист у (кæд скъуыддзаг у, уæд), чи у тексты автор).

Ахуыргæнæг хъуамæ бацамона æнæзонгæ дзырдты нысаниуæг, сæ растфыссынæд (дзырдтæ рагацау хъæуы фæйнагыл ныффыссын).

Цæмæй скъоладзаутæ лæмбынæг байхъусой текстмæ, уый тыххæй сæм йæ бакæсыны размæ раттын хъæуы фарст. Зæгъæм: «Байхъусут текстмæ æмæ зæгъут, цавæр лæгдзинад равдыста Тлаттаты Чермен, æлдæрттимæ тох кæнгæйæ», кæнæ: «Уæдæ цæмæн равзæрста Хъантемыраты Ирбег ахæм дæсныад, уый мын зæгъдыстут текстмæ байхъусыны фæстæ», кæнæ: «Текстмæ байхъусыны фæстæ зæгъдыстут, цæмæн афтæ хуыйны текст, куыд ма йæ ис схонæн» æмæ æнд.

2. Текст бакæсыны фæстæ цыбырæй æрдзурын йæ мидисыл (2-3 фарсты). Йæ нысан у, скъоладзаутæ текст куыд бамбæрстой, уый сбæрæг кæнын.

3. Тексты структурон æвзæрст.

Сбæрæг кæнын тексты темæ, йæ сæйраг хъуыды, тексты хуыз (таурæгъон, æрфыстон, тæрхон), æрдзурын сæргондыл.

4. Пълан аразыныл куыст.

Пълан аразгæйæ, текст бакæсын хъæуы ногæй, бакæсæн æй ис хицæн хæйттæм гæсгæ.

Тексты пълан йæ мидисмæ гæсгæ ваййы хуымæтæг кæнæ вазыгджын; йæ синтаксисон арæзмæ гæсгæ – иувæрсыг кæнæ дывæрсыг, фарстон æмæ таурæгъон хъуыдыйæдтæй конд; текстæй ист цитатæтæй арæзт; хи æрхъуыдыгонд хъуыдыйæдтæй арæзт, кæнæ та текстæй ист цитатæтæ дæр æмæ хи æрхъуыдыгонд хъуыдыйæдтæ дæр кæм фембæлы, ахæм. Тексты пълан арæзт æрцæуы абзацты райдайæн хъуыдыйæдтæй дæр.

Пъланыл куыст стыр æххуыс у хи хъуыдытæ логикон æгъдауæй раст æвæрыныл фæцалх кæнынæн, тексты мидис, йæ структурæ хуыздæр бахъуыды кæнынæн.

Пълан аразгæйæ, хъуыды кæнын хъæуы тексты функционалон хуызыл (таурæгъон, æрфыстон, тæрхон).

Пълан арæзт цæуы изложенийы хуызмæ гæсгæ дæр. Зæгъæм, текстмæ хæстæг изложенийæн хъуамæ уа бæлвырддæр пълан, тексты мидис æххæстдæрæй равдисына æн чи феххуыс уыдзæн, ахæм.

Пъланыл кусгæйæ, æххæстгонд цæуынц алыхуызон архæйдтытæ:

- текст йæ хъуыдымæ гæсгæ хицæн хæйттыл адих кæнын (микротемæтæм гæсгæ);

- алы хайы темæ æмæ сæйраг хъуыды дæр сбæрæг кæнын;

- хайттан сæргæндтæ æрхуыды кæнын;
- сæргæндтæ раст фæткыл раварын;
- план тексты мидисæн цас дзуапп дæтты, ууыл ахуыды кæнын.

Скъоладзаутæн изложени хуыздæр ныффыссынæн феххуыс кæнынæн планы хайтты бын бафыссæн ис æнцойгæнæн дзырдтæ кæнæ дзырdbæстытæ.

Фиппаинаг. Ахуыргæнæн изложени фыссынмæ цæттæ кæнгæйæ, текст хуамæ уа скъоладзаутæн сæ разы, цæмæй бæстондæр базонгæ уой йæ арæзтимæ: абзацтыл куыд дихгонд цæуы, цавæр микротемæтæ дзы ис, хуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл куыд баст сты (цæгон, параллелон бастдзинадтæ), цавæр аивгæнæн мадзæлттæ ис тексты, цавæр стильмæ йæ ахæссæн ис æ.а.д. Уымæй уæлдай ма тексты бындурыл баххæст кæнæн ис алыхуызон фæлтæрæнтæ: дзырдтæм синонимтæ ссарын, комкоммæ ныхас фæрссаг ныхасы хуызы ныффыссын, дывæрсыг хуыдыйадæй иувæрсыг саразын æмæ æнд. Ныхасы рæдыдтытæ бафæдзæхсынæн баххæст кæнæн ис хæслæвардтæ: текстæй ист хуыдыйады дзырдты рæнхæвард сраст кæнын, текстмæ гæсгæ хуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын, вазыгджын хуыдыйад синтаксисон æвзæрст скæнын.

5. Скъоладзатæн текст хи ныхæстæй радзырын кæнын.

Текст хи ныхæстæй дзырд цæуы кæнæ хайгай (планы хайтгæм гæсгæ), кæнæ та æнæхъæнæй.

Фиппаинаг. Методикайы иуæй-иу ахуыргæндтæ дзырынц изложенийы текст хи ныхæстæй дзырын кæнынны ныхмæ: фысгæйæ скъоладзаутæ спайда кæнынц се ‘мбæлтты хуыдытæй. Уымæ гæсгæ, ацы куыстæй пайда кæнын хъæуы къласы цæттæдзинад, сывæллæтты арæхстдзинадмæ гæсгæ.

6. Изложенийы тексты сауфыст бацæттæ кæнын.

7. Фыстытæ сраст æмæ баххæст кæнын æмæ изложени сыгъдæг-фыст раканын.

2. Текст бамбарыныл куыст: ацы этапы скъоладзаутæ хуамæ сбæрæг кæной тексты темæ / идейæ, бамбарын кæной сæргонд æ.а.д. Цæттæгæнæн этапы æгæр бирæ фæрстытæ æмæ хæсдæвардтæ дæттын нæ хъæуы, науæд сывæллæттæн сæ цымыдисдзинад фесæфдзæн, текст фæрох кæндзысты.

3. Тексты структурæйы æвзæрст: мидисон хайттыл æй адих кæнын / хайтты бастдзинады хуызтæ равзарын / план саразын.

5-æм къласы изложенийы текст бакæсын хъæуы æртæ хатты, 8-11 кълæсты – дыууæ хатты.

Изложени фыссæн ис дыууæ этапæй: 1) ныффыссын фыццаг вариант, ахуыргæнæг æй бæрæг кæны, кърандасæй хъæугæ фиппаинагтæ кæнгæйæ, 2) скъоладзау фыссы дыккаг, растгонд æмæ æххæстгонд вариант. Фыццаг, сауфыст, вариантæн бæрæггæнæн æвæрын нæ хъæуы. Дыууæ этапæй изложени фыссын хъæуы 5 къласы, ацы куысты хуызыл куы нæма сауыр ваййынц, уæд. Кæд изложенийы текст стыргомау кæнæ зын уа, уæд ыл афтæ бакусæн ис 6 къласы дæр: фыццаг уал цæттæ кæнынц текст сауфыстæй, стæй йæ рафыссынц сыгъдæгæй. Фæлæ уæлдæр кълæсты изложени фыссын хъæуы иу этапæй.

Изложенитæ ахуыргæнæг куы сбæрæг кæна æмæ скъоладзаутæн сæ тетрадтæ куы дæтта, уæд æй скæнын хъæуы цыбыр разыхас: иумæйаг æнтыстытæ æмæ хъæндзинадтæ зæгъын, хъæндзинадтæ куыд аиуварс кæнын хъæуы, уый бацамонын.

Изложенийæн аргъ кæныны критеритæ:

«5» - 1 хъæндзинад тексты мидисы, 1-2 ныхасы рæдыды, 1 грамматикон рæдыд.

«4» - 2 мидисон, 3-4 ныхасы, 2 грамматикон рæдыды.

«3» - 4 мидисон, 5 ныхасы, 4 грамматикон рæдыды.

Изложенийы анализ

Ахуырдауы изложенитæн бæрæггæнæнтæ æвæргæйæ, хъус дард цауы:

1. *Изложенийы гуырахстмæ.* Хорз бæрæггæнæн сæвæрæн ис, тексты мидисæн йæ 70% кæм ис, ахæм изложенийæн.

2. *Скъоладзау тексты темæ куыд райхæлдта, куыд æй раргом кодта, уымæ.*

3. *Тексты сæйраг хъуыды куыд æргомгонд æрцыд, уымæ.*

4. *Изложени йæ арæзтмæ гæсгæ тексты структурейæн куыд дзуапп дæтты, уымæ.* Ома, тексты хæйттæ – райдайæн, сæйраг хай, кæронбæттæн хай – куысты бынат ссардтой, æви нæ.

5. *Тексты стиль æмæ жанр хъахъхъæд æрцыдысты, æви нæ.*

6. *Куысты тексты функционалон хуыз (таурæгъон, æрфыстон, хъуыды-тæрхæттæ) хъахъхъæд æрцыд, æви нæ.*

7. *Тексты аивгæнæн мадзæлттæй куыд пайдагонд æрцыд изложениы, уымæ.*

Уымæй уæлдай ма ахуыргæнæджы бахынцын фæхъæуы рæдыдтыты хуызтæ дæр.

Иумæйагæй изложенийæн аргъгонд цауы орфографион, пунктуацион æмæ ныхасы рæдыдтыты нымæцмæ гæсгæ. Ахуыргæнæг,

радыдтытæ равзаргæйæ, изложенийæн савæры æмбæлгæ бæрæггæнæн. Изложенийæн куыд сфæлдыстадон фысгæ куыстæн æвæрд цауы дыууæ бæрæггæнæны: 1-аг – тексты мидис куыд æргомгонд æрцыд æмæ дзы ныхасы радыдтытæ цас ис, уымæ гæсгæ; 2-аг – куысты орфографион æмæ пунктуацион радыдтыты нымæцмæ гæсгæ.

Изложени æмæ нывæцæнæн æвæрын хъæуы **дыууæ бæрæггæнæны**: фыццаг – куысты мидис æмæ ныхасы хæрзхæддзинадæн, дыккаг та – орфографион æмæ пунктуацион норматæ куыд хъахъхъæд æрцыдысты, уымæн.

Дыууæ бæрæггæнæны дæр дихон нымæцоны хуызы фæвæрынц ирон æвзагæй, æрмæст фысгæ куысты фæрцы скъоладзауты зониндзинадтæ литературæйæ бæрæггонд куы фæцауынц, уæд фыццаг бæрæггæнæн фæвæрынц литературæйæ.

Ахуыргæнæг хъуамæ арæхса скъоладзауты фысгæ куыстытæн раст аргъ кæнынмæ. Уымæн та хорз зонын хъæуы æппæт радыдтыты хуызтæ æмæ сæ раст кæныны мадзæлттæ. Фысгæ куыстыты иртасынц орфографион, пунктуацион, грамматикон, ныхасы, логикон æмæ фактон радыдтытæ. Изложенитæ æмæ нывæцæнтæ бæрæг кæнгæйæ, фылдæр къуылымпытæ сæвзæры грамматикон æмæ ныхасы радыдтытæ æвзаргæйæ. Ам зæрдыл дарын хъæуы, грамматикон радыдтытæм кæй хауынц морфологион æмæ синтаксисонтæ, ныхасы радыдтытæм та – стилистикон æмæ лексиконтæ.

Ахуыргæнджытæ алыхуызон фæбæрæг кæнынц фысгæ куыстыты радыдтытæ. Уымæ фагыл нымайæн нæй, радыд фысты бын æрмæст хахх бакæнын, кæнæ йын йæ хуыз сырх хаххы æдде фæнысан кæнын. Радыд æнæмæнг фæхъæуы сраст кæнын, йæ сæрма кæнæ йын йæ бынмæ фæнысан кæнын фыссыны раст вариант.

Изложенитæ æмæ нывæцæнтæ раст бæрæг кæнына æнæ хорз зонын хъæуы тексты амады сусæгдзинадтæ, иумæйагæй тексты теори.

Нывæцæн бæрæг кæнгæйæ, æркæсын фæхъæуы куысты стилистикон арæзмæ, цавæр стильмæ йæ ахæссæн ис, уымæ (кæд нывæцæн наукон стили фыст хъуамæ уыдаид, уæд ацы стиль хъахъхъæд æрцыд, æви нæ: кæд мыййаг скъоладзау аивадон кæнæ публицистикон стильмæ «рахыз-ти»).

Сфæлдыстадон фысгæ куыстæн раст аргъ скæнына æнæ скъоладзауы куыст фæхъæуы дыууæ хатты бакæсын: фыццаг каст кæнгæйæ йын сбæрæг кæнын йæ мидис, дыккаг каст кæнгæйæ та – йе’взæджы хицæндзинадтæ, йæ аиппытæ. Уымæ куысты æвзагæн аргъ кæнæн нæй мидисмæ хъус нæ даргæйæ.

Ахуыргæнæн изложенийы урочы хуызæг

Текст

Дыууæ бæлццонны фæндагыл баиу сты. Сæ иу – Уастырджи, иннæ – Сауджын. Иу хъæды астаумæ бахæццæ сты, æмæ Уастырджи загъта:

- Цæй, чысыл аулафæм фæндаджы фарсмæ.

Бæхтæй æрхызтысты æмæ сæ идæттæй æрбастой бæласмæ. Уастырджи цалынмæ æддæдæр ауад, уæдмæ йын Сауджын йæ хордзен асгæрста: хордзены мидæг уыдис æртæ гуылы æмæ авджызæг. Сауджын æххормаг уыдис, гуылтæй иу фелвæста æмæ йæ сусæгæй ахордта.

Уастырджи æрбацид, фæсарцæй хордзен райхæлдта æмæ йæ нæууыл æрæвæрдта. Æрбадтысты бæласы бын.

- Мæнæ диссаг, - загъта Уастырджи, - хордзены æртæ гуылы уыд, æмæ дзы дыууæ йеддæмæ куы нал ис!

- Ницы федтон, - загъта Сауджын.

Цы гæнæн ма уыд. Уастырджи сыкъа байдзаг кодта æмæ скуывта:

- Хуыцаутты Хуыцау, уæдæ нæ разы сыгъзæрин æхцайы кæри куыд фæста, ахæм ахъаз бакæн!

Æхцайы кæри сæ разы фæвзæрд. Уастырджи йæ дыстæ бафæлдæхта æмæ кæри æртæ дихы кæны. Сауджын кæрийы алыварс рауай-бауай кæны. Нал фæлæууыд æмæ афарста:

- Дæ хорзæхæй, дыууæ йеддæмæ куы нæ стæм, уæд æхца æртæ дихы цæмæн кæныс?

- Иу хай – мæнæн, иннæ – дæу, æртыккаг та, гуыл чи адафта, уымæн, - загъта Уастырджи.

Сауджыны цинæн кæрон нал уыди:

- О, мæнæ хорз лæг, уый æз уыдтæн, æз! Баууæнд мыл. Афтæ тынг æххормаг мын уыд, æмæ гуылмæ нал фæлæууыдтæн, сусæгæй йæ ахордтон.

Уыцы ныхæсты фæстæ нал дæр æхцайы кæри, нал дæр йæ ‘мбæлццон уыд йæ разы Сауджына. Фæтары сты йæ цурай.

Урочы цыд:

1. Текстыл куыст хъуамæ райдаид ахуыргæнæджы ныхасæй адæймæджы фæзминаг æмæ фауинаг миниуджыты тыххæй. Фауинаг миниуджытæй тексты бындурыл æрдзурын хъæуы гæды ныхас кæнын æмæ гуыбыныл хæцын нæ фæразыныл.

Дзырдутон куыст: *бæлццæттæ, Уастырджи, фæсари, нæуу, йеддæмæ, йæ ‘мбæлццон*. Дзырдты растфыссынад æвзаргæйæ, бацамо-

нын сæ нысаниуæг дæр. Беседæйы рæстæг ахуыргæнæг пайда кæны, स्कьоладзаутæн зонгæ цы дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ не сты, уыдонæй дæр, амонь сын сæ хъуыды. Тексты уыдон сты: *идон, хордзен, асгæрста, фæсарц, дыууæ йеддæмæ, кæри, сгарын*.

Текст фыццаг хатт бакасыны размæ ахуыргæнæг дзуры: «Æххормагæн адæймаг зынтæй фæразы, фæлæ алцæмæн дæр ис æгъдау. Цы текстмæ байхъусдзыстут, уым персонажтæй иу уыцы æгъдауы сæрты ахызт. Цавæр рæдыд æрцыд таурæгъы персонажыл? Дзуапп ратдзыстут текстмæ байхъусыны фæстæ».

2. *Текст бакасын.*

3. *Беседæ:*

- Цавæр рæдыд æруагъта Сауджын?
- Куыд фæрæдыдис дыккаг хатт та?
- Цæуылнæ басаста Сауджын, гуыл кæй адафта, ууыл?
- Куыд скуывта Уастырджы Хуыцаумæ?
- Цæуыл дис кодта Сауджын?
- Цавæр дзуапп радта Уастырджы Сауджынæн?
- Цæмæн фæсæфтысты Уастырджы æмæ æхцайы кæри?
- Цæуыл нæ ахуыр кæны таурæгъ?

4. *Тексты структурон æвзæрст.*

- Цавæр у текст йæ хуызмæ гæсгæ? (таурæгъон: цаутæ хъæрæдзи ивынц).

- Цал абзацæй арæзт у текст?

- Хъуыдыйæдтæ куыд баст сты кæрæдзиуыл? Загъæм, фыццаг абзацы.

Дыууæ бæлццонь фæндагыл бауу сты. Сæ иу - Уастырджы, иннæ - Сауджын. Иу хъæды астæумæ бахæццæ сты æмæ Уастырджы загъта... (цæгон-номивæгон бастдзинадæй)

5. *Пълан аразыныл куыст.*

Ахуырдаутимæ бацæттæ кæнæн ис ахæм пълан:

- 1) Дыууæ бæлццонь бауу сты.
- 2) Бæлцæттæ сæ фæллад уадзынмæ æрлæууыдысты.
- 3) Сауджын Уастырджийы гуылтæй иу фелвæста.
- 4) Уастырджы Хуыцаумæ скуывта.
- 5) Бæлцæттæ раз æхцайы кæри фæвзæрд.
- 6) Уастырджы æмæ æхцайы кæри æрбайсæфтысты.

6. *Хæслæвæрдтæ ныхасы рæдыдтытæ бафæдзæхсынæн:*

- 1) Ссарын синонимтæ дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæм:

бæлцæттæ, аулæфæм, асгæрста, ахъаз бакæн, фæтарьы сты æмæ а.д.

2) Комкоммæ ныхасæй фæрссаг ныхас саразын:

Иу хъæды астæумæ бахæццæ сты æмæ Уастырджы загъта:

- Цæй, чысыл аулафæм фæндаджы фарсмæ.

3) Схематæм гæсгæ, текстыл æнцой кæнгæйæ, вазыгджын хъуыдыйæдтæ саразын: *куы – уæд, куыд – ахæм, афтæ – æмæ.*

4) Схематæм гæсгæ саразын хъуыдыйæдтæ комкоммæ ныхасимæ:

А: «К». æ). А: «К?» б). «К», - а. в). «К, - а, - к..»

5) Срæст кæнын дзырдты рæнхъæвæрд:

Уыцы ныхæсты фæстæ нал кæри дæр; æртыккаг та уымæн, чи адафта гуыл; æ. а.д.

6) Хъуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын:

Уастырджы цалынмæ æддадæр ауад, уæдмæ ...

7) Хъуыдыйад синтаксисон æвзæрст раканын, савæрын æрхæцæн нысантæ, бацамонын сын сæ растæвæрд:

- *Хуыцаутты Хуыцау уæдæ нæ разы сыгъзæрин æхцайы кæри куыд фестæ ахæм ахъаз бакæн!*

8) Хъуыдыйæдтæ, къæлæттæ æвæрд дзырдтæй пайда кæнгæйæ, кæрæдзиуыл бабæттын.

Æхцайы кæри сæ разы фæвæрд. Уастырджы ... дыстæ бафæлдæхта æмæ кæри æртæ дихы кæны. ... кæрийы алыварс рауай-бауай кæны. ... нал фæлаууыд æмæ афарста. (йæ, уый, Сауджын)

7.4. Нывæцæнтæ ирон æвзаджы урочы

Нывæцæнтæ (сочиненитæ) дих кæнынц цалдæр хуызыл:

Сæ *æрмæгмæ гæсгæ* нывæцæнтæ ваййынц: хи фæлтæрддзинадæй (цардæй) исты цауы тыххæй; чиныджы æрмæгмæ гæсгæ; нывмæ (нывтæм) гæсгæ.

Цæттæ кæныны фæрæзтæм гæсгæ хицæн кæнынц ахæм хуызтæ: коллективон (иу темæ æппæт къласæн дæр); индивидуалон (алы скъоладзау дæр фыссы, йæхæдæг кæй равзæрста, уыцы темæйыл).

Сæ *жанрмæ гæсгæ* нывæцæнтæ ваййынц: таурæгъ, æрфыст, тæрхæттæ.

Сæ *стильмæ гæсгæ* хицæн кæнынц сфæлдыстадон куысты ахæм хуызтæ: эмоционалон-æнкъарæнджын, аивадон тексты хуызæн; хъуыддагон стилæй фыст (отчет, план, хъусынгæнинаг, хынцинаг).

Сæ *гуырахстмæ гæсгæ* хицæн кæнынц æххæст нывæцæнтæ æмæ нывæцæнтæ – миниатюрæтæ.

Нывæцæны хицæн хуыз – *уæлæмхасæн хæслæвæрдимæ*. Уыдон сты: æнцойгæнæн дзырдты бындурыл фысгæ нывæцæн, текст æххæстгæнæг нывæцæн (радзырд дарддæр ахæццæ кæнын, уац / уацхъуыд фæбæлвырддæр кæнын), нывæцæн грамматикон хæслæвæрдимæ.

Нывæцæн æнцойгæнæн дзырдты бындурыл. Ахæм нывæцæны нысæнттæ сты: 1) бæлвырд æвзагон темæ ныффидар кæнын, æнцойгæнæн дзырдтæ дæр баст ваййынц уыцы æвзагон темæимæ; 2) скъоладзауты дзырдуат фæхъæздыгдæр кæнын; ахуыргæнæг æвзары тематикон (ома бæлвырд ныхасы темæимæ баст) æнцойгæнæн дзырдтæ. Уымæй уæлдай ма нывæцæнтæ ваййынц: *фысгæ кæнæ дзургæ; къласы кæнæ хæдзары фыст; ахуыргæнæн кæнæ контролон*.

Нывæцæны структура:

1) эпиграф (æнæмæнг хъæугæ элемент нæу, фæлæ куы уа, уæд куысты мидис хъæздыгдæр кæны);

2) разныхас;

3) сæйраг хай;

4) кæронбæттæн.

Нывæцæны методикæ.

Нывæцæн у, цæттæгæнæн этап æнæмæнг кæм хъуамæ уа, куысты ахæм хуыз. Цæттæгæнæн этапы кусытытæ сты: скъоладзауты дзургæ дзуæппытæ, сæ раныхæстæ нывæцæны темæмæ гæсгæ, стæй цæттæ тексты анализ.

Анализы мидис у: 1) пълан аразыныл куыст; 2) темæйыл æрныхас, нывæцæны цы сæйраг хъуыдытæ равдисын хъæудзæнис, уыдоныл æрныхас; 3) дзырдуатон куыст.

Нывæцæнмæ цæттæ кæныны куысты мидис:

1) дзырдуатыл куыст; йæ нысан у скъоладзаутæн темæимæ баст ног дзырдтæ бацамонын кæнæ зонгæ дзырдтæ æмæ терминтæ зæрдыл æрлæууын кæнын æмæ сын афтæмæй сæ дзырдуат фæхъæздыгдæр кæнын;

2) хъуыдыйадыл куыст – грамматикон æмæ стилистикон рæдыдтытæй бахизыны мадзал;

3) орфографи æмæ пунктуацийыл куыст.

Скъоладзауты ахуыр кæнын хъæуы нывæцæны *æрмæг æмбырд кæныныл* дæр. Уый тыххæй ахуыргæнæг саразы экскурситæ, скъоладзауты ахоны æрдзы хъæбысмæ, музеймæ, равдыстмæ, заводмæ æ.а.д.. Афтæмæй скъоладзаутæм сæвзæрынц ног зонындзинæдтæ æмæ æнкъарæнтæ.

Хъæугæ æрмæг æрæмбырд кæнæн ис, уацтæ, æмдзæвгæтæ, радзырдтæ кæсгæйæ, нывтæ æмæ иллюстрацитæм кæсгæйæ.

Цæттæ текстыл куысты хуызтæ сты: 1) ахуыргæнæг цы текст радта, уый бакæсын, хи ныхæстæй йæ радзурын, йæ мидисыл æрныхас кæнын; 2) тексты темæйыл æрныхас кæнын; 3) хъæугæ æвзагон æрмæг равзарын; 4) нывæфтыд-аивгæнæн мадзæлттыл куыст (эпитеттæ, метафорæтæ, абарстытæ ссарын).

Ныхæсы рæзтыл куысты сæйраг хуызтæй иу у *нывмæ гæсгæ нывæцæн*. Пайда дзы кæнынц алы къласы дæр. Нывмæ гæсгæ радзырдтæ аразын райдайынц суанг 1-2 кълæсты. Нывмæ гæсгæ куыстæн ис бирæ варианттæ: нывы сюжет радзурын, пейзаж æрфыссын, нывæй хицæн эпизоды хуызы спайда кæнын, цалдæр нывмæ / нывгæнæджы сфæлдыстадмæ гæсгæ нывæцæн ныффыссын, нывæцæн грамматикон хæслæвæрдимæ ææнд.

Ахæм нывæцæны (æмæ ахуыргæнæджы куысты) нысан у скъоладзауты ныв уынын, нывмæ кæсын, йæ мидис ын æмбарыныл ахуыр кæнын, нывы аивадон гæнæнтæ уынын, хи хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ дзырдты фæрцы æвдисын. Нывимæ куыст рæзын кæны скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынад: рахицæн кæнын хъæуы нывы мидисы сæйраг æмæ уæлæмхасæн хæйттæ, детальтæ иртасын, нывы хæйтты æхсæн ахастытæ æмбарын, нывы мидис пъланмæ гæсгæ радзурын æ.а.д.

Ахсджиаг хъуыддаг у хъæугæ ныв равзарын. Æнæмæнг, райдайын хъæуы жанрон нывтæй, цымыдисаг тематикæ æмæ хуымæтæг композици кæмæн ис, сывæллæтты бон бамбарын кæй у, ахæм нывтæй.

Нывмæ гæсгæ нывæцæныл ахуыр кæныны куысты рахицæн кæнæн ис æртæ этапы:

1) ахуыргæнæджы цæттæгæнæн куыст (скъоладзауты кармæ æмæ сæ цæттæдзинадмæ гæсгæ ныв равзарын; нывы мидисæн анализ скæнын; нывгæнæджы биографи, сфæлдыстад, нывы историмæ базонгæ уæвын; скъоладзаутимæ ныхасæн фæрстытæ бацæттæ кæнын; урочы пълан саразын);

2) нывмæ гæсгæ нывæцæн фыссыныл ахуыр кæныны урок (скъоладзауты урочы темæ æмæ нысанимæ базонгæ кæнын; ахуыргæнæджы ныхас нывгæнæджы æмæ нывы тыххæй; æнæдзургæйæ нывмæ кæсын; нывы тыххæй беседæ (скъоладзаутимæ ныхас); нывæцæны пълан саразын; дзургæйæ нывæцæн саразын (иу-дыууæ скъоладзауы); иуæй-иу дзырдты æмæ дзырдбæстыты растфыссынад сбæрæг кæнын; скъоладзауты хибар куыст нывæцæныл);

3) скъоладзауты нывæцæнты анализ æмæ рæдыдтытæ раст кæнын.

Ныв æвзаргæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ хынца нывæцæны жанр. Кæд æмæ сывæллæтты нывæцæн-æрфыстыл ахуыр кæнынмæ хъава, уæд

хъуамæ равзара натюрморт кæнæ пейзаж. Кæд нывæцæны ныхасы тип таурæгъ уыдзæнис, уæд та агурын хъæуы жанрон ныв, ома цавæрдæр архайд æвдисæг, цалдæр персонажы кæм ис, ахæм. Жанрон ныв æвзаргæйæ, ахуыргæнæг ратдзæнис фæрстытæ: чи? цы? куыд? кæм? кæд?, ома скъоладзауты радзурын кæндзæнис персонажты архайды æмæ предметты тыххæй, сæ æмахастыты тыххæй, сæ архайды афон æмæ бынаты тыххæй æ.а.д.

Ныхас-тæрхоныл ахуыр кæнгæйæ, спайда кæнæн ис нывкæнынад цавæрфæнды жанрæй дæр.

Скъолайы цы нывæцæнтыл ахуыр кæнынц, уыдонæн сæ сæйрагдæртæ сты:

- хи æнкъарæнтæ æмæ фиппаинагты бындурыл фыст нывæцæн;
- нывмæ гæсгæ куыст;
- литературон темæйыл фыст нывæцæн.

Куыд загътам, афтæмæй нывæцæныл куыст райдайы темæйæ. Темæ у, нывæцæны ныхас цæуыл цæуы, уый. Ахуыргæнæг хъуамæ арæхса темæ равзарынмæ, йæ нысан æмæ мидис скъоладзаутæн раст бацамонынмæ.

Нывæцæнты темæтæ ваййынц уæрæх æмæ къуындæг. Зæгъæм, уæрæх темæ «Уалдзæг», раргом кæнæн ис ахæм къуындæг темæты: «*Фыццаг уалдзыгон дидинджытæ*», «*Фыццаг уалдзыгон бон*», «*Нæ дыргъдон уалдæджы*», «*Не скъолайы кæрт уалдæджы*», «*Хъæд райхъал*» æ.æнд. Уæрæх темæ «*Фæззæг*» раргом кæнынæн спайдагæнæн ис темæтæй: «*Фæззыгон дыргъдоны*», «*Фæззæг ралæуыд йæ рады*», «*Фæззыгон хъæд*», «*Хъæд йæ сыгъзарин пæлæз скодта*», «*Фæззыгон дидинджытæ*», «*Цæмæн уарзын æз фæззæг?*», «*Сыфтæрты сусæг ныхас*» æ.æнд.

Скъоладзаутæн уæрæх темæйыл зындæр у нывæцæн фыссын. Зæгъæм, ахуыры азы райдайæны ирон æвзаджы ахуыргæнджытæ раттынц нывæцæн «*Куыд арвыстон мæ сæрдыгон каникултæ*». Ахуырдаутæ æвæндонæй бавналынц ацы куыстмæ, тынг зын сын ваййы сæ хъуыдытæ раргом кæнын, арæх ахизынц лæвæрд темæйæ. Куыст фæрогдæр кæнынæн ацы уæрæх темæ хуыздæр у цалдæр къаннæг темæйы хуызы раттын: «*Зæрдылдарæн сæрдыгон бон*», «*Сæрды фæстаг бонтæ*», «*Хосгæрдæнты*», «*Кæсаг ахсынмæ*», «*Ленк кæнын куыд базыдтон*», «*Мæ сæрдыгон балц*», «*Мæ уарзондæр сæрдыгон хъæзтытæ*», «*Ног æмбæлттæ мын куыд фæзынд*» æ.а.д.

Темæйы æмбарынад бацамонынæн пайдагæнæн ис куысты хуызтæй: ныхмæвæрд темæтæ кæрæдзиуыл абарын, сæ хицæндзинадтыл сын æрдзурын; темæ раст æргомгонд кæм нæу, ахæм нывæцæн равзарын æ.а.д.

Скъоладзауты фæцалх кæнын хъæуы темæтæ кæрæдзийæ иртасы-
ныл, сæ хицæндзинæдтæ сын фиппайыныл. Зæгъæм, фæйнагыл рагацау
ныхай-ныхмæ ныффыссын темæтæ:

«Куыд арвыстон мæ сæрдыгон каникултæ»	«Зæрдылдарæн бон»
«Мæ тæзгъо хъæды»	«Куыд фæдзæгъæл дæн хъæды»
«Сæрдыгон хъæды»	«Гагадыргътæ тонынмæ»
«Цæугæдоны был»	«Кæсаг ахсынмæ»

Лæвæрд темæтæ 'взаргæйæ, скъоладзауты бафæрсæн ис сæ хицæн-
дзинæдтæй. Ахуыргæнæджы фæрцы бæрæггонд цæуы, галиуæрдыгæй
фыст темæтæ уæрæхдæр кæй сты рахизæрдыгæй фыст темæтæй. Афтæ,
темæ «Цæугæдоны был» æргом кæнгæйæ, радзурæн ис канд кæсаг ахсы-
ны тыххæй нæ, фæлæ ма, цæугæдоны был фæллад куыд фæуадзынц, ленк
кæнын куыд ахуыр кæнынц, уый тыххæй дæр. Темæ «Кæсаг ахсынмæ»
æргом кæнгæйæ та дзурын хъæуы æрмæст кæсаг ахсыны тыххæй.

Ахæм аналитикон куыст бакæнгæйæ, скъоладзаутæн раттæн ис
хæслæвæрд: уæрæх темæйæн «Сывæллæтты фæлладуадзæн лагеры» йæ
къуындæг темæтæ ранымайын.

Ахуырдаутимæ аныхас кæныны фæстæ фæйнагыл фыссæм:

«Сывæллæтты фæлладуадзæн лагеры»: «Куыд ацыдыстæм балцы»,
«Лагеры ленк кæнын куыд сахуыр дæн», «Мыдгæсимæ фембæлд», «Ног
æмбæлттæ мын фæзынд».

Ахуырдаутæн раттæн ис хибарæй æххæстгæнæн хæс: уæрæх темæ
«Зымаг»-ы къуындæг темæтæ сбæрæг кæнын. Уыдон уыдзысты:
«Зымагон хъæзтытæ», «Зымагон хъæды», «Зымагон бон», «Иу хатт
зымагджы» æ. а. д.

Æмбалдзинадыл дзургæйæ, скъоладзауты размæ рахæссæн ис дыууæ
ныхмæвæрд темæйы «Уымæ кæдæмдæриддæр ацауин» æмæ «Ахæм
адæймаг æмбалæн нæ бæззы». Диспуты хуызы равзарынæн, уый фæстæ
та хъуыдытæ ныффыссынæн хорз сты темæтæ: «Ном лæггæнæг нæу» æмæ
«Номæй лæгмæ дзурынц».

Афтæ скъоладзаутæн бацамонæн ис темæйы (сæргонды) нысаниуæг,
куыд æй райхалын хъæуы, уый.

Нывæцæны сæйраг хъуыды баст у, автор йæ куысты цы зæгътынмæ хъа-
вы, цай ныхмæ дзуры, кæнæ цæмæ сиды, уымæ.

Мæнæ куыд фыссы скъоладзау йæ нывæцæны:

Æхсызгон фембæлд.

Уыцы бон райсомæй уæлдай бæрæгбондæрхуыз уыд нæ хæдзар. Нæ фыд хъæлдзæгæй кæрты зилæнтæ кодта. Нæ мад рагацау арынджы цур балаууыд. Мæ хистæр хотæ кæрт сыгъдаг ныммарзтой, бафснайдтой агъуыстытæ. Уаты стъолол æрвхуыз вазæйы дидинджыты баст дæр фæзындис.

Цавæр бон у, цымæ, абон? Цæмæн афтæ райдзаст у нæ хæдзар? Æрхъуыды йæ кодтон! Абон нæм хохæй уазджытæ уыдзæн, нæ фыды хорз æмбал Аслæнбег йæ фырт Черменимæ æрцæудзысты. Чермен у ме 'мгар лæппу, скъоламæ дæр цу аз бацыдыстæм. Фæлæ хохы кæй цæры, уымæ гæсгæ арæх не 'мбæлæм.

Уалынмæ нын чидæр нæ дуар æрбахоста. Нæ уазджытæ æрхæццæ сты!

Ацы нывæцæны сæйраг хъуыды у – бинонтæ æхсызгонæй æнхъæлмæ кæсынц уазджытæм.

Сæйраг хъуыды раргом кæнынæн скъоладзау фыссы, сæ хæдзар бæрæгбонхуыз кæй у, бинонтæ иууылдæр зилæнтæ кæй кæнынц, хæдзар райдзаст кæй у. Фембæлд æхсызгон кæй уыдзæн, ууыл дзурæг сты нывæцæны фæстаг хъуыдыйæдтæ дæр. Сæйраг хъуыды æргомгонд цæуы мивдисджыты фæрцы дæр: *зилæнтæ кодта, бафснайдтой, фæзындис, æрхæццæ сты.*

Куыд бафиппайдтам, афтæмæй скъоладзауы куысты сæйраг хъуыды æргомгонд æрцыд алыхуызон лексикон æмæ синтаксисон мадзæлттæй.

Нывæцæны сæйраг хъуыды раргом ваййы йæ сæргондæй дæр – «Æхсызгон фембæлд». Фæлæ ахæм сæргондтæ, куыд: «Ногæй та скъолайы», «Куыд арвыстон мæ фыццаг бон скъолайы», «Нæ къласы къулын газет», «Мæ фыццаг ахуыргæнæг» нæ дзурынц тексты сæйраг хъуыдыйыл, нæ амонынц, нывæцæн фысгæйæ, хъуыдытæ кæцырдæм саразын хъæуы, уый.

Абарæм-ма темæтæ: «*Кæсаг ахсгæйæ хъæрæй дзурæн нæй*» æмæ «*Кæсаг ахсынмæ*», «*Хурмæ бирæ бадаен нæй*» æмæ «*Хур судзы, ...*» (Къ.), «*Мады ныхасæн аргъ кæнын хъæуы*» æмæ «*Мад*». Бафиппайæн ис, се 'ппæт скъоладзауæн кæй не сты æнцон раргомгæнæн, бæлвырд темæмæ гæсгæ æнцондæр фыссæн кæй у.

Цæмæй скъоладзау раст раргом кæна йæ нывæцæны сæйраг хъуыды, уый тыххæй йын ахуыргæнæг хъуамæ бацамона сæйраг хъуыдыйы æмбарынад, куыд æй раргомгæнæн ис, уый. Ам дæр та хорз у ныхмæвæрддзинадæй пайда кæнын. Зæгъæм, нывæцæны темæ (сæргонд)

«Не скъолайы кэрт» ахуырдаутæн ратгæйæ, фæйнагыл ныффыссæн ис темæ алыхуызы æргомгæнæг дыууæ хъуыдыйады:

1. *Æз уарзын не скъолайы кэрти тезгъо кæнын.*

2. *Мах хъуамæ бацархайæм, цæмæй не скъолайы кэрт уа хуыздæр.*

Афтæмæй ахуыргæнинагтæ бамбардзысты, темæ дыууæ хуызы рагмгæнæн кæй ис. Сæ иутæ фысдзысты, се скъолайы кэрт бирæ кæй уарзынц æмæ дзы æхсызгонæй кæй фæтезгъо кæнынц, уый тыххæй. Иннæтæ та ныффысдзысты, се скъолайы кэрт зилинаг кæй у, цæуджытæ æмæ дзы машинæтæ кæй рацу-бацу кæнынц, кæй дзы нæй хъазæн фæз, фæлладуадзæн бынат, уый тыххæй.

Нывæцæн ныффыссынæн хорз æххуыс сты *æнцойгæнæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ*. Уыдон сты, темæ райхалынæн, йæ рагм кæнынæн спайдагæнæн кæмæй ис, ахæм дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ. Зæгъæм, темæ «Мах хуыздæр æмбал»-мæ гæсгæ раттæн ис æнцойгæнæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ: *æмбалдзинад, хæлардзинад, зæрдæ дарын, æнæхин адæймаг, хорз æмгар, æрджæрдтæ, кæрдæдзиуыл æууæндын, кæрдæдзийы æмбарын, бахъуаджы рæстæг, æнгæмæй цæрын* æмæ æнд.

Скъоладзауты ацы темæмæ гæсгæ нывæцæн фыссынмæ бацæттæгæнæн ис ахæм фæлтæрæнты фæрцы:

1. Лæвæрд дзырдтæн синонимтæ æмæ антонимтæ ссарын: *æмбал, хæларæй цæрын, бахъуаджы рæстæг*.

2. Дзырдтимæ дзырdbæстытæ, хъуыдыйæдтæ саразын: *æууæндын, æмбарын, хион, кæстæр, хистæр, зонгæ, балцы цæуын, зонгæ, зæрдæагæй æ. æнд.*

3. Бакусын дзырдты растфыссынадыл, морфемон æвзæрст сæ ракаынн: *æууæнк, æрджæрддзинад, æнæмаст, зæрдæхæлар æ.æнд.*

4. Нывæцæнæн пълан саразын.

5. Синтаксисон æвзæрст скæнæн ис, темæ райхалынæн æххуыс чи у, ахæм хъуыдыйæдтæ.

Равзарын хъæуы хъуыдыйæдтæ аивгæнæн мадзæлттимæ, æнгæм дзырdbæстытимæ, æмдзæвгæйæ кæнæ æндæр литературон уацмысæй ист рæнхъытæ, базырджын ныхæстæ. Хъуыдыйæдтæй спайдагæнæн уыдзæн фысгæ куыстыты. Сæ фæрцы нывæцæн фæмидисджындæр, фæаивдæр уыдзæн.

6. Скъоладзауты æнкъарæнтæ фæцагайынæн хорз æххуыс сты темæимæ баст таурæгътæ, æмбисæндтæ, цардæй ист цаутæ, литературон уацмыстæй ист скъуыддзæгтæ æ.æнд. Уыдон сæ фæхæстæгдæр кæндзысты темæмæ, фæцагайдзысты сын сæ хъуыдытæ, бафтаудзысты сæ фыссыныл.

Нывæцæны пълан.

Нывæцæны пълан йæ мидисмæ гæсгæ ваййы хуымæтæг кæнæ вазыгджын; арæст ваййы иувæрсыг кæнæ дывæрсыг, фарстон æмæ таурæгъон хъуыдыйæдтæй. Пълан саразæн ис абзацты фыццаг хъуыдыйæдтæй дæр.

Пъланыл куыст стыр æххуыс у скъоладзауты нывæцæн фыссыныл фæцалх кæнынæн, ныхасы рæзтыл бакусынæн, хъуыдытæ логикон æгъдауæй раст æвæрынынл фæцалх кæнынæн.

Пълан аразгæйæ, хъуыды кæнын хъæуы нывæцæны тексты функционалон хуызыл (таурæгъон, æрфыстон, тæрхон). Зæгъæм, таурæгъон тексты пъланы æнæмæнг хъуамæ уа:

- 1) архайды райдайæн æвдисæг хай (кæм æмæ кæд æрцыд);
- 2) архайды райхæлд, йæ цыд æвдисæг хай (сæйраг хай);
- 3) æппæты ахсджиагдæр цау, тексты кульминаци;
- 4) кæронбæттæн хай.

Æрфыстон тексты пъланы хъуамæ уа ахæм хæйттæ:

- 1) иумæйагæй предметы тыххæй (йæ ном, чи кæнæ цы у æ.а.д.);
- 2) предметы æууæлтæ, йæ характеристика (йе ‘ддаг бакаст, йæ мидхарактеристика);
- 3) предмет цæмæн хъæуы (кæд æнæуд у, уæд);
- 4) скъоладзауы ахаст предметмæ.

Текст-тæрхоны пъланы ваййы:

- 1) тезис (ныффидагæнинаг хъуыды);
- 2) аргументтæ (хъуыды фидаргæнæг хъуыдыйæдтæ);
- 3) хатдзæгтæ.

Нывæцæнынл куыст фæрогдæр уыдзæн, ахуыргæнæг пъланы алы пунктæн дæр куы радта æнцойгæнæн дзырдтæ, ног хъуыдыйы райдайæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ/хъуыдыйæдтæ, уæд. Зæгъæм, таурæгъон нывæцæнæн раттæн ис ахæм æнцойгæнæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ: *иу хатт, иуахæмы, раджыма-раджыма, иуафоны дын, кæддæр; уæдмæ, æвиппайды, æнæнхæлæджы дын, уалынмæ, цалынмæ; уæдæй фæстæмæ, уæдæй абонмæ, уæдæй ардæм, афтæмæй, уыйадыл æмæ æнд.*

Нывæцæн-адæймаджы æддаг бакасты, миддунейы æрфыст амонгæйæ, хорз у литературон уацмысты персонажты æрфыстытæ æвзарын. Зæгъæм, равзарæн ис, Коцойты Арсен «Дадолты мæт»-ы дæсны Биганоны сатирикон сурæт цавæр æвзагон мадзæлтты фæрцы равдыста, уый.

Зæгъын хъæуы уый, æмæ скъоладзаутæн сæ фылдæр нывæцæны пайда кæнынц æрмæст хуымæтæг дывæрсыг кæнæ бабæтгæвазыгджын хъуыдыйæдтæй, стæм хатт – домгæвазыгджынтæй. Ома сæ текст

мæгуыр ваййы синтаксисон конструкцитæй. Бирæтæ нæ арæхсынц иувæрсыг æмæ æнæххæст хъуыдыйæдтæ аразынмæ. Фыстгæйæ нæ пайда кæнынц фарстон, хъæрон, разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæй, дзырдтæ-хъуыдыйæдтæй, комкоммæ ныхасæй. Цыбыр дзырдæй, цæттæ не сты æвзаджы синтаксисон иуæгтæй ныхасы мидæг пайда кæнынмæ.

Ацы уавæр зæрдыл даргæйæ, ахуыргæнæджы арæхдæр хъæуы синтаксисон фæлтæрæнтæй пайда кæнын, скъоладзауты хъуыдыйæдтæ аразы-ныл æфтауын.

Нывæцæн фыссынмæ бацæттæ кæнынæн хорз æххуыс сты *ныхасы-тематикон уроктæ*. Ахæм урок арæзт цæуы бæлвырд ныхасы темæйыл. Равзарæн ис æмбисонд, поэтикон кæнæ прозаикон уацмысæй ист рæнхъытæ. Зæгъæм: «Æмбалы хорзæх алкæй дæр уæд» (зарæгæй), «Рæстдзинадкæмæнцæф у, кæмæн-цæсты рухс» (æмб.), «Кæстæр хистæры кæм нал зоны, уым цард нæй» (æмб.), «Æрцыд, ныллæууыд уалдзæг» (Кочысаты М.), «Зымаг нæ хæхты цух нæ уадзы» (Хетæгкаты Къ.) æ.а.д.

Ирон æвзаджы урок ныхасы-тематикон урочы хуызы кæнгæйæ, ахуыргæнæг дидактикон æрмæгæн пайда кæны алыхуызон прозаикон æмæ поэтикон уацмысты тексттæй, историон æрмæгæй æмæ æнд. Ацы æрмæджытæ æххуыс сты æвзаджы иуæгтæ баст ныхасы (тексты) бындурыл бацамонынæн, сæ функционалон нысаниуæгыл æрдзурынæн, ома сын ныхасы мидæг цы нысаниуæг ис, кæд æмæ сæ цы уавæрты фæппайда кæнæм, уый бацамонынæн.

VIII. ЗОНЫНДЗИНÆДТÆ БÆРÆГ КÆНЫНЫ МЕТОДИКÆ

8.1. Бæрæггæнæн куыстытæ кæныны фæтк

Афæдзы кæрон кæнæ афæдзы æмбисы кæрон контролон куыстытæ арæзт цæуынц скъолайы иумæйаг графикмæ гæсгæ. График арæзт вæййы афтæ, цæмæй иу къласы иу бон дыууæ контролон куыстæй фылдæр ма уа. Контролон куыстытæ кæнын **нæ хъæуы** четверты фыццаг бон, бæрæгбоны хæд фæстæ æмæ къуырисæры.

Рæдыдтытæ равдисынæн пайда кæнынц сæрмагонд нысæнттæй: ныхасы рæдыд бæрæг кæнынц къæдз-мæдзы хаххæй, фактон рæдыд – сыфы быдыртыл дамгъæ Ф-йæ, грамматикон – Г, ныхасы рæдыд – Н.

Фысгæ куысты тексты бынмæ ныффыссын хъæуы орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтыты нымæц; нывæцæнтæ æмæ изложениты та ма фæбæрæг кæнын хъæуы фактон, логикон, ныхасы æмæ грамматикон рæдыдтыты нымæц дæр. Уый фæстæ æварынц бæрæггæнæнтæ. Фыццаг бæрæггæнæн – мидис æмæ ныхасы хъæдæн, дыккаг бæрæггæнæн – растфыссынадæн.

Контролон куыстыты бæрæггæнæнтæ æварын хъæуы журналы. Къласы æмæ хæдзармæ куыстыты тыххæй бæрæггæнæнтæ æварынц стырдæр куыстытæм гæсгæ. Фысгæ куыстытæ сбæрæг кæныны фæстæ раттын хъæуы хæс: рæдыдтытæ срæст кæнын кæнæ та хъæугæ фæлтæрæнтæ сæххæст кæнын.

8.2. Диктант бæрæг кæныны фæтк

Диктант бæрæг кæнгæйæ, срæст кæнынц, фæлæ нæ нымайынц ахæм *рæдыдтытæ*:

- 1) скъолайы программæйы чи нæй, ахæм æгъдæуттыл;
- 2) цы æгъдæуттæ нæма рацыдысты, уыдонмæ гæсгæ фысгæ дзырдты;
- 2) сæрмагондæй цы дзырдутон дзырдтыл нæ бакуыстой, уыдоны;
- 3) авторы пунктуацийы;
- 4) механикон рæдыдтытæ (зæгъæм, иу дамгъæйы бæсты иннæ).

Рæдыдтытæ вæййынц:

1) аенагуымыры, ома иумаёйагай растфыссынады уавар тынг чи нае хыгдары, ахаемтае. Дыууа аенагуымыры раедыды нымад сты иуыл. Уыдон сты:

- раедыдтытае дзырдуатон дзырдтае (загъаеи, *йеддаемае*-йы басты *йедтаемае*);

- стыр дамгъае амад наемтты (*наддзахадон университет-ы* басты *Паддзахадон университет*);

- вазыгджын дзырдты хайтты хицаенай ныффыст (*дыууасеадае*-йы басты *дыууа сеадае*);

- фасарайнаг сармагонд наемтты раедыдтытае (*Жюль Верн-ы* басты *Жюль Верн*);

- иу аерхаеаен нысаны басты аендар (тире къаедзыджы каенае дыстъалфы басты).

Хынцын хъауы, уыцы иу раедыд арах аембаелы аеви нае, уый дяр. Аертæ аемхуызон раедыды нымад цауынц иуыл, фæлае фылдар куы уой, уæд цыппæраемæй фæстаемае алы раедыд дяр нымайын хъауы хицаенай.

Диктантæн аеаерын хъауы иу бæраегтаенæн.

«5» - аенае раедыдаёй фыст текст, каенае иу аенагуымыры орфографион каенае пунктуацион раедыдимае (0/0; 0/1);

«4» - 2 орфографион аемае 2 пунктуацион раедыды; 1 орфографион, 3 пунктуацион; 0 орфографион, 4 пунктуацион (2/2; 1/3; 0/4; 3 аемхуызон орфографион /0);

«3» - 4/4, 3/5, 0/7 (5 къласы: 5/4); 6/6 – аемхуызон аенагуымыры раедыдтытае;

«2» - 7/7, 6/8, 5/9, 8/6.

Диктанты грамматикон хас куы уа, уæд аеаерын хъауы дыууае бæраегтаенæны:

«5» аеаерынц, аеппæт хаслаеаердтае дяр раст аеххæстгонд куы уой, уæд;

«4» - аеппын къаддар хаслаеаерды $\frac{3}{4}$ хайы раст конд сты;

«3» - аеппын къаддар хаслаеаерды аембис раст конд у;

«2» - раст аеххæстгонд сты хаслаеаердаен се ‘мбисæй къаддар.

Контролон дзырдуатон диктантæн аеаерынц ахаем бæраегтаенæнтае:

«5» - аенае раедыдаёй;

«4» - 1-2 раедыды;

«3» - 3-4 раедыды;

«2» - 4 раедыдаёй фылдар.

Хаслаеаерд аеххæст каенгайæ, скъоладзау орфографион аемае пунктуацион раедыдтытае куы аеруадза, уæд уыдон нымайын хъауы диктанты тексты раедыдтытыл.

8.3. Нывæцæнтæ æмæ изложæнтæ бæрæг кæнын

Нывæцæн æмæ изложенийæн æвæрын хъæуы дыууæ бæрæггæнæны: фыццаг – мидис æмæ ныхасы арæзтæн, дыккаг – орфографион æмæ пунктуацион нормæтæ æххæст кæнынæн.

Æргом здахын хъæуы мидисы ахæм аспектæм:

- йæ бастдзинад темæ æмæ сæйраг хъуыдыймæ;
- темæ æххæстæй рагом ис æви нæ;
- фактон æрмæджы растдзинад;
- структурæйы арæзт раст у æви нæ.

Ныхасы арæзты æргом здахын хъæуы ахæм миниуджытæм:

- дзырдлаты хъæздыгдзинад, грамматикон формæты растдзинад;
- стили домæнтæ æххæст кæнын;
- ныхасы аивдзинад;
- стилистикон æмæ ныхасы рæдыдтыты бæрц.

Нывæцæн æмæ изложенийæн аргъ кæныны критеритæ сты:

- «5» æвæрын хъæуы, текст æппæт домæнтæн дæр дзуапп куы дæтта, æнæ рæдыдæй фыст куы уа, кæнæ та йæ мидисы 1 рæдыд, 1-2 ныхасы рæдыды, 1 грамматикон рæдыд куы уа, уæд;

- «4»: мидисы 2 рæдыды, 3-4 ныхасы аиппы, 2 грамматикон рæдыды;
- «3»: мидисы 4 аиппы, ныхасы – 5, грамматикон – 4.

Грамматикон рæдыдтыты хицæн кæнынц ахæм хуызтæ:

- дзырдарæзты: *рæдыддзинад (рæдыд), хордзинадон (хорз)*;
- дзырды формæйы: *лæгы намыс (лæджы), мадтæ æмæ фыдтæ (мадæлтæ æмæ фыдæлтæ)*;
- миногон æмæ фæрсдзырды формæйы: *ноджыдæр æвзæрдæр (ноджы æвзæрдæр), æппæты рæсугъд (æппæты рæсугъддæр)*;
- нымæцонны арæзты: *авдсæдæйы фынддæс (авдсæдæ фынддæс)*;
- номивæджы арæзты: *федтон йæ (федтон æй), бацыдис йæм (бацыдис æм)*;
- мивдисæджы формæйы: *бахаудта (бахаудис), фæзмынын (фæзмын)*;
- æмарæзты хæлд: *фæйна дыууæ фæткъуытæ (фæткъуыйы), поездæй (поездыл) ацыди, фæндырыл (фæндырæй) цæгъды*;
- сæйрат æмæ зæгъинаджы æхсæн бастдзинады: *фæсивæд сразы ис (сты); бирæ адæм ацыдысты (ацыдис); бирæтæ йæ зонгæ дæр кодта (кодтой)*;
- æмхуызон уæнгтимæ хъуыдыйады: *мах уарзæм æмæ сæрыстыр стæм поэтай (мах уарзæм поэты æмæ дзы сæрыстыр стæм)*;

- фæрссагмион здæхты: *ацы чиныг кæсгæйæ, адæймагмæ фæзынынц диссаджы æнкъарæнтæ (адæймаг ацы чиныг куы фæкæсы, уæд æм фæзыны диссаджы æнкъарæнтæ);*

- комкоммæ æмæ фæрссаг ныхасы: *автор афтæ загъта, æз, дам, рацензæнты хъуыдыймæ разы кæй нæ дæн (автор загъта, рецензенты хъуыдыймæ разы кæй нæу);*

- вазыгджын хъуыдыйады арæзты: *мæхæдæг фæдтон уый, цæргæс бæласы сæрæй кæд стахти (цæргæс бæласы сæрæй кæй стахти, уый мæхæдæг фæдтон);*

- зæгъинагты хуыз æмæ афоны формæты: *зæрдæ тарст цъиуау йæхи къултыл ныххойы æмæ та уайтагъд æрсабыр ис (æрсабыр вæййы).*

Ныхасы рæдыдтытæ сты, зæгъæм, ахæмтæ:

- дзырд æндæр нысаниуæджы: *урочы хуылфы дзæгъæл дзурын нæ хъæуы; мæхимæ фарстад (фарст) радтон;*

- паронимты: *тынг эффектон мадзæлттæ сты (эфективон); ацы хъуыддагмæ мæ ахаст нæ баивтон (аивтон);*

- æндæр стили дзырдæй пайда кæнын: *спектаклы фæстæ уайтагъд фæтар ис (ацыдис);*

- фразеологизмтæй æнæхъуаджы пайда кæнын: *курсон куысты автор рæгъмæ рахаста бынтон ног фæрстытæ, æмæ фынджы бæркадæн стæг дæр хорз у;*

- уæлдай дзырдтæ: *автор нын æвдисы, æрыгон лæппулаг;*

- иууидагон дзырдтæ фæрсæй-фæрстæм: *ацы радзырды фыссæг фыссы;*

- уыцы иу дзырдæй арæх пайда кæнын;

- синтаксисон конструкциты магуырдынад: *загъта – загъта...;*

- номивджытæй раст нæ пайда кæнын: *ацы радзырд ныфффыста М. Уый хауы аивадон стильмæ (афтæ уайы, цыма аивадон стильмæ радзырд нæ хауы, фæлæ йæ автор).*

Тексты арæзты рæдыдтытæ дæр сты алыхуызон:

- райдайæны: *Уæлдай тынгдæр мæ фæнды... (уæлдай – раздæры контекстмæ амоны, логикон рæдыд);*

- астæуккаг хайы: *дыууæ хицæн хъуыдыйы иу хъуыдыйады (Афтæ баныхас кодтой дыууæ æмбалы; сæ сыхæгты зæронд ус сæм кæцæйдæр хъуыста);*

- хъуыдыйæдты равæрд кæрæдзи фæдыл, иу хъуыдыйæ иннæмæ гæпп кæнын: *Абон хур зæххыл атылди. Цымæ Замирæт джитъритæ куыд фæцæхсын кæны?*

- алы стильтæй пайда кæнын: Ирон æвзаджы грамматикæйы лыггæнинаг фæрстытæй иу у ныхасы хайтты классификаци. *Гъемæ афтæ бакæнут, æмæ уæ дыстæ бафæлдахут ацы проблемæ райхалынмæ.*

- кæроны дыууæ хатты хатдзæг кæнын: *афтæмæй... иу ныхасæй... уæдæ...*

8.4. Изложени æмæ нывæцæны рæдыдтытыл куыст

Изложенийы æмæ нывæцæны рæдыдтытыл куыст райдайы орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтытæ æвзарынай. Фæлæ, изложени æмæ нывæцæн ныхасы рæзтыл куыстытæ кæй сты, уымæ гæсгæ урочы фылдæр æргом здахын хъæуы ныхасы рæдыдтытæ равзарынмæ. Орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтытыл æрдзурынæн урочы рæстæгæй хъуамæ хардзгонд цæуа æрмæст 10-15 минуты, уымæ æвзарын хъæуы æрмæст 5-7 типикон рæдыды (скъоладзаутæн сæ фылдæр цы рæдыдтытæ скодтой, уыдон).

Орфографион рæдыдтытæ æвзаргæйæ, спайда кæнæн ис таблицæйæ. Таблицæйы равдисын хъæуы, фылдæр сывæллæттæ кæм фæрæдыдысты, уыцы дзырдтæ, бацамонын сæ растфыссынады æгъдауттæ, скъоладзаутæ та ацы таблицæ хъуамæ баххæст кæной дæнцæгтæй. Афтæмæй, урочы, 5-7 дзырды растфыссынадыл дзургæйæ, æвзæрст æрцæуынц 10-15 дзырды. Зæгъæм:

Дзырд	Орфографион æгъдау	Дæнцæг
<i>дыууæ</i>	дывæргонд æмхъæлæсонты растфыссынад	<i>инна, бахæццæ, æххормаг, нæууыл, фæлæууыд, æххормаг, баууæнд</i>
<i>загъта - зæгъын</i>	зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонты растфыссынад	<i>асгæрста, æрхызтысты, скуывта, адафта</i>
<i>авджыдзаг</i>	вазыгджын дзырдты растфыссынад	<i>дыууæсæдæ, фæндагамонæг</i>
<i>ахордта</i>	ивгъуыд афоны мивдисджыты растфыссынад	<i>райхæлдта, æрæвæрдта, æрбадтысты, фæдтон, уыдтæн, ахордтон, фæлæууыдтæн</i>
<i>бауу сты</i>	вазыгджын мивдисджыты растфыссынад	<i>бахæццæ сты, сахуыр кодта, байдзаг кодта</i>

Орфографион рæдыдтытæ равзарины фæстæ бакусын хъæуы 2-3 пунктуацион рæдыдыл дæр. Æркæсын хъæуы, स्कьоладзутæ фылдæр цы пунктуацион рæдыдтытæ скодтой, уыдонмæ. Зæгъæм, ахуырдаутæм зын фæкæсы вазыгджын хъуыдыйæдты æрхæцæн нысæнттæ раст сæварын. Фæрæдийынц, комкоммæ ныхас кæм æмбæлы, уыцы хъуыдыйæдты.

Иу хъуыдыйады пунктуацион рæдыдтытыл дзургæйæ, ахуырдаутæ сæ куыстытæй хæссынц дæнцæгтæ, кæсынц, æрхæцæн нысæнттæ цы хъуыдыйæдты нæ сæвардтой, уыдон. Афтамæй та ам дæр къухы бафтдзæнис цалдæр рæдыды равзарины. Пунктуацион рæдыдтытыл бакусына æнхъуыст у иу хъуыдыйад синтаксисон æвзæрст ракаены.

Изложенийы æмæ нывæцæны рæдыдтытыл кустæйæ, æнаæмæнг æргом аздахын хъæуы ныхасы хæрзхæддзинадмæ. Ныхасы рæдыдтытæ нысангонд цæуынц сырх хаххы æдде дамгъæ *Н*-йæ.

Цæмæй ныхасы рæдыдтытæ равзарины куыст ахадгæдæр рауайа, уый тыххæй ахуыргæнæг фæйнагыл рагацау ныффыссы цалдæр дæнцæджы рæдыдима, бакæсын сæ кæны ахуырдаутæн, иумæ сæ сраст кæнынц, куыстыты ма ссарынц се 'нгæс рæдыдтытæ.

Ныхасы рæдыдтытыл бакусына æнхъуыст ахадгæ сты ахæм хæслæвардтæ:

- дзырдты рæнхæвард сраст кæнын;
- хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл бабæттын;
- синонимты рæнхæй æмбæлгæ дзырд равзарины;
- хъуыдыйад синтаксисон æвзæрст ракаены;
- хъуыдыйады уæлдай дзырд ссарын / цухгонд дзырд баххæст кæнын;
- къæлæттæ гом кæнгæйæ, дзырдтæ кæрæдзиуыл раст бабæттын;
- комкоммæ ныхасæй фæрссаг ныхас саразын кæнæ фæрссаг ныхасæй – комкоммæ ныхас;
- хъуыдыйад баххæст кæнын бæрæггæнæнтæй / æнгом дзырdbæстытæй / бавæргæ дзырдтæй / сидæнтæй / иртæстгонд æмæ æмхуызон уæнгтæй æ. æнд.

Лексикон рæдыдтытыл бакусына æнхъуыст ахæм фæлтæрæнтæ:

- дзырдтæ атасындзæг / айфтындзæг кæнын;
- дзырдтæм синонимтæ кæнæ антонимтæ ссарын;
- æмуидагон дзырдтæ ссарын;
- дзырдтæ фонетикон, лексикон, морфемикон, морфологион анализ скæнын;
- дзырдтимæ дзырdbæстытæ / хъуыдыйæдтæ саразын;
- дзырдты цухгонд дамгъæтæ баххæст кæнын æ. æнд.

IX. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУЫСТ

9.1. Цæстуынгæ æрмæгимæ куыст

Ирон æвзаджы урокты ныхасы рæзтыл кусын хъæуы уымæн, æмæ: 1) скъоладзаутæн сæ ныхас хатгай ваййы магуыр, æгъуыз, нæ тырнынц ныхасы рæсугъдзинадмæ; 2) фылдæр хатт скъоладзауты зонгæ кæнæм ныхасы хуызтимæ æмæ стилитимæ, фæлæ сæ пайда кæнын нæ ахуыр кæнæм; 3) ныхасы рæзтыл куыст иннæ ахуырадон куыстытæй хицæнæй хъуамæ ма лæууа, фæлæ уыцы иу рæстæг ахуыргæнæджы кусын хъæуы орфографион, пунктуацион, грамматикон зонындзинæдтæ раттыныл æмæ дзурын амоньыл; 4) пайда кæнын хъæуы куыд дзургæ, афтæ фысгæ ныхасæй дæр (скъолайы арæхдæр ахуыр кæнынц фысгæ ныхасыл); 6) рæзын кæнын хъæуы диалогон ныхасы арæхстдзинæдтæ: хъуын, æмбарын, дзурын.

Цæстуынгæ æрмæгимæ куыст. Комикстæ, нывтæ, къамтæ æмæ æндæр æрмæджытæ хорз æххуыс сты скъоладзауты хъуыдыкæнынад, сæ фантази рæзын кæнынæн, сæ ныхасы хъæд хуыздæр кæнынæн.

Цæстуынгæ æрмæджы сюжеттæ æвзарын хъæуы сывæллæтты кармæ гæсгæ – цымыдисаг куыд уа, иу-цалдæр архайæгимæ. Æгæр бирæ детальтæ нæ хъæуы, уымæн æмæ уæд хъуыды æмæ цæстæнгас адзæгъæл уыдзысты.

Спайда кæнæн ис куысты алыхуызон формæтæй.

Дзургæ диалог – алы персонажы бæсты дæр дзуры иу скъоладзау (хæс: равдисын персонажы миниуджытæ, йæ ныхасы хицæндзинæдтæ, искæй истæуыл бауырнын кæнын, исты ракурын, искæмæн балæгъстæ кæнын, ома алыхуызон коммуникативон хæстæ æххæст кæнын).

Дзургæ диалоджы методикæ: 1) æркæсын нывтæм, комментаритæ сын скæнын: бамбарын темæ, сюжет, нывгæнæджы хъуыды, детальтæ фенын, персонажы миниуджытæ (хъуыдытæ, æнкъарæнтæ) равзарын; 2) персонажы ныхасы импровизаци (уыцы иу урочы кæнæ иннæ урочы); 3) диалогтæ равзарын, аргъ сын скæнын. Ацы куыст, ома диалогты анализ, хуыздæр у иннæ урокмæ аргъæвын, цæмæй хъазты эффект ма фесæфа, сывæллæтты æнкъарæнтæ, фантази æмæ цин ма фæдзæгъæл уой, уый

тыххæй (кæй зæгъын æй хъæуы, ацы куысты хуызæй пайда кæнын хъæуы райдайæн æмæ астауккаг кълæсты).

Дзургæ радзырд (монологон куыст): иу скъоладзау дзуры (кæсгæ нæ кæны!), иннæтæ хъусынц. Рагацау байуарын хъæуы нывтæ. Ам нæй фыццаг этап (иумæ нывтæ равзарын) – алчидæр йæхæдæг хъуыды кæны йæ радзырд.

9.2. Нывмæ гæсгæ куыст

Нывмæ гæсгæ куыст аразгæ у нывы хуызæй, нывæн йæ вазыгджындзинадæй, ома ныв алыхуызон сюжеттæй цас хъæздыг у, уымæй.

Мадаелон æвзаджы уроктæм ныв æвзаргæйæ, зæрдыл дарын хъæуы цалдæр домæны:

1) ныв хъуамæ æххуыс уа куыд ныхасы рæзтыл бакусына, афтæ грамматикон æрмæг бацамонына дæр;

2) пайда кæнын хъæуы, сæ сюжетмæ гæсгæ хуымæтæг чи сты, ахæм нывтæй;

3) уыцы иу нывæй нæй арæх пайда кæнæн, уымæн æмæ уæд сывæллæттæм цымыдисаг нал фæкæсы;

4) нывæй пайдагæнæн ис: ног дзырдты нысаниуæг бацамонына, текст хъуыды хуыздæр бамбарына, грамматикон æрмæг бацамонына (зæгъæм, ныхасы хайттæ бафидар кæнына скъоладзаутæн раттæн ис хæслæвæрд: нывмæ гæсгæ хицæн цæджындзтæй ныффыссын, фæрстытæн чи? цы?, цæвæр? цыхуызæн? цы ми кæны? куыд? кæм? дзуапп чи дæтты, ахæм дзырдтæ);

5) ныв æвзарын хъæуы скъоладзауты кармæ гæсгæ, сæ цæттæдзинад хынцгæйæ. Зын æмбарæн æмæ вазыгджын ныв фæкъуылымпы кæндзæн куыст, скъоладзаутæ йæм се 'ргом нæ раздахдзысты. Æвзарын хъæуы, ахуырдауты сæ алыварсы дунеимæ чи зонгæ кæны, сæхи кары сывæллæттимæ сæ чи иу кæны, æмæ ма уымæ арф хъуыды æвæрд кæм ис, ахæм нывтæ;

6) нывы бындурыл хъуамæ бакæнæн уа хъомыладон куыст дæр. Кæцыдæр нывтæ рæзын кæнынц уарзондзинад райгуырæн бæстæмæ, кæцыдæртæ зонгæ кæнынц нæ рагфыдæлты царды уагимæ, кæцыдæртæ та дзурынц абоны цардыл.

Нывы композици æвзаргæйæ, æрдзурын фæхъæуы, предметтæ æмæ архайджытæ кæттагыл куыд æвдыст цæуынц (куыд æвæрд сты), ууыл.

Нывы сюжет адихгәнән ваййы цалдәр хайыл. Уыцы хайттә аразгә сты, персонажтә кәнә нывы элементтә цы бынәттә ваййынц, уымәй. Афтәмәй, нывы композицийы рахицәнгәнән ваййы раззаг пьлан, астауккаг пьлан әмә фәстаг пьлан. Иннәтимә абаргәйә, сәйраг персонажтә нывы хаст әрцауынц раззаг пьланмә, нывгонд ваййынц ирддәр ахорәнтәй.

Нывы хуыдытә әмә әнкъарәнтә раргом кәнынән феххуыс ваййы нывы фәлгонцтыл куыст. Фәлгонцтыл куыст рәзын кәны скьоладзауты фантази, феххуыс сын ваййы нывгәнәджы хуыдытә бамбарынан. Ис ахәм рагон хуыды: «Нывмә әрмәст кәсын нә хъауы, фәлә йә хъауы уынын».

Скьоладзауты базонгә кәнын хъауы, *нывы ахорәнтә* цы нысан кәнынц, цавәр хуыды сә әвәрд ис, уымә. Зәгъәм, тар ахорәнтә әвдисынц әрхәндәгдзинад, сау тыхтә; ирд ахорәнтә – хәәлдзәг, оптимистон хуыдытә. Ахорәнтәй пайдагонд цауы нывы сәйраг хуыды, йә идейон мидис равдисынан. Нывы ваййы ирд бынәттә, рухс фылдәр кәм ваййы, ахәмтә. Уыдон февдисынц нывы сәйраг хуыды, сә фәрцы бамбарән ваййы, нывгәнәг цы зәгъынмә хъавы, цәмә сиды йә уацмысы, уйй.

Хицән хәсләвәрдты хуызы раттән ис ахәм куысты хуызтә:

- ранымайын, нывы цы предметтә (фәзындтә) ис, уыдон;
- нывмә гәсгә дзырдтәм ссарын синонимтә, антонимтә;
- нывмә гәсгә саразын дзырdbәстытә;
- нывмә гәсгә ныффыссын вазыгджын дзырдтә, равзарын сә дзырды хайттәм гәсгә;

- зәрдыл әрләууын кәнын нывы сәйраг хуыды әвдисәг әнгом дзырdbәстытә, әмбисәндтә ә.әнд.;

- фәйнагыл фыст фәсәвәрдтәй пайда кәнгәйә, нывмә гәсгә саразын дзырdbәстытә, хуыдыйәдтә;

- нывмә гәсгә саразын таурәгъон, фарстон әмә разәнгардгәнән хуыдыйәдтә, әнкъарәнтә әвдисәг хуыдыйәдтә;

- нывән сәргонд әрхуыды кәнын, кәнә та ахуыды кәнын, нывән ахәм сәргонд ләвәрд цәмән әрцыд, ууыл.

Сюжетон нывимә кусгәйә, скьоладзауты фәәцалхгәнән ис диалогон ныхас аразыныл, спайдагәнән ис ахәм хәсләвәрдтәй:

- диалог нывмә гәсгә баххәст кәнын;
- диалоджы репликатә нывмә гәсгә фәдаргъдәр кәнын;
- репликатә раст равәргәйә, нывмә гәсгә диалог саразын;

- æнцойгæнæн дзырдтæй пайда кæнгæйæ, нывмæ гæсгæ репликатæ æрхъуыды кæнын;

- нывмæ гæсгæ арæзт диалоджы сраст кæнын ныхасы рæдыдтытæ;

- нывы бындурыл арæзт диалог цæсгæмттæм гæсгæ ахъазын.

Нывы фæрцы скъоладзауты базонгæ кæнæн ис, портрет (адæймаджы сурæт) æвдисына æххуыс чи у, ахæм дзырдтимæ; нывы (портреты) цæсгом, къухтæ, цæстытæ, уæлæдарæс, йæ уынд, йæ конд раггом кæнына цы миногонтæй пайда кæнæм, уыдон сбæрæг кæнын.

Нывмæ гæсгæ куыст канд сюжетыл куыст нæу. Скъоладзаутæн радзурын хъæуы авторы царды хабæрттæ, нывыл кæд, кæм æмæ цавæр уавæрты куыста, уый тыххæй. Уыцы зонындзинæдтæ феххуыс уыдзысты нывмæ йæ авторы цæстæй бакæсына, нывы сæйраг хъуыды хуыздæр бамбарына. Загъæм, Хетагкаты Къостайы ныв «Дурсæтджытæ» æвзаргæйæ, скъоладзаутæн радзурын хъæуы Арвы комы фæндаджы арæзтады тыххæй, базонгæ сæ кæнын хъæуы, нывы кæй сывæллæтты сурæттæ равдыста, уымæ. Зындгонд у, Къоста, нывыл кусгæйæ, Санатæм кæй цард æмæ сын сæ лæппуты кæй ныв кодта, уый.

Скъоладзауты ахизын кæнын хъæуы нывы арæнтæй, хъуамæ ахъуыды кæной, нывы цы æвдыст цæуы, уый размæ цы уыдис, цы уыдзæнис дарддæр та.

Ныв у удварн хъæздыг кæныны мадзал – нывыл кусгæйæ, хъæздыгдæр кæны скъоладзау-удгоймаг, ахуыр кæны царды хабæрттæм раст цæстæй кæсыныл.

Цæмæй нывмæ гæсгæ нывæцæн раст фыст æрцауа, уый тыххæй йын саразын хъæуы пылан. Пъланы хæйттæ раст фæткыл раваргæйæ, скъоладзаутимæ алы хаймæ гæсгæ дæр бацæттæгæнæн ис, хъуыдытæ раггом кæнына чи феххуыс уыдзæн, ахæм æнцойгæнæн дзырдтæ, дзырdbæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæ.

9.3. Сфæлдыстадон куыстытæ хи фæлтæрдзинады бындурыл

Ахæм куыстытæ æнцой кæнынц скъоладзаутæн сæхи æнкъарæнтæ æмæ хъуыдытыл. Темæ хъуамæ уа, скъоладзауты зæрдæ æмæ хъуыды чи агайы, ахæм:

- музыкайы (загъæм, къласы байхъусын чысыл музыкалон фрагментмæ, уый фæстæ дзургæйæ кæнæ фысгæйæ дзуапп раттын фарстæн: *Цавæр æнкъарæнтæ / хъуыдытæ мæм сæвзæрди, музыкамæ куы хъуыстон, уæд?*);

- чиныг кәнә уацмыс (кыласы кәй бакастысты әмә स्कюладзаутән сә зәрдамә фылдәр цы уацмыс фәцыдис, уымә гәсгә);

- хи царды цаутә (*скюламаә цаугайә, федтон...: кыласы әрцыдис ахам цау ә.а.д.*);

- фантазион хъуыдытә (*мә бәллиц, мә хъуыдытә, мә фәндон...*)

Сфәлдыстадон куысты методикайы ис хицән этаптә. Фыццаджыдәр, равзарын хъауы сфәлдыстадон куысты темә (уый бакәнән ис स्कюладзаутимә иумә). Уый фәстә цауы хибар куыст – स्कюладзаутә фыссынц сфәлдыстадон куыстытә. Иннә этапы хъауы уыцы куыстытә бакәсын, стәй сын анализ скәнын. Әппәт куыстытә дәр кәсын хъауы кыласы. Скюладзау хъуамә әрмәст ахуыргәнәгән ма фысса, уый фәнды, цәмәй йын йә куыстән йе ‘мбәлттә дәр хъаугә аргъ кәной.

9.4. Дискусситә (быцаутә). Ацы куысты сәйраг нысан у скюладзауты кәрәдимә хъусын әмә кәрәдзи әмбарыныл сахуыр кәнын, сә хъуыдытә раст аразыныл, аргументаци кәныныл сә фәцалх кәнын.

Дискуссийы темә хъуамә уа цымыдисаг, сывәлләттән зонгә – зәггәм, кыласы цавәрдәр ситуаци кәнә аивадон уацмысмә гәсгә – искай ныхәстән, архәйдтгән, миниуджытән, цавәрдәр цауән аргъ скәнын, анализ скәнын; уымә персонажты рольты хъуамә уый скюладзаутә сәхәдәг).

Докладтә әмә хъусынгәнинагтә. Ацы куысты фәрцы ахуыргәнәг скюладзауты ахуыр кәны монологон ныхасыл, ныхасы жанртыл, сә хицәндзинәдтә зоныныл. Доклад кәнә хъусынгәнинаг цәттә кәнгәйә, скюладзау хъуамә зона сәйраг хъуыды рахицән кәнын, хъаугә дәнцәгтә агурын, раст структура равзарын, хъусджытәм цымыдисдинад әвзәрын кәнын.

Фыстәджытә. Фыссән ис әцәг кәнә әрымысгә әмбалмә, әмкыласонмә, ахуыргәнәгмә. Фыстәджды темә равзарән ис иумә, әмә уәд уый уыдзәнис әппәт кыласән дәр иумәйаг темә, кәнә та алкәмән дәр индивидуалон. Сцәттә кәнын хъауы «посты асыкк», уым алчидәр әвәры йә фыстәг. Ахам куыст бакәныны размә ахуыргәнәг хъуамә?

Скюладзаутә әдзух хъуамә хъусой раст, рәсугьд ныхас; се ‘ргом сын здахын хъауы ныхасы рәдыдтытәм, сә хицәндзинәдтәм.

9.4. Æвзагон хъæзтытæ

Зындгонд ахуыргæндтæ Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Д.Б.Эльконин куыд бафиппайдтой, афтæмæй хъазты фæрцы сывæллоуæн рæзы йе сфæлдыстадон хуыдыкæнынад. Хъазгæйæ, сывæллон хуыздæр базонгæ ваййы йæ алыварс дунеимæ, сæвзары йæм оригиналон хуыдытæ. Дидактикон хъæзтытæ ахуыр кæнынц цыргъзонддзинадыл, дзырдарæхстыл, æрхуыдыджын уæвыныл. Хъазты фæрцы скъоладзау хуыздæр аздахы йе 'ргом ахуырмæ, хъазт æгасæй дæр фенцондæр, фæрогдæр кæны ахуырадон-хъомыладон куыст.

Д. Б. Эльконины хуыдымæ гæсгæ, хъазт у «тыхджын педагогон быдыр», рæзын кæны скъоладзауы сфæлдыстадон гæнæнтæ, разæнгард æй кæны ахуырмæ. Ахуыргæнæг хъæзтытæй цас фылдæр пайда кæна, цас сæ аивдæр бæтта ахуырадон æрмæгимæ, уыйбæрц сывæллæтты хуыдыкæнынад æнцондæрæй здахдзæн иу ахуырадон уавæрæй иннæмæ. Хъазты архайгæйæ, скъоладзау рагом кæны йæ миддуне, йæ дзырдуаты æмвæзад, ныхасы хъæндзинæдтæ. Афтæмæй, æвзагон хъæзтытæ сты скъоладзауты урочы архайынмæ разæнгард кæнæн мадзал, сæ архайд сын фæрæвдздæр кæныны хос.

Хъазтæй спайда кæнынц урочы кæцыдæр хайы (урочы райдайæны, астæуæй, кæронæй; ног æрмæг амонгæйæ, рацыд æрмæг фидар кæнгæйæ æ.а.д.) кæнæ та æнæхъæн урочы (урок-хъазт). Алыхуызон æвзагон хъæзтытæ гуырын кæнынц фæсурокты куыстмæ цымыдис - КВН ирон æвзагæй, олимпиадæ, «Зондабиты ерыс», фæсауонмæ балц æ.æнд.

Хъазты фæрцы скъоладзау фæцалх ваййы коллективон куыстытæ æххæст кæныныл, иумæйаг куысты архайыныл. Йæ размæ цы хæс æвæрд ис, уый феххæст кæны, ерысы бацаугæйæ, æмæ йæм уый гуырын кæны стыр цымыдисдзинад.

Раст арæст хъазт рæвдздæр кæны логикон хуыдыкæнынад, фæбæрæг ваййы скъоладзауы зондыл. Хъазт хорз æххуыс у ныхасы рæзтыл бакусынæн, уымæн æмæ сывæллоны бахъæуы йæ хуыдытæ рагом кæнын, бамбарын сæ кæнын.

Æвзагон хъæзтыты фæрцы скъоладзаутæ уæндондæрæй архайынц урочы, æнцондæрæн æргом кæнынц сæ хуыдытæ, хуыздæр бахуыды кæнынц рацыд æрмæг. Раст арæст хъазты фæрцы хъæздыгдæр кæны ахуырдауы дзырдуат.

Æвзагон хъæзтытæ хуамæ æнгом баст уой грамматикон æрмæгимæ, æххуыс уой æрмæг хуыздæр бацамонынæн.

Хъазт аразын хъауы, æвзагæй цы темæ амынд цауы, уымæ гæсгæ кæнæ ныхасы темæмæ гæсгæ. Зæгъæм, темæ «Ахуыр æмæ зонд» амонгæйæ, ахуыргæнæг сывæллæттæн дзыры: «Абон не скъолайы кæртмæ куы æрбахызтæн, уæд мæ размæ æрызгæлдысты сыфтæртæ. Уæлæмæ скастæн æмæ арвыл фæдтон хърихъуппыты бал. Æвæццагæн сæ уыдон æрæппæрстой. Хърихъуппытæ, хъарм бæстæм тæхгæйæ, махæн цыдæр зæгъынмæ хъавыдысты. Цымæ, цы уыдзæн, зæгъгæ, æркастæн сыфтæм. Алы сыфыл дæр – иу дамгъæ. Раст сæ куы равæрæм, уæд базондзыстæм, цы нын зæгъынмæ хъавыдысты, уый». Скъоладзаутæ кæсынц дамгъæтæ, дзырдтæ сæ аразынц æмæ сæ рауади хъуыдыйад: «Ахуыр кæнын уарзут!»

Хъазт «Дарддæр та ды». Архайынц дзы, сæ цæттæдзинад алыхуызон кæмæн у, ахæм цыппар ахуырдауы. Хъазты бадзырдмæ гæсгæ, скъоладзаутæ радыгай æххæст кæнынц хæслæвæрдзы кæцыдæр хай. Хæслæвæрдзы хай баххæст кæнгæйæ, фыццаг скъоладзау йе 'мбалмæ адæтты куыст, дыккаг сæххæст кæны йæ хæс æмæ та куыст æртыккагмæ адæтты. Афтамæй, хæслæвæрдтæ радыгай кæнгæйæ, куыст кæронмæ æххæстгонд æрцауы. Кæронбæттæны бахынцынц сæ иумæйаг куысты фæстиуджытæ. Къордæн æвæрд цауы иумæйаг бæрæггæнæн, сæвæрынц æй рефлексийы руаджы.

Хъазты хуызы саразæн ис урок-фæсауонмæ балц. Ахæм урок хъæздыг кæны скъоладзауты миддунæ, зонгæ сæ кæны алыварсы дунеимæ. Зæгъæм, фæсауонмæ балцы ацауæн ис хъæдмæ (кæнæ хæхбæстæм). Ахуыргæнæг ацы урокмæ рагацау бацæттæ кæны цæстуынгæ æрмæг; хъæды кой кæм цауы, ахæм текст; базон-базонтæ, тагъдзуринæгтæ; аудио- æмæ видеоæрмæг.

Хъæзтытæ дих кæнынц æвзаджы системæйы уæлвæзтæм гæсгæ дæр.

Фонетикон-орфографион хъæзтытæ.

Мыртæ хицæн кæнынаен æххуыс сты ахæм хъæзтытæ:

1) «Айс иу мыр» (фарс - арс, фынк – фын);

2) «Баив мыр» (хъаз-æй баз сараз, баз-æй бас сараз: зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонты къæйттæ) æ.а.д.

3) Дзырд «базонынаен фылдæр кæцы мыртæ æххуыс сты – хъæлæсонтæ æви æмхъæлæсонтæ? Бакасут дзырдтæ æмæ скæнут хатдзæг.

ц-р-г-й (цæрæгой)

къ-нд-с (кърандас)

д-д-н-г (дидинаг)

с-рв-т (сæрвæт)

ц-х-р- (цæхæра)

-æ-и-а- (хæринаг)

-о-о (зокъо)

-æ-а- (бæлас)

-æ-а- (хæдзар)

а - - ы - - æ - æ - (ахуыргæнæг)

4) Дидинджыты баст æрæмбырд кæнут.

1-аг вариант

Зылангон æмхæлæсонтæй цы дидинджыты нæмттæ райдыдтой, уыдонæй дидинджыты баст æрæмбырд кæн.

2-аг вариант

Æзылангон æмхæлæсонтæй цы дидинджыты нæмттæ райдыдтой, уыдонæй дидинджыты баст æрæмбырд кæн.

Уарди, гуырыл, къаппа-къуппа, зырзыраг, сирень, джыджына, бурдинæг, уагъыллæ, уиззайы сæр.

5) Скъоладзауты мыртæ раст дзурыныл фæцалх кæнынæн хорз æххуыс сты тагъддзуринагтæ. Зæгъæм:

Тагъддзуринаг рæвдздæр чи ацахуыр кæндзæн (ерысы хуызы).

а) Къаппа-къоппа-къæбæлдзыг,

Къаппа-къоппа-хæтæлдзыд.

Къаппа-къоппа уæлвæзы,

Къаппа-къоппа дæлвæзы (Цæрукъаты В.).

æ) Пъырыпъыф ныссырх и,

Мæнæргъыйау раст.

Пъæртт, зæгъгæ, ныппырх и

Пъырыпъыф æваст (Уырымты П.).

6) Хъазт «Суадон» (орфограммæтæ ныффидаг кæнынæн)

Хъазты цыд. 1. Къордтæн лæвæрд цæуы къонвертæ дзырдтимæ. Зæгъæм, 1-аг къонверты дзырдтæ: сывæ(л,лл)он, бæ(л,лл)иц, уа(л,лл)он, рæ(с,сс)угъд, бæ(л,лл)он. 1-аг скъоладзау къонвертæй сисы дзырд. Кæд дзырд дывæргонд дамгъæимæ фыст цæуы, уæд æй, къæлæттæ байгом кæнгæйæ, фæйнагыл ныффыссынц.

<i>сывæ(л,лл)он</i>	<i>бæ(л,лл)он</i>	<i>æ(х,хх)уыс</i>
<i>рæ(с,сс)угъд</i>	<i>джи(тъ,тт)ри</i>	<i>кæр(к,кк)дон</i>
<i>кæ(с,сс)аг</i>	<i>лæ(н,нн)у</i>	<i>фæ(л,лл)ой</i>
<i>бæ(л,лл)иц</i>	<i>ны(й,йй)арæг</i>	<i>уа(л,лл)он</i>

Афтæмæй алы скъоладзау дæр урочы бакусы ног орфограммæйыл.

Лексикон-фразеологион хъæзтытæ. Кроссвордтæ, сканвордтæ, чайн-вордтæ, ребустæ, «æртыккаг уæлдай», ассоциацитæ, домино (дзырдты уæнгтæ). Ныхасы рæзтыл кусынц ахæм хæслæвæрдтæ: ссар хъуыдыйады иннæ æрдæг, æрæмбырд кæн æмбисонд æ.æнд.

Лексикон хъæзтытæ хъæздыгдæр кæнынц скъоладзауты ныхас. Зæгъæм: дзырд йæ лексикон нысаниуæгмæ гæсгæ базонут:

æлыгæй конд егъау мигæнæн сæн æвæрынæн, йæ хъуыр уынгæг (*быркуы*);

сгуйхтдзинад чи равдыста, уыцы адæймаг (*хъайтар*);

балцы цæуæг адæймаг (*бæлццон*);

лыстæг лæдзæгыл фидаргонд даргъ быд гæрз бæх скъæрынæн (*ехс*);

Ирон адæм хуым кæныны афон цы цъиуы æртахтимæ бæттынц, уый (*дзывылдар*);

донмæ æввахс зайæг къутæрджын бæлас (*донхæрис*);

бирæ адæм иумæ (*дзыллæ*);

исты хъуыддаджы искæмæй хуыздæр фæуыны тыххæй быцау (*ерыс*);

цырд згъораг цуанон куыдз (*егар*).

Фæлтæрæнтæ æххæст кæнæн ис ерысы хуызы дæр. Зæгъæм:

1. Нысангонд дзырдтæ синонимтæй рæвдздæр чи аивдзæн:

1) Бæлццæттæ *дзæвгар* ауадысты.

2) *Зондамонæгмæ* хъус,

Цы зæгъа, уый-иу кæн (Къ.)

3) *Сабитæ* хъæлдзæгæй зарынц.

4) О мæ *ныййарæг*, æвзаргæ тын ма нывæнд, –

Цухъхъатæ дарæн мын нæй!.. (Къ.)

5) *Гыццыл* чызг мæ разы алаууыд.

2. Нысангонд дзырдтæ антонимтæй рæвдздæр чи аивдзæн.

1) Æвзары фæндаг *хæрдмæ* нæ цæуы.

2) *Тагъд* де скъоламæ уай.

3) *Фесафын* æнцон у.

4) *Хуылыдз* дзаума уæлæ кæнæн нæй.

5) *Амондджын* адæймаджы раз цæрын æнцон у.

3. Омонимтæй хъæзт. Æмдзæвгæ тагъддæр чи баххæст кæндзæн:

1) Давгæ чи кæны нæ хъæуы,

Ахæм æмбал мæн ...(нæ хъæуы).

- 2) Фыййау фосы рæгъау хизы,
Сырдагъ, давджытæй сæ ... (хизы).
- 3) Нæ хъулон гал хизы комы,
Хæдзармæ тæрын нæ ... (комы).
- 4) Æз æдзух мæ зæрдыл дарын:
Дарæс зонын хъæуы ... (дарын).

Дзырдарæзтон, морфемикон хъæзтытæ

Иу уидагъ конд дзырдтæ (чи фылдæр?), уидаг æмæ бæлас, ссарут кæрæдзи дзырдтæ схемæмæ гæсгæ, сæвæр æрхæцæн нысан (интерактивон фæйнаджы фæрцы ахæм хъæзтытæн ис тынг бирæ гæнæнтæ).

«Кæцон дæ, дзырд?»

Этимологион дзырдуаты фæрцы сбæрæг кæнын иу-дæс æрбайсгæ дзырды равзæрд. Абарын сын сæ растфыссынад æмæ сæ растдзурынад.

Сæ формæмæ гæсгæ хъæзтытæ вæййынц: 1) сюжетон; 2) ерыстæ; 3) интеллектуалон.

Сюжетон хъæзтытæ. Зæгъæм: æртæ скъоладзауы равзæрстой сæхицæн социалон рольтæ: заводы разамонæг, мæрзæг, хæдзары æфсин, слестгæнæг æ.а.д. æмæ сбæдтысты зиллаччы астæу. Иннæ хъæдджытæ сæм дæттынц уыцы иу фарст. Æртæ секунды фæстæ алчи дæр йæ рольмæ гæсгæ хъуамæ дзуапп ратта (алчи дæр сæ рагацау зæгъы, цал хъуыдыйадæй уыздæнис йæ дзуапп, уый). Иу архайæг нымайы фразеты нымæц.

«Иронæй иронмæ ратæлмац кæнын»:

- архаизмтæ нырыккон дзырдтæй байвын;
- иу стили текст æндæр стильмæ раивын;
- рæдыдтытæ сраст кæнын (ныхасы рæдыд);
- текст чызджыты æвзагæй ныффыссын.

«Базон-базонтæ».

Базон-базон, уый та цы у? Хъусæм æй, фæлæ йæ нæ уынаæм (*мыр*); иу дзырд æххæст хъуыды æвдисы (*хъуыдыйад*); дыууæ дзырдæн иумæ иу нысаниуæг ис, хицæнтæй та – æндæр нысаниуджытæ (*фразеологизм*).

Афæдзы дæргъы саразæн ис 3-4 хъазты.

Алы хъазтмæ дæр рагацау цæттæ кæнын хъæуы. Скæнæн ис иу стыр хъазт – интеллектуалон ерыс. Уый тыххæй бакæнын хъæуы ахæм куыстытæ: 1) хъусынгæнинаг бацæттæ кæнын (цалдæр мæйы размæ, равзарын хъазты темæ – зæгъæм, «Æнæзонгæ ирон æвзаг»), сбæрæг кæнын хъазты æгъдауттæ: къордæй, иугай; 2) саразын фæрстыты конкурс: кæй фæнды, уыдон цæттæ кæнынц сæ фæрстытæ ахæм фæткмæ гæсгæ:

«фарст – дзуапп – информацийы ратæдзæн (чиныг, фарс...)» æмæ сæ дæттынц хъазт аразæгмæ. Иу кълас фæрстытæ цæттæ кæны иннæ къласæн. Ацы этап у дæргъвæтин, бацахсы цалдæр мæйы дæр, уымæн æмæ дзы бирæ куыст ис: фæрстытæ равзарын, редакци сæ кæнын, иллюстрацитæ бацæттæ кæнын æ.а.д.; 3) хъазт йæхæдæг. Ацы этапы архайджыты адих кæнын хъæуы æртæ къордыл: хъазджытæ – кæсджытæ – жюри; алы хъазтæн дæр фæхъæуы цавæрдæр фæлыст, сæрмагонд мадзæлттæ. Зæгъæм, кæд брейн-рингы хуызы арæст уа, уæд дзы хъæудзæнис стъолтæ, къонверттæ, цъил. Фæстаг этап у хъазты анализ.

Х. ТЕТРÆДТЫ НЫМÆЦ ÆМÆ СÆ НЫСАН

10.1. Иумæйаг домæнтæ тетрæдты нымæцмæ

Тетрад у, алы скъоладзауы дæр æнаæмæнг чи хъæуы æмæ бæлвырд домæнтæн дзуапп чи дæтты, ахæм ахуырадон предмет. Тетрæдты нысан æмæ бæрцы тыххæй ис ахæм иумæйаг домæнтæ:

1) куысты æппæт хуызтæн скъоладзауты хъæуы 5-9 кълæсты фæйна 3 тетрады (иу тетрад нывæцæнтæн æмæ изложени тæн, дыууæ – къласы æмæ хæдзармæ куыстытæн); 10-11 кълæсты 1 тетрад æрвылбоны куыстытæн æмæ 1 – контролон куыстытæн;

2) пайда кæнын хъæуы стандартон, 12 кæнæ 18-сыфон тетрæдтæй;

3) тетрады æддаг цъарыл хъуамæ фыст уой предметы ном, скъоладзауы ном æмæ мыггаг, кълас æмæ скъолайы номыр. Контролон куыстыты тетрадыл фыссын хъæуы «контролон куыстытæн»;

4) тетрады «быдыртыл» фыссæн нæй, æнаæмæнг хынцын хъæуы сырх рæнхъ;

5) куысты бон (датæ) фыссын хъæуы рæнхъыл, дзырдтæй;

6) алы уроцы дæр фыссын хъæуы темæ, стæй куысты хуыз (къласы, хæдзармæ, хибар, диктант, нывæцæн, изложени æ.æнд.). куысты хуызы номы фæстæ стъæлф æвæрын нæ хъæуы (диктант, изложени...);

7) фæлтæрæны номыр хъæуы фыссын;

8) фæлтæрæнты æхсæн уадзын хъæуы иу рæнхъ, къласы куыст æмæ хæдзармæ куысты æхсæн – дыууæ рæнхъы;

9) алы куысты текст дæр райдайы сырх рæнхъæй;

10) тетрады фыссын хъæуы цъæх пастæйæ, сау æмæ кæрдæгхуыз пастæйæ пайда кæнæн ис бахахх кæнынаен, табицæ кæнæ схемæ саразынаен.

10.2. Тетрæдтæ бæрæг кæныны фæтк

Райдайæн кълæсты:

1) 1-4 кълæсты æппæт хæдзармæ æмæ къласы куыстытæ дæр бæрæг кæнын хъæуы алы бон дæр;

2) контролон куыстытæ æмæ диктанттæ – иннæ урокмæ (уæд хъæуы рæдыдтытыл бакусын дæр);

3) орфографион рæдыд бахахх кæнын, йæ сæрмæ йын ныффыссын хъæугæ дамгъæ, уæлдай æрхæцæн нысан ахахх кæнын, хъæугæ нысан сырх пастæйæ сæварын;

4) орфографион рæдыд бæрæг кæнын хъæуы вертикалон хаххæй (|), пунктуацион рæдыд – (v) нысанæй.

5) 5 къласы тетрæдтæ бæрæг кæнын хъæуы алы бон дæр;

6) 6-8 кълæсты тетрæдтæ бæрæг кæнын хъæуы къуыри иу хатт, лæмæгъ ахуыргæнинагты тетрæдтæ – алы урочы фæстæ дæр;

7) 9 къласы æппæт ахуыргæнинагты тетрæдтæ дæр – къуыри 1 хатт;

8) 10-11 кълæсты алы ахуыргæнинаджы тетрад дæр бæрæг кæнын хъæуы æппын къаддæр дыууæ къуырийы иу хатт.

Контролон куыстытæ бæрæг кæныны фæтк:

1) 1-9 кълæсты – иннæ урокмæ;

2) изложенитæ æмæ нывæцæнтæ райдайæн кълæсты 3-4 боны æмгъуыдмæ; 5-9 кълæсты – иу къуырийы æмгъуыдмæ;

3) нывæцæнтæ 10-11 кълæсты – иннæ къуыримæ;

4) контролон куыстытæ сбæрæг кæныны фæстæ бакусын хъæуы рæдыдтытыл;

5) контролон куыстыты тетрæдтæ дарын хъæуы афæдзы дæргъы;

6) 5-11 кълæсты сбæрæг кæнын хъæуы æппæт орфографион, пунктуацион, фактон, стилистикон, ныхасы рæдыдтытæ, фæлæ сæ раст кæнын нæ хъæуы (раст сæ кæны ахуырдау йæхæдæг).

XI. ФÆСУРОКТЫ КУЫСТ ИРОН АВЗАГÆЙ

Ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæджы сæйрагдæр хæстæй иу у мадæлон æвзагмæ уарзондзинад гуырын кæнын. Ацы хæс къухы бафтынаен стыр æххуыс у фæсурокты куыст.

Фæсурокты куыст ирон æвзагæй у ахуырадон æмæ хъомыладон куысты зынгæ хай. Йæ фæрцы рæзы цымыдисдзинад мадæлон æвзагмæ, уарæхдæр кæнынц скъоладзауты зониндзинадтæ мадæлон æвзаджы тыххæй, бæрзонддæр кæны сæ интеллектуалон æмвæзад. Фæсурокты куысты архайгæйæ, скъоладзаутæ ифтонг кæнынц алыхуызон зониндзинадтæ æмæ арæхстдзинадтæй, рæзынц сæ сфæлдыстадон гæнæнтæ.

Фæсурокты куысты фæрцы ирон æвзаг бауарзын кæнаен ис, йæ сахуыр кæнын зын кæмæн у, уыцы скъоладзаутæн дæр. Алы хуызы мадзæлтты архайгæйæ, скъоладзаутæ разæнгард кæнынц ирон æвзаг хуыздæр базонинмæ.

Фæсурокты куысты хицæндзинад. Фæсурокты куысты скъоладзаутæ архайынц бархийæ, барвæндонæй. Фæсурокты куысты мидис æмæ формайыл хъуыды кæнгæйæ, ахуыргæнæджы хынцын хъæуы скъоладзауты интерестæ, цымыдисаг сæм цы кæсы, уыцы фæрстытæ.

Урокимæ абаргæйæ, фæсурокты куыстмæ нæй карз домæнтæ, кæнаен æй ис алы хуызты æмæ алы рæстæг, куыд къласы, афтæ парчы, музейы, æрдзы къуымы æмæ а.д.

Скъоладзаутæ, фæсурокты куысты куыд архайынц, уый тыххæй бæрæггæнæнтæ нæ исынц, сæ куысты фæстиуджытæ сбæрæг вæййынц кæронбæттæн мадзæлтты: олимпиадæты, викторинаæты, ахуырдауты конференциты, зондабиты ерысты æмæ æндæр куысты хуызты.

Фæсурокты куысты хуызтæ ахуырдаутæ фылдæр æххæст кæнынц хибарæй, хи хъæппæрисæй. Скъоладзаутæн хорз фадат вæййы хи арæхстдзинад æмæ сфæлдыстадон гæнæнтæ равдисынæн.

Фæсурокты куысты принциптæ. Фæсурокты куыст арæзт цæуы бæлвырд принципты бындурыл, уыдонæй аразгæ сты йæ форма, йæ мидис æмæ йæ методтæ. Зæрдылдарын хъæуы ацы куысты принциптæ: барвæндондзинад, скъоладзауты индивидуалон хицæндзинадтæ æмæ интерестæ хынцын, уроктимæ (программайы æрмæгимæ) бастдзинад.

Барвæндондзинады принцип домы, цæмæй скъоладзаутæ фæсурокты куысты архайой сæхи фæндонмæ гæсгæ. (Ам бирæ аразгæ у ахуыргæнæджы архайдæй дæр, скъоладзаутæн йæ предмет куыд уарзын кæны, уымæй).

Ирон æвзаг хорз чи нæ зоны, уыцы скъоладзаутæ фæсурокты куысты хъуамæ архайой, иронау хорз чи дзуры, уыдонимæ иумæ: афтæмæй сæ дзырдут кæны хъæздыгдæр, разæнгард кæнынц ирон æвзаг хуыздæр базонинмæ.

Скъоладзауты индивидуалон хицæндзинадтæ æмæ интересæ хынццыны домæн æххæст кæнгæйæ, ахуыргæнæджы къухы бафтдзæн фæсурокты куыст алы скъоладзауæн дæр цымыдисаг скæнын. Ацы принципмæ гæсгæ хъусдард цæудзæн скъоладзаутæн сæхи фæлтæрддзинадмæ, сæ дунæмбарынад æмæ интересæм, сæ фæндонтæм æмæ сæ гæнæнтæм.

Фæсурокты куыст программæйы æрмæгимæ æнгом баст куы уа, уæд уроктимæ æххæст кæндзæн иумæйаг практикон, рæзынадон æмæ хъомыладон хæстæ. Скъоладзауты зонындзинадтæ предметæй кæндзысты арфдæр æмæ парaxатдæр.

Фæсурокты куысты хуызтæ æмæ сæ функцитæ. Фæсурокты куыст у алывæрсyg. Ирон æвзагæй фæсурокты куыст кæнæн ис куыд стыр къордимæ (æппæт къласимæ, цалдæр къласимæ), афтæ скъоладзауты чысыл къордимæ дæр, хицæн скъоладзаутимæ дæр.

Стыр къордимæ куыстæн ис ахæм хуызтæ: скъоладзауты наукон практикон конференцитæ, тематикон изæртæ, олимпиадæтæ, ирон æвзаджы декадæтæ (ирон æвзаджы къуыри кæнæ мæй), музейтæм æмæ алыхуызон равдыстытæм экскурситæ æ.а.д.

Индивидуалон куысты хуызтыл нымæд сты: раныхас (доклад, реферат) бацæттæ кæнын æвзаджы проблемон фæрстытæй иуыл кæнæ ирон æвзаг иртасæджы цард æмæ сфæлдыстадыл; лæвæрд темæмæ гæсгæ сфæлдыстадон куыст ныффыссын кæнæ нывтæ, презентаци бацæттæ кæнын æ. а. д.

Фæсурокты куысты хуызтæй иутæ фæкæнынц иудадзыг (къордты æмæ æхсæнадты куыст, къулы газет цæттæ кæныныл куыст, скъолайы журнал уадзджыты куыст), иннæтæ та – рæстæгæй-рæстæгмæ (тематикон равдыстытæ, ахуырдауты конференцитæ, олимпиадæтæ, викторинатæ, зондабиты ерыстæ æ.а.д.). Ам зæрдыл дарын хъæуы иу хъуыддаг: фæсурокты куыстæн скъолайы хъуамæ уа бæлвырд системæ, алы архайд дæр æххæст кæнын хъæуы уыцы системæйы фæлгæтты.

Скъоладзауты стыр къордимæ цы куыстытæ фæкæнынц, уыдонæн ис алыхуызон функцитæ. Зæгъæм, къулы газетæн, къухæйфыст журналæн, къласы кæнæ скъолайы ирон æвзаджы къуымæн сæ функци у фехъусын кæнын, хъæугæ информаци фæхæццæ кæнын; активонæй дзы фæархайынц æрмæст скъоладзауты кæцыдæр къорд, иннæтæ та сæм кæнынц хъусгæ кæнæ кæсгæ æмæ нымæд сты пассивон архайджытыл. Фехъусын кæнын хæстæ ма ис докладтæн, радиобакастытæн, дзургæ журналтæн, цымыдисаг адаймæгтимæ фембæлдтытæн. Кæд сæ бацæттæ кæныныл бирæ скъоладзаутæ нæ фæархайы, уæддæр сæм бакæсынц æмæ байхъусынц бирæтæ, алы куысты хуызы фæдыл дæр саразæн ваййы диспуттæ, дискусситæ, æмæ уый фæрцы фæфылдæр кæнæн ис архайджыты нымæц.

Ахуыргæнæг скъоладзаутæн хъуамæ бацамона периодикон мыхуыримæ, наукон-популярон литературæимæ кусын, уæлæмхасæн æрмæг агурын, раныхас кæнæ доклад бацæттæ кæнын. Уый тыххæй уал ахуыргæнæджы фыццагты хъæуы скъоладзаутæн хъæугæ æрмæг агурынаг фехъуыс кæнын, сæм раныхасы пылан æмæ текст саразын, ноджы бацамонын хъæуы, доклад кæнæ раныхас куыд растдæр æмæ аивдæр бакæсын хъæуы, уый.

Фæсурокты куысты хуызтæм хауынц æвзаджы къордтæ (кружоктæ) æмæ сфæлдыстадон къордтæ дæр.

Ирон æвзаг иртасджыты къорды архайгæйæ, скъоладзаутæ фæцалх ваййынц иртасæн куыстыл. Дæнцæгæн хæссæм ахæм къорды куысты пылан.

Ирон æвзаджы къорд

«Рагон ирон фыссынад æмæ литературæйы истори»

Къорды куысты хæстæ: ахуырдзауты зæрдæты гуырын кæнын уарзондзинад мадæлон æвзаг æмæ литературæмæ; фæпарахат кæнын скъоладзауты дунæмбарынад бынæттон æрмæгæй, базонгæ сæ кæнын мадæлон æвзаг æмæ литературæйы рæзты къæпхæнтимæ; цымыдис кæнын ирон æвзаг æмæ литературæйы равзæрды истори ахуыр кæнынмæ; фæцалх кæнын иртасæн куыст кæныныл, лæвæрд темæйы бындурыл хибарæй проект бацæттæ кæныныл; бакусын скъоладзауты ныхасы рæзтыл.

Къорды куысты методтæ: эвристикон беседæ, иртасæн куыст, проблемон хæслæвæрдтæ, цæстдарæнтæ, лингвистикон хъæзтытæ (викторинатæ), индивидуалон хæслæвæрдтæ.

Къорды куысты пълан

<i>Мей, бон</i>	<i>Тема</i>	<i>Куысты хуыз</i>
Сентябрь	Фыццаг фембæлд. Куысты пъланыл æрлзурын.	Къулы газеты æрмæгыл куыст
Октябрь	1. Къулын газетмæ бацагтæ кæнын уацхуыдтæ «Хетæгкаты Къостайы сабионтæ». 2. Нæ рагфыдæлты номдзыддæр лæгтæ Зарагуштра, Анахарсис, Будда.	Архайын Хетæгкаты Къостайы райгуырæн бонимæ баст мадзæлтты. Нæ рагфыдæлты номдзыддæр лæгтты тыххæй скъоладзыг цæттæгонд цыбыр докладтæм байхусын.
Ноябрь	1. Цы амонинц дзырдтæ «ирон», «алан», «осетин»? 2. Викторина «Чи стæм, кæцæй стæм?»	Бакасын видеоæрмæгтæ, равзарын мадæлон æвзаджы тыххæй æмдзæвгæтæ, ирон æвзаджы тыххæй рæнхъыгæ-цитатæтæ. Викторина.
Декабрь	1. Нæ рагфыдæлты ном рагон чингуыты (Геродоты мысинагтæ скифты царды тыххæй, рагон ромаг поэт Публий Овидийы æмдзæвгæтæ скифты тыххæй). 2. Скифаг таурагæтæ (Цгъойты Хазбимæ гæстæ).	Æрмæджытæ кæсын, сæ мидисыл æрлзурын.
Январь	1. Æвзагзонынадты историйæ. Уæрсеийы Академийы ахуыргæндтæ П. Паллас æмæ И. Гюльеништедт (18-æм æнус), Ю. Клапрот æмæ В.Ф.Миллер (19-æм æнус), Ж. Домезиллы куыстыгæ (20-æм æнус). 2. Ирон æвзаг irtæджытæ (Абайты В., Л. Семенов, Б. Скипский, Исаты М., Гуыриаты Т., Тахъазты Х. æмæ инн.)	Скифты таурагæтæ кæсын, æвзарын сын сæ мидис æмæ хуыды. Скъоладзыгты цæттæгонд презентацигæм байхусын, темæ: «Ирон æвзагæн лæггагтæнджытæ». Темæмæ гæстæ къулы газет бацагтæ кæнын. Скъоладзыгты цæттæгонд презентацигæм байхусын, темæ: «Ирон æвзагæн лæггагтæнджытæ».
Февраль	Фыссынадты фыццаг цыртдзæвæнтæ	Г.Ф. Туряниновы чыныгæй скъуылдзæгтæ бакасын, æрлзурын сыл. Интеллектуалон хъазт «Зондабиты ерыс».

Марты	1. Зеленчуку цырдзаван. 2. Нузалы аргуаны фыстыгæ.	Скьоладзауты цæттагонд презентациæм байхъусын, темæ: «Ирон фыссынад цырдзавантæ».
Апрель	1. Ясаг глоссарий. 2. Интеллектуалон хъазт «Зондабиты срыс».	Кодзырты Т. чиныг «Язык первой осетинской печатной книги»-йыл ардзурын.
Май	Ирон æвзаг æмæ литературæйы бон «Мæлæн дын нæй, нæ фыдæлты æвзаг!»	Ирон аив дзырды дæсныты конкурс, хуыздæр докладтæ æмæ презентациты рав- дуст.

Къорды разамонаг –

Къорды уæнгтæ:

№	Ном, мыггаг	кълас
1.		
2.		

Литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды. Владикавказ, 1990.
2. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Владикавказ, 1990.
3. Агънаты Æ. Иуæй-иу дзырдты тыххæй. Дзæуджыхъæу, 2000.
4. Калоев Б.А. Осетины. М., 1971.
5. Козырева Т. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.
6. Кузнецов В.А. Археология Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973.
7. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
8. Мамукаев Т.Б. Тайна Нузальской часовни. Владикавказ, 1999.
9. Салагаева З.М. От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, 1984.
10. Уалыты Т. Хæслæвæрдтæ ирон æвзаг æмæ кæсыны уроктæм. Дзæуджыхъæу, 2000.
11. Цгъойты Х. Ирон æмбисонды хабæрттæ. Дзæуджыхъæу, 2006.

Фæсурокты куыстмæ хауынц мадæлон æвзаг æмæ литературæйы къуыритæ, олимпиадæтæ, декадæтæ. Арæзт цæуынц афæдз 2-3 хатты, цæттæ кæнын сæм хъæуы 1-2 майы дæргъы. Олимпиадæтæ æмæ декадæтæ стыр æххуыс сты арф зонындзинæдтæ райсынæн. Дæнцæгæн хæссæм скъолайы ирон æвзаг æмæ литературæйы къуырийы план.

Ирон æвзаг æмæ литературæйы къуырийы планы хуызæг

Къуырисæр. Нывгæнджыты бон (нывты æмæ къулы газетты равдыст). 5-7-æм кълæсты ахуырдзаутæ цæттæ кæнынц нывтæ ирон адæмон сфæлдыстадмæ гæсгæ кæнæ литературон уацмысмæ гæсгæ, 8-11-æм кълæсты скъоладзаутæ та – тематикон къулы газеттæ.

Дыццæг. Викторинæ ирон æвзагæй. Архайынц дзы 5-8-æм кълæсты ахуырдзаутæ, бацæттæ йæ кæнынц æмæ йæ амонынц хистæр кълæсты скъоладзаутæ.

Æртыццæг. Сфæлдыстадон куыстыты ерыс («Ирон æвзаг! Мæ зынды хай, мæ арт!»). Архайыны бар дзы ис æппæт скъоладзаутæн дæр. Сфæлдыстадон куыстытæ – поэтикон æмæ прозаикон уацмыстæ.

Цытæрæм. Ирон фысджытимæ фембæлд.

Майрæмбон. Аив дзырды дæсныты конкурс. Архайыны бар дзы ис æппæт скъоладзаутæн дæр. Кæсынц æмдзæвгæтæ кæнæ прозæйæ фыст уацмыстæ. Уацмысты тематикæ бабæттæн ис ирон фысджытæй иуы сфæлдыстадимæ.

Сабат. Ирон æвзаг æмæ литературæйы къуырийы фæстиуджытæ бахынцын, хуыздæр архайджыты дипломтæй æмæ кады гæххæттæй схорзæхджын кæнын.

Ирон æвзаг æмæ литературæйы къуырийы пълан бацæттæ кæнын хъæуы 2-3 къуырийы раздæр. Скъоладзаутæн рагацау фехъусын кæнын æмбæлы викторинайы æмæ сфæлдыстадон куыстыты тематикæ, феххуыс сын кæнын хъæуы æмдзæвгæтæ равзарынæн, сбæрæг кæнын æмбæлы жюриы уæнгты. Къуырийы алы мадзалæн снысан кæнын хъæуы иу бæрнон адæймаг.

Ирон æвзаджы викторинайы фæрстытæ бабар кæнæн ис хистæр кълаæсты ахуырдаутæн кæнæ ирон æвзаджы къорды уæнгтæн.

Тырнын хъæуы уымæ, цæмæй ирон æвзаг æмæ литературæйы къуырийы архайой фылдæр скъоладзаутæ: чи нывтæ кæндзæн, чи сфæлдыстадон фысгæ куыст цæттæ кæндзæн, чи та æмдзæвгæ ахуыр кæндзæн. Ахуырдаутæй иутæ уыдзысты викторина æмæ ерысты амонджытæ, иннæтæ – жюриы уæнгтæ, сæ фылдæр архайдзысты викторинайы, фембæлдзысты ирон фысджытимæ. Ахæм индивидуалон æмæ коллективон куыстыты фæрцы ахуырдаутæ кæнынц æнгомдæр, разæнгард кæнынц хибарæй куыстмæ, рæзынц сæ коммуникативон арæхстдзинæдтæ æмæ сфæлдыстадон хъомыс.

Урок-хъазт 5-æм къласы.

Урочы темæ: Лексикайæ рацыд æрмæг ныффидар кæнын.

Урочы цыд:

1. Бацæттæгæнæн рæстæг.

1) Скъоладзауты адих кæнын æртæ къордыл, урочы нысантæ зæгъын.

Ахуыргæнæджы раныхас: Абайты Васо ирон æвзаджы тыххæй фыста: «Ирон æвзаг у, хъуыдыйы æмæ æнкъарæнты тæккæ лыстæгдæр æмæ уæздандæр фæзилæнтæ равдисынмæ чи арæхсы, ахæм æнаипп, рæвдз æмæ коммæгæс хотых. Ирон æвзаг у тынг тасаг æмæ рæсугъд, хъæздыг æмæ цардхъом».

Абайты Васо йæ царды фылдæр хай арвыста Мæскуыйы. Фæлæ йæ мадæлон æвзагыл стырзæрдæ никуы кодта. «Истæуыл куы фæкусын, уæд ыл фыццаг фæхъуыды кæнын иронау, уый фæстæ йæ ныффыссын уырыссагау», - дзырдта Васо.

2. Æмдзæвгæтыл куыст.

(1-аг къорд кæсы æмдзæвгæ)

Ехх, ирон æвзаг... Йæ дзырдтæ

Сты хæзна дуртæ мæнæн.

Æз куыд æркæнон æмбырдтæ

Дуртæй сонт хурты тæмæн!

О, Сатанайы кæлæнтæ –

Дуртыл сонт хурты тæмæн.

Ехх, ирон æвзаг, кæмæн дæ! ...

Дæу цы тых радта мæнæн!

Ацы фарны рухсæй тайы,

Фесты сау мæйдар цæхæр.

Бацы разæгъды Къостайы

Ацы уаз лæвар кæддæр.

Æмæ ныр тыхсынц йæ фырттæ;

Ай цы бæллæх у, цы хæс! –

Хуртæ уидз, кæн сæ æмбырдтæ,

Ир, дæ къонамæ сæ хæсс! (Хъодзаты Æ.)

Бесæдæ:

1) Ирон дзырдты цаимæ бары автор? (хæзна дуртимæ, хуры тæмæ-нимæ)

2) Автор йæ мадæлон ирон æвзагыл цин кæм кæны, уыцы бынат ссарут.

3) Ирон дзырдтæ чи сарттивын кодта йæ уацмысты, уыцы поэт чи у?

4) Цæмæ сиды поэт æмдзæвгæйы кæрон?

Ахуыргæнæг: Ирон адæмæй бирæтæ иронау дзурын нæ зонынц. Ирон уæвгæйæ, нæ арæхсынц сæ хъуыдытæ иронау зæгъынмæ. Æмæ æвзагыл куы ничиуал дзура, уæд сæфгæ кæны. Æвзаг куы фесæфа, уæд та сæфынц адæм дæр.

Æрмæст цалдæр адæймаджы кæуыл дзуры, ахæм æвзæгтæ дæр ис. Зæгъæм, Перуйы ма чамикуройыл чи дзуры, уыцы адæймагтæ сты æрмæст аст. Фесæфдзæн æвзаг, фесæфдзысты, чи йыл дзуры, уыцы адæмыхатт дæр (наци).

Ацы уавæрмæ бахаудзæн ирон æвзаг дæр, куы нæ йыл дзурæм, уæд.

Байхъусæм 2-аг æмдзæвгæмæ, æмæ зæгъдзыстут, йæ автор цауыл сæгъæс кæны, уый.

(2-аг къорд дæр кæсы æмдзæвгæ ирон æвзаджы тыххæй)

Беседæ:

1) Цæуыл риссы поэты зæрдæ?

2) Æвзæгтæ зонын хорз у, фæлæ адæймаг æппæты фыццаг хъуамæ сауыр кæна йæхи 'взаг. Уыцы хъуыды кæцы рæнхъыты ис?

Ахуыргæнæг: Ацы дыууæ æмдзæвгæйы нæ бирæ хъуыдытыл бафтыд-той. Уыдон нын сты фæндаггаг нæ дард балцы.

Ахуыргæнæг: Сбадтыстæм поезды æмæ араст стæм дард балцы.

III. Рацыд æрмæг ныффидар кæныныл куыст.

1. Ахуыргæнæг: Цы æмдзæвгæтæ бакастыстут, уыдонмæ гæсгæ уæ алчи дæр хъуамæ фæрстытæн дзуапп радта.

Алы командæ дæр – иу фарст, цы 'мдзæвгæ бакаст, уымæ гæсгæ.

Фарст 1-аг командæйæн.

1) Ирон æвзаг æцæгæйдæр афтæ хъæздыг у? Цæмæй бæрæг у?

2) Æцæгдæр ирон æвзаг тæссаг уавæры ис?

Фарст 2-аг командæйæн.

1) Цæуылнæ дзурынц иуæй-иу ирæттæ сæ мадæлон æвзагыл?

2) Ирон æвзаг хъахъхъанын хъæуы æви нæ?

2. Беседæ:

Фарст къласмæ:

Æвзагзонынады хайтæ цавæртæ сты? (фонетикæ, лексикæ, морфо-логи, синтаксис).

Ацы хэйттэй дзырдты цард кæцы ахуыр кæны? (лексика)

Ахуыргæнæг: Уæдæ бахæцца стæм лексикайы бæстæмæ. Рох уæ ма уæд, къордты кæй кусут, иумæ хъуамæ кæй архайат, уый.

Иумæйагæй нæм ис ахæм номинацитæ: «Хуыздæр хæлæрттæ», «Сæрæндæртæ», «Хъæлдзæгдæртæ». Размæ!

1-æг æрлæууæн: «Теори».

Ныффыссут лексикаимæ баст терминтæ. Цас фылдæр, уыйбæрц хуыздæр.

1. Лексика
2. Лексикон нысаниуæг
3. Комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуæг
4. Омонимтæ
5. Синонимтæ
6. Антонимтæ
7. Фразеологион дзырдбаст

2-æг æрлæууæн: «Дзырдут».

1. Дзырдутæй пайда кæнгæйæ, бацамонут дзырдты нысаниуджытæ.

Хуызæг: Быру – дурæй, сыджытæй æмæ æнд. ахæмæй арæзт æмбонд истæй алыварс.

Гæппæл, къахыр, куырис, къона.

3-æг æрлæууæн: «Базон-базон, уый та цу».

Базонут уыци-уыцитæ.

1. Сæрд уæлæмæ цæуы, зымæг – дæлæмæ (кæрдæг).
2. Уырымæгыл фондзыссæдз хæдоны (къабуска)
3. Нæ уæлхæдзар – гуыдыны æрдæг (мæй).

4-æм æрлæууæн: «Омонимтæ»

Хæс: Ахъуыды кæнут æмæ зæгъут:

1. Цавæр арфæйыл нæй цæгъдæн?
2. Цавæр уидаг нæ зайы зæххы?
3. Цавæр уæнг бахахх кæнæн ис?

Ссарут омонимтæ. Бацамонут сын сæ нысаниуджытæ:

- 1) «Куыд дæ?» - «Куыд дæн. Ёрдиаг ма мыл хъæуы».
- 2) «Куыд стут?» - «Куыд æмæ лæдæрст»
- 3) «Цы ми кæнут?» - «Цыми конд фестæм, Бæлтамæ бавнæлдтам».
- 4) «Уары, уары...»
- «Цы уары?»
- «Хидыхъусы цæхх уары».
- 5) Кæд нæ комы – дур йæ комы.

5-æм æрлæууæн: «Раст фысс!»

Бацамонут дзырдты растфыссынад:

- 1) хур аны..уылди,
- 2) дзæбуг доны аны...уылди,
- 3) чызг алцы æмбæр...та,
- 4) мит зæхх æмбæр...та,
- 5) фæндыры хъа...т,
- 6) хъа..т кодта, хъыллист кодта.

Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ:

(Уы, у)дæгас адæймаг, доны (уы,у)дайын, фæлмæн (у,уы)ддзæф, (у,уы) рсачъе зæронд лæг, хæххон (уы,у)гæрдæн; рог (рæуæг) дымгæ, хъæды (онг, уæнг) бацæуын, бæрзонд уæбау (обау).

6-æм æрлæууæн: «Синонимтæ»

1. Синонимтæ кæрæдз фæдыл афтæ равæрут, цæмæй æвдисой, архайд тыхджындæр кæй кæны, уый.

Дзыназын, тъизын, кæуын, ниуын, богъ-богъ кæнын (раст дзуапп: кæуын, тъизын, ниуын, богъ-богъ кæнын, дзыназын)

2. Синонимтæ кæрæдзи фæдыл равæрут, цæмæй æвдисой, архайд лæмæгъдæр кæй кæны, уый.

Мæстæй цæхæртæ калын, мæстæй бахъынцъым кæнын, смæсты уæвын, мæстæй тъæппытæ хауын (раст дзуапп: Мæстæй тъæппытæ хауын, цæхæртæ калын, смæсты уæвын, мæстæй бахъынцъым кæнын)

3. Рафыссут, синонимтæ цы дзырдты къæйттæ аразынц, уыдон. Цæмæй бæрæг у, синонимтæ сты, уый?

Æрттивын – цæхæр калын, тæрсаг – тæппуд, чысыл – гыццыл, зарæг – зарын, карст – кæрдын, хæлар – хæларзæрдæ, згъорын – лидзын.

Дзуапп: Æрттивын – цæхæр калын, чысыл – гыццыл, згъорын – лидзын.

7-æм æрлæууæн: «Антонимтæ» (æмбисæндтæ антонимтæй баххæст кæнут).

1. Хорзæн бын ма скæн, ... бын ма ныууадз (æвзæрæн).
2. Сусæг зарæг ... нæ фæкæнынц (хъæрæй).
3. Зæрдæ гуыдыр у, æвзаг - ... (дæгъæл).
4. Дзыхджын – бæхджын, æнæдзых - ... (фистæг).
5. Чи хом зæгъы, чи - ... (фых).
6. Дзургæ – къаддæр, хъусгæ - ... (фылдæр).

8-æм æрлæууæн: «Къæрцхъустæ»

1. Дзырдтимæ дзырдбæстытæ саразут.

Хыз – хуыз,
уызын – узын,
уыд – уд,
мигъ – мих.

2. Нывтæм гæсгæ фразеологион дзырдбæстытæ саразут.

IV. Хатдзæгтæ:

1. Беседæ-рефлекси:

Цы базыдтат ногæй урочы?

Уæ зæрдæмæ тынгдæр цы фæцыд?

2. Хуыздæр командæтæ сбæрæг кæнын.

V. Хæдзармæ куыст

1-аг къорд – ныффыссын нывæцæн: «Æз дæр иу цымыдисаг дзырд зонын».

II-аг къорд – темæ «Лексика»-йæ дзырдбыд саразын.

Кæнæ та: бацæттæ кæнын презентаци фразеологион дзырдбæстыты тыххæй.

Конкурсон урок ирон æвзагæй

Боциты Зæринæ, Æрыдоны 4-æм скъолайы ахуыргæнæг

Ирон æвзаджы урок 5-æм къласы

Урочы темæ: Номдар.

Урочы хуыз: фæлхат кæныны урок.

Урочы нысæнттæ:

1) номдарæй рацыд æрмæг ныффидаг кæнын;

2) ныхасы рæзтыл бакусын;

3) мадæлон æвзагмæ уарзондзинад гуырын кæнын.

Урочы фæлыст: ахуыргæнæн чиныг, компьютер (презентаци), интер-активон фæйнаг, дзырбыд, ребустæ, дидинджыты чыргæд, фæткъуы бæласы ныв.

Эпиграф:

Бæстæтæ бирæ сты, дуне – уæрæх,

Цард сæ рæвдауы фæрнæй.

Фæлæ дæ хуызæн, мæ райгуыраг зæхх,

Ацы стыр дунейыл нæй.

Чеджемты Æ.

Урочы цыд:

I. Бацæттæгæнæн рæстæг. Мотивацион уавæр.

Ахуыргæнаг. Нæ урок мæ фæнды райдайын Черчесты Хъасболаты чысыл текст – æцæг хабарæй. (*Текст бакæсын*)

Ныхæст æвзаг

Нæ сыхы кадджындæр хистæртæй иу уыд Бердыты Сергей. Йæ хæстон хабæрттæй мæ зæрдыл тынгдæр бадардтон ахæм цау.

Сергей куыд дзырдта, афтæмæй хæсты иу карз ныббырсты минæйы схъисæй ныппырх ис йе ‘фсæры къæдз. Йе ‘взагæн йе ‘мбис ахауд. Хирургтæ фæрæвдз сты æмæ, дзыхмард чи фæцис, уыцы салдаты æвзаг баныхæстой Сергейыл. Госпиталы адаргъ сты бонтæ. Фæстагмæ фæдзæбæх ис. Йæхæдæг куыд дзырдта, афтæмæй æппæтæй тынгдæр тарст, иронау куынауал сдзура, уымæй.

Операцийы фæстæ йæ цæстытæй куы ракаст æмæ æппæты фыццаг иронау «гыщи», зæгъгæ, куы сдзырдта, уæд фырцинæй йæ цæстысыгтæ фемæхстысты. Арфæтыл схæцыд йæ ирвæзынгæнджытæн.

Ахуыргæнаг. Зæгъут-ма, цæмæй тарстис Сергей? Цæмæн?

Хатдзæг. Мах хъуамæ хъахъхъæнæн нæ маделон æвзаг, нæ хæс у иронау дзурын.

II. Урочы темæйыл куыст.

1. Дуар æрбахостæуыд, лæппу æрбахызт.

Ахуырдау. Фарн уæм бадзурæд, хорз адæм! Æмбæлы уæм?

Ахуыргæнаг. Фæрнджын у. Уазæг – Хуыцауы уазæг. Мидæмæ рахиз.

Ахуырдау. Мæнæ мæ хъустыл æруад, Зæринаæ Казбековнæ Джызæлы сывæллæттимæ урок кæны, зæгъгæ, æмæ рараст дæн суанг Æрыдонай. Мемæ рахастон дидинджыты чыргъæд. Сæ мидæг ис фæрстытæ, æмæ-ма сыл нæхи аирхæфсæм.

Интерактивон фæйнагыл фæзынд дзырдбыд:

1) Алы комы, алы быдыры ис. (ФæНдаг)

2) Сомы чи кæны, уый. (сОмыгонд)

3) Хъобаны чи царди, уыцы адæмон хъайтары ном. (ЧерМен)

4) Ныййарæг. (МаД)

5) Хъæддаг сырдты бардуаг. (ÆфсАти)

6) Нарты гуыппырсартæй æппæты тыхджындæр. (БатРадз).

Ахуыргæнаг. Дзырдбыды фæрцы сбæрæг кодтам нæ урочы темæ. (НОМДАР)

1. Урочы эпиграф равзарын.

Хатдзæг: Бæстæгæ бирæ æмæ алыхуызон сты, фæлæ æппæты адджындæр у Райгуырæн бæстæ.

2. Урочы нысæнттæ сбæрæг кæнын иумæ.

Зæрдыл æрлæууын кæнын:

- Цы у номдар? Цавæр фæрстытæн дзуапп дæттынц номдартæ?

- Цы сты иумæйаг æмæ сæрмагонд номдартæ? Цæмæй хицæн кæны сæ растфыссынад?

- Номдары тасындзæг.

- Куыд арæст цæуы номдары бираон нымæц?

4. Текстимæ куыст. Хæслæвæрд: Цавæр хауæнты æмбæлы тексты дзырд «æвзаг»? Цавæр хауæнты нæй?

Ахуыргæнæг. Алы æвзагæн дæр ис йæхи миниуджытæ. Нæ фыдæлтæ нын ныууагътой рæсугъд æмæ хъæздыг æвзаг. Саби фыццаг дзырдтæ йæ мадæлон æвзагыл фехъусы. Æвзæджы фæрцы кæрæдзийæн æмбарын кæнæм нæ хъуыдытæ.

5. Тасындзæгыл куыст. Хæслæвæрд: рæдыдтытæ срæст кæнын.

(фæйнæгыл – таблицæ тасындзæгимæ)

Номон. Кæйау? Цæйау?

Гуырынон. Кæмæн? Цæмæн?

Дæттынон. Чи? Цы?

Иртæстон. Кæй? Цæй?

Арæзтон. Кæмæ? Цæмæ?

Æддагбынатон. Кæимæ? Цæимæ?

Цæдисон. Кæуыл? Цæуыл?

Хуызæнон. Кæмæй? Цæмæй?

6. *Фыдыбæстæйы Стыр хæсты тыххæй кинонывæй чысыл скъуыддзаг.*

Ахуыргæнæг. Уæ хъæуæй та чи архайдта Фыдыбæстæйы Стыр хæсты? Джызæлы хæстон хъæбатыртæй кæй зонут?

(Проектон куыст)

7. *Ныхасы бар уазæгæн.* Скъоладзау дзуры æрыдойнаг хъæбатыр Тогъуызты Хъауырбеджы тыххæй.

8. *Текстыл куыст. Хæслæвæрд:* ссарын сæрмагонд æмæ иумæйаг номдартæ. Хатдзæг скæнын.

(Текст интерактивон фæйнæгыл)

Ирыстоны хæхтæн сæ бæрзонддæр у Хъазыбеджы хох. Ирон адам æй хонынц Сæнайы хох, стæй ма Чырыстийы цъупп дæр. Йæ бæрзæнд у 5033 метры.

Ирыстоны суардæтты кой айхъуысти æгас бæстæйыл нæ, фæлæ ма суанг фæсарæнтыл дæр. Сæ зынгæдæртæ сты «Заманхъул», «Зæрæмæг», «Хилак», «Хъæрмæдон», «Тæмискъ», «Тиб».

Нæ республикайы ис бирæ рæсугъд бынæттæ: Цъæйы ком, Дзинагъа, Уæлладжыры ком... Уымæ гæсгæ Ирыстонмæ тырнынц бæлццæттæ дунейы алы кæрæттæй.

9. Ребусыл бакусын.

10. Улæфты рæстæг.

11. Чиныгимæ куыст. 342 фæлтæрæн. Куыст сбæрæг кæнын.

III. Кæронбæттæн.

1. Раздæхын эпиграфмæ. Зарæг цумæ азарын.

2. Рефлекси (урочы хатдзæгтæ)

Урочы мæ зæрдæмæ фæцыди / нæ фæцыди...

Цымыдисаг уыдис ахæм куыст...

Ногæй базыдтон...

Нæхимæ радзурдзынæн...

3. Бæрæггæнæнтæ сæвæрын.

4. Хæдзармæ куыст раттын, хæслæвæрдтæ бамбарын кæнын.

(Æрмæг ист у журнал «Рухсауæг»-æй, №1, 2015 аз.)

Учебное издание

**КУДЗОЕВА АНЖЕЛА ФЕДОРОВНА,
МАЙРАМУКАЕВА ФАТИМА АХПОЛАТОВНА**

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА

Учебное пособие

Компьютерная верстка **Е. В. Осипова**

Подписано в печать 03.07.2020. Лицензия ЛР № 020218.
Формат бумаги 60х84¹/₁₆. Бум. офс. Гарнитура шрифта «Times».
Печать на ризографе. Усл.п.л. 10. Уч.-изд.л. 9,3.
Тираж 300 экз. Заказ № 13.

*Издательско-полиграфический центр ФГБОУ ВО «СОГУ»,
362025, Республика Северная Осетия-Алания, г. Владикавказ, ул. Ватутина, 46.*